

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK :

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTÁV

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
és
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

BLEYER JAKAB ÉS FÖRSTER AURÉL

NEGYVENNEGYEDIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1920

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

BARANYAI ZOLTÁN: Első Montesquieu-fordításaink	3
HEINRICH GUSZTÁV: Amadis de Gaula	10
HORNÝÁNSZKY GYULA: A polis fogalma	17
PAULER ÁKOS: Aristoteles Metáphysikájának módszeréről	29
GRAGGER RÓBERT: Hadúr	40
ECKHARDT SÁNDOR: Bessenyei és a francia gondolat (II.)	42
THIENEMANN TIVADAR: Temešvári Pelbárt német kortársai	54

HAZAI IRODALOM.

R. Vári: Leonis imperatoris Tactica. DARKÓ JENŐ	62
Dante: A Purgatorium. Fordította Babits Mihály. ZAMBRA ALAJOS	66

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Tycho v. Wilamowitz-Moellendorff: Die dramatische Technik des Sophokles. HUSZTI JÓZSEF	68
Axel W. Persson: Die Exegeten und Delphi. LAJTI ISTVÁN	69
Eduard Schwartz: Zur Entstehung der Ilias. KERÉNYI KÁROLY	71
A. Thumb: Οι Νεοέλληνας και η καταγωγή τους. MORAVCSIK GYULA	72
Konrad Burdach: Deutsche Renaissance; Reformation, Renaissance, Humanismus. THIENEMANN TIVADAR	73

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG

XLV. KÖZGYŰLÉSE.

I. Elnöki megnyitó beszéd. HEINRICH GUSZTÁV	75
II. Titkári jelentés. PAPP FERENCZ	77
III. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése	80
IV. Az 1920. február 14-iki választmányi ülés jegyzőkönyve	82
V. A közgyűlés jegyzőkönyve	82

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság választmányi ülései	85
Zsoldos Benő †. Gy. Gy.	86
Mikes «kérácza»-ja és a «polatétis»-je. FEHÉR GÉZA	87
Madách Imre Herakles-drámája. KERÉNYI KÁROLY	88
Görög auctorokból. I. FÜRSTER AURÉL	89
Eckhardt Sándor: Remy Belleau th.	92
Új könyvek	92
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	94
Név- és tárgymutató	96

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1920-ban:

Baranyai Zoltán	Heinrich Gusztáv	Németh Gyula
Darkó Jenő	Hornýánszky Gyula	Papp Ferencz
Eckhardt Sándor	Husztai József	Pauler Ákos
Fehér Géza	Kerényi Károly	Schwartz Elemér
Fürster Aurél	Koszó János	Thienemann Tivadar
Gragger Róbert	Lajti István	Zambra Alajos
Gyomlay Gyula	Moravcsik Gyula	Zolnai Béla

Összesen 21.

ELSŐ MONTESQUIEU-FORDÍTÁSAINK.¹⁾

A XVIII. századi összes philosophusok között MONTESQUIEU gyakorolta a legtartósabb hatást. «Écrire l'histoire des idées de M. — mondja Joseph Texte — ce serait passer en revue toute l'histoire des idées politiques, parfois même de la politique active du XVIIIe siècle.»²⁾ Benne előbb a művelődéstörténést csodálták, majd az *Esprit des Lois* philosophusát s a *Lettres persanes* pamphletíróját. Különösen az *Esprit des Lois* vált gyorsan «európai» könyvvé, hatása még állami alaptörvények szerkesztésében is mutatkozik: az 1792-i porosz büntető törvénykönyvön erősen látszik az *Esprit des Lois* büntetőjogi felfogása, az Egyesült-Államok alkotmányában pedig Montesquieu némely kormányzási elvének átvétele mutatható ki.³⁾ Eleinte azonban a föl nem világosodott abszolutista kormányok igyekeztek a könyv terjesztését megakadályozni. Ebben nagy része van a korbeli egyházi közvéleménynek. A jezsuita egyházi sajtó (*Journal de Trévoux*) szelidebben, a jansenista (*Nouvelles ecclésiastiques*) erősebben támadta, 1749-ben. Fővadjuk a könyv ellen, apró kifogásaikon kívül, az volt, hogy a vallást csupán rendfönntartó intézménynek tartotta.⁴⁾ A következő évben — Montesquieu értesülése szerint — a jezsuiták azon dolgoznak, hogy munkáját eltiltassák Ausztriában. Szerinte mindez a 4. könyvnek 6. fejezete miatt van, a melyben a jezsuitáknak Paraguay-i államáról szól. A különböző támadásokra a finoman ironikus *Défense de l'Esprit des Lois*-ban felel, 1750 áprilisában. Franciaországban sikerült indexre tétetniök a könyvet, ugyan a tilalommal senki sem törődött. Később Malesherbes föl is oldotta a híres művet alóla. A könyv rossz hírét a jezsuiták Párisban azzal akarják növelni, hogy kieszközlik Bécsben a kitiltó rendeletet. Montesquieu, Stainville marquishez intézett levelében — a ki Ferencznek, mint toszkán nagyherczegnek, követe volt Párisban —, kéri a marquist, hogy védelmezze meg ez ellen az aknamunka ellen.⁵⁾ Stainville tájékozódni kívánt arról, milyen felfogás uralkodott a bécsi udvarban Montesquieu irányában; e célból Valentin Jameray Duval császári könyvtárhoz fordult, a ki

¹⁾ Részlet a «Franciaiból fordított irodalom Magyarországon a XVIII. században» című munkából.

²⁾ L. Petit de Julleville: *Histoire de la langue et de la littérature, française des origines à 1900*, t. VI: XVIIIe siècle. Paris, 1898. 760—61. lk.

³⁾ Albert Sorel: *Montesquieu*. Paris, 1889. 140—48. lk.

⁴⁾ A. Sorel: *id. m.* 138. l.

⁵⁾ Montesquieu-nek ez ügyben Stainville-hez intézett levelét (1750. május 27-ről) l. *Oeuvres complètes de Montesquieu*. Paris, 1846. 654 l.

Bécsben, 1750. jún. 26 án kelt levelében jó forrásból arról értesíti, hogy a bécsi kormánynak sohasem volt szándékában az *Esprit des Lois*-t a proskribált könyvek listájára tenni.¹⁾ Igaz ugyan, hogy a cenzorok indítványozták a kitiltást, vagy legfeljebb a korlátozásokkal való olvasást voltak hajlandók megengedni, de ennek csupán az lett a hatása, hogy mindenki el akarta olvasni a híres könyvet. Olvassák is — szerinte — elragadtatva az udvari körökben s a városban egyaránt és kézről-kézre adják a könyv példányait. Sőt azt hiszi a császári könyvtáros, hogyha a királynő ilyesmire ráérne, maga mutatna példát a könyv figyelmes elolvasására. Annyi azonban úgy látszik tény, hogy a cenzorok a könyvnek terjesztését kéz alatt megakadályozták s ezt abban a hiszemben tették, hogy a veszedelmes munkát Franciaországban betiltották. E hiedelem oka Jameray Duval föltévése szerint valószínűleg az volt, hogy az összes beérkezett kiadások nem franciaországi nyomásúak voltak.²⁾ Az osztrák cenzurának Montesquieuvel szemben elfoglalt szigorúságát magának a királynőnek kellett enyhítenie s külön parancsára volt szükség³⁾ — a mit Van Swieten nyomtatékos kérésére adott ki —, hogy az *Esprit des Lois* s többi műve átléphesse a határt.⁴⁾ A korbeli osztrák cenzurának ugyanis az volt a főkérdése a könyv ellen, hogy csak az emberi társadalom mulékony boldogságát tartja szem előtt és semmi ügyet sem vet a vallásra, hogy bármilyen vallásnak törvényeit, szokásait dicséri, csak éppen a kath. vallás tanait gúnyolja. Egészben véve «spiritizmus»-sal s deismussal vádolja.⁵⁾ De az akkori vezető körök sem nézték olyan jó szemmel a veszedelmes könyvnek olvasását, mint a hogy Jameray Duval elbeszéli s ha divatban is volt a híres politikai mű. bizonyára nem nyilvánosan járt kézről-kézre. Sonnenfels állítja, hogy «noch im Jahre konnte es Stand und Glück kosten, wenn man sich's merken liess, in dem *Esprit des Lois* geblättert zu haben».⁶⁾

A mint Jameray Duval császári könyvtáros is megjegyzi, a közkezen forgó kiadások nem franciaországi eredetűek voltak. Ezek kö-

¹⁾ A kitiltott könyveknek az 1765-től 1778-ig terjedő időközből származó jegyzékeit (*Catalogus librorum a commissione aulica prohibitorum*) nézhettem át (M. N. Múzeum kvt.: N libr. 722., 725., 728., 734. számok), ezekben Montesquieunek tényleg egy műve sem fordul elő.

²⁾ P. B.[onneton]: *L'Esprit des Lois et la Cour de Vienne*. Revue d'histoire littéraire de la France 1895. (II. évf.) 426—29. lk.

³⁾ Albert Sorel: *L'Europe et la Révolution française*. I. rész. Paris, 1887. 458. l.

⁴⁾ Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest, 1888. 62. l. — Concha Győző: *A kilencvenes évek reformszeméi és következményeik*. Budapest, 1885. (O. K. 195. sz.) 24—5. lk. — Még pedig Sonnenfels tanúsága szerint, a *Lettres Persanes*-nak föláldozása ellenében eszközölhette ki Van Swieten az *Esprit des Lois* szabaddá tételét. V. ö. K. Biedermann: *Deutschlands politische, materielle und soziale Zustände im XVIII-ten Jahrhundert*. Leipzig, I. k. 1854. 129. l. jegyzet és Adolph Wiesner: *Denkwürdigkeiten der österreichischen Zensur*, Stuttgart, 1847. 131. l.

⁵⁾ Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Budapest, I. k. 1899. 75. l.

⁶⁾ Id. Biedermann: *id. m.* I. k. 128. l. — Az osztrák jezsuita cenzor még tollára sem vette Montesquieu nevét, csak úgy beszél róla: «a *Lettres persanes* szerzője». L. Adolph Wiesner: *id. m.*, 114. l.

zött a külföldi lenyomatok között mindinkább szaporodnak, különösen a század 2. felében, a különböző német nyelvű országokban előállítottak: a *Lettres à divers amis d'Italie*-t 1767-ben Bázelen adják ki, az *Esprit des Lois*-t 1768-ban ugyanott, a *Lettres originales au Cheval. d'Aydie*-t 1797-ben Altenburgban, a *Défense de l'Esprit des Lois*-t 1799-ben Bázelen. Összes műveinek 1793-ban Bernben, 1796-ban Lipszében s 1799-ben Bázelen jelennek meg franczianyelvű kiadásai, hátrahagyott művei francziául 1784-ben Bázelen. Természetes, hogy a francziául nem tudó olvasó közönség kielégítésére a század 60-as éveiben németre is kezdik fordítani, úgyhogy egymásután jelennek meg a német fordítások: a *Lettre persanes* fordítása 1760-ban, az *Essai sur le Goût-é* 1762-ben, Strasbourgban, *Lettres à divers amis d'Italie* 1768-ban Lipszében (F. C. W. Vogel ford.), az *Esprit des Lois* 1782-ben Altenburgban (K. G. Schreiter és A. W. Hauswald ford.), majd 1788- és 1789-ben Bázelen, a *Considérations sur les causes* . . . 1786-ban Altenburgban (A. W. Hauswald ford.), hátrahagyott iratai 1785-ben, kisebb összegyűjtött iratai 1799-ben Bécsben (3 részben) s végül összes művei 1799-ben Bécsben (8 köt.).¹⁾ Ezek, már a földrajzi közelségnél fogva is, könnyebben hozzánk kerülhettek, mint a francziaországi vagy hollandiai lenyomatok. Hogy nálunk mennyire ismeretes és olvasott Montesquieu a 70-es évekig, arról alig van adatunk.²⁾

¹⁾ W. Heinsius: *Allgemeines Bücher-Lexikon*. II. k. 1812. 1056—7. has. — Chr. Kayser: *Vollständiges Bücher-Lexikon*. III. rész. 1835. 137. l.

²⁾ Zolnai Béla valószínűvé tette, hogy Mikes kezében megfordult a *Lettres persanes*; a *Törökországi Levelek* témaköre sokban megegyezik a *Perzsa Levelek*-kel, sőt Mikes egyik anekdotájának forrásául is szolgált Montesquieu (*Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez*, EPhK. 1916. [40. évf.] 20—23., 90—95. lk. és kny., Budapest, 1915. 16—24. lk.). — Később, itthon is, olvasott író lesz, olvassa az ifjúság: « . . . Rousseau, Montesquieu s többek írásai már kezünkbe akadának s belőlök jót rosszat vegyessen tanulánk» (a 90-es évek elején, Kis János: *Emlékezései életéből*. Budapest, 1890. [O. K. 283. sz.] 67. l.) s a litterátus nemesség, mely előtt a magyar nemességről írott néhány szép és hatásos sora miatt válik népszerűvé (*Esprit des Lois*, 8. könyv, 9. fejezet). E sorokat idézi gr. Forgách Miklós az önkényuralom ellen írt *Patriotische Vorstellung an den Monarchen* . . . című iratában, Presburg, 1788; l. Ballagi Géza: *id. m.* 256—8. lk. — Hatással is van Montesquieu különösen történeti és politikai irodalmunkra. Ezt a hatást Bessenyei Györgynél (kiadatlan műveiben), gr. Batthányi Alajosnál (1790—91. mindketten sok helyütt úgyszólván kivonatolják) és Martinovicsnál (1791) összegezi (részletdolgozatok híjján igen vázlatosan. Kont Ignác: *Étude sur l'influence* . . . 103., 106., 181. és 194. lk.). — Beóthy Zsolt Gvadányi *Peleskei Nótáriusát* kapcsolatba hozta a *Lettres Persanes*-nal (*Gvadányi és a Perzsa Levelek*, Gvadányi-Album, szerk. dr. Kovács Dénes. Budapest, 1887. 67—70. lk.). «Az idegen szint váltott magyar élet képe, mondja, bemutatva az egyszerű, vidéki magyar felfogásának gúnyos tükrében, élénken emlékeztet a francia irodalom híres ázsiai utazóira». A *Peleskei Nótárius* egészen más szellemi kör szülötte: nem az exotikus művelődési világból jött idegen bírálja az akkori uralkodó nyugati kultúrát, hanem egy romlatlan nemzeti érzésű falusi ember gúnyolja a városiaknak külföldieskedő divathajhászását. Montesquieuvél Gvadányi csupán nem lényeges dolgokban (levélalak, fiktív kiadó) közös. A *Peleskei Nótárius*t a fenti európai eszméáramlatba belehelyezte s bécsi mintáira rámutatott Gragger Róbert (*Irodalmi forrástanulmányok*. IK. 1903. és 1904. évf.).

Magyarrá fordítását először BESSENYEI György sürgeti 1778-ban ekképpen: «... de ha... Monteskiöt... Donátot [így] sat. Magyarul lehetne olvasni, fogadom hogy egy néhány esztendő mulva, az Asszonyoknak is több tudományok, értelmek lenne, mint most sok *Doctus* nak van az országba». ¹⁾ A következő évben újra ír Montesquieuról és sajnálkozik, hogy még nem ismerik nálunk: «Valakik e nevezetes, és dicséretes Frantzia íróit ismériek kéntelenek meg vallani, hogy ki adot munkájának nemébe tsak nem egyetlen egy hozzá foghatatlan mély elme. Kár hogy Magyar világunkba nem ismeretesebb». ²⁾ Továbbiakban Montesquieuról szólva szemére hányja, hogy a legmélyebb dolgokat is oly szükszavúan magyarázza, hogy igen tanult ember legyen az, ki megértse fejtegetéseit. Stílusának homályosságát ill. szükszavúsága okozta érthetlenségét néhány, az *Esprit des Lois*-ból vett fordított példán he is mutatja. ³⁾ Tovább (301—303. lk.) Montesquieunek némely állításával vitakozik.

De mások is sajnosan nélkülözték Montesquieu magyar fordítását, a mely e biztatások ellenére sem akart megszületni. Hogy az *Esprit des Lois* fordítása létrejőjön, Török ZSIGMOND ügyvéd és országgyűlési követ 40 arany dukát jutalmat tűz ki annak, a ki Montesquieunek e főművét «gut, rein, und fliessend ungarisch übersetzen würde, auch hat sich derselbe ausserdem zur Besorgung des Drucks davon, der mit typographischer Schönheit veranstaltet werden soll, anheischig gemacht». ⁴⁾ Ezt a fölhívást átveszi a *Hadi és más nevezetes történetek*, ⁵⁾ innen Pétzeli József, ⁶⁾ a ki megtoldja még néhány sornyi kommentárral, dicsérve Török nagylelkű adományát és példaadását. De Török fölhívása meddő maradt. Senki sem jelentkezett a díjra, a mű első teljes fordítása sokkal később (1833-ban) készül el s jelenik meg. ⁷⁾

Elszört kísérletek, törekvések azonban jelentkeznek ezután s talán csupán akkori irodalmi állapotainkban és nem szorgalmas és tanult fordítók hiányában rejlik annak magyarázata, hogy senki sem tudja fordítását befejezésig és megjelenésig vinni. A *Mindenes Gyűlytemény* — a pesti papnövélde növendékeinek irodalmi munkásságáról szólván, a melyet WOHLGEMUTH Fülöp tanáruk irányított, — írja: «... Más Nevendékek... más külön külön munkákban foglalatoskodnak... T.[isztelendő] R. F. a' *Monteskő* fordításához kezdett». ⁸⁾ Munkájának semmi további nyoma nincs. — Montesquieunek első magyarul megjelent fordítása a *Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains et de leur Décadence* (1734) egy részlete. Megjelent *Montesquieu' Visgálódási, melly okai légyenek a' Római Birodalom'*

¹⁾ *Magyarság*. (1778.) 12. l.

²⁾ *A Holmi*. Béts, 1779. 298. l.

³⁾ U. o. 299—300. l. — A 299. l. felhozott egyik példában a hely idézésében sajtóhiba van: «p. o. II. könyv. XI. Rész írja...», helyesen: XV. könyv. XI. Rész.

⁴⁾ Schlözer: *Stats-Anzeigen*. Göttingen. 14. köt. (1790.) 176. l.

⁵⁾ Béts, 1790. 2. szakasz, 278. l.

⁶⁾ *Mindenes Gyűlytemény* 1790. III. negyed, 199. l.

⁷⁾ *M. a törvények lelkéről*. Fordított a párisi 1816-odiki eszt. kiadás szerint. 3 k. N. 8-r. Posony, 1833. Belnay kiad.

⁸⁾ *Mindenes Gyűlytemény* 1790. IV. negyed, 88. l.

nagy voltának és annak hanyatlásának czímen a *Mindenes Gyűllytemény* 1790. évfolyamában, két folytatásban.¹⁾ A fordító nincs megnevezve, csak ennyivel jelezve: «Szerémből, Vukovarról. S. S.» Az ismeretlen, fordítása élén, néhány sorban Montesquieut magasztalja, azután így folytatja: «Ezen érdemes Ember, Atillának a' Hunnok' 's következőképpen a' Magyarok' főbb 's hatalmasabb Fejedelmének emberi 's fejedelmi minémüségéből egy rövid tikkelyt irt, a' melly itt frantzából Magyarra fordítva következik». Jellemző, hogy Montesquieuból éppen ezt a részt tartja lefordításra méltónak, mert ez egy húnmagyar király nagyságáról szól. Célja ezzel a nemzeti büszkeség emelése volt, ezt még egy más jel is mutatja: Montesquieu Priskusból idézi Attila szavait Theodosiusról: «Théodose — disait-il insolemment — . . .». Ezt az «insolemment»-t a fordító elhagyja, nehogy a nagy királyra e szóval valami lekicsinylés háramoljék. — A fordításnak alcíme: «*Attila' nagy voltáról*»; adja a *Considérations* . . . XIX. fejezetének kb. csak első harmadát, de a mit ad, kihagyás nélkül adja.²⁾ A szöveget — a melyet nyelvilag egészen átértett, — híven követi, a soralatti jegyzeteket is lefordítja, megvan azonban az az eredendő hibája éppúgy mint a legtöbb egykorú tudományos prózai fordításnak, hogy a műszavakban tapogat, ingadozik; a «culte»-öt pl. e szavakkal fordítja váltakozva: «tisztelet' módja», «Isteni tisztelet», «tisztelet», de viszont «cérémonie» is: «Isteni tisztelet». Van néhány leleményes fordulata is, de a hol nem tud egy szót lefordítani, ott körülírja (s ez másik hibája), «déréglement»-t így fordítja: «hívság 's rendetlenség», «vain»: «mulandó 's hitván», «police»: «díszes 's tanúlt», ezáltal nyelve helylyel-közzel ellaposodik. Az is megtörténik, hogy egy-egy szót, a mit nem tud lefordítani, kihagy, így pl. «ouvrage» (sur une fleuve)-öt, mindamellett e rövid mutatóvány stílusában van montesquieui tömörség és szabatosság, fordítója képes lett volna az akkori átlagon jóval felülálló fordítást produkálni.

A *Mindenes Gyűllytemény* ugyanabban az évben az *Esprit des Lois*-ból is közöl egy fordított részletet. Névtelen szerzője («egy érdemes Hazafi») elkezdte Montesquieut fordítani s «mustrául» küldött be egy «árkust, hogy ha a' Nemes Közönségnek ez a' fordítás tetszik: így az egész munkát esztendő alatt el-készíti». Bár semmi sem mutat arra, hogy a fordítás a közönségnek ne tetszett volna, mégis töredékben, folytatás nélkül maradt. Címe: *A' Törvényeknek Velejéről*. Két folytatásban jelent meg.³⁾ A fordítás felöleli az egész I. könyvnek átültetését (a *Préface*-t és az *Avertissement*-t nem), azután a következő részeket (minden egyes részt teljesen): III. könyv, 10. rész, VII. könyv, 9. és 10. rész.⁴⁾ — Az átültetés követi az eredetit (még a ki-kezdéseket is megtartja), a lapalatti jegyzeteket azonban elhagyja; a francia szöveget nagyjában megérti a fordító, de megtörténik az is, hogy félreérti, pl.: «Les femmes ont peu de retenue dans les monarchies»: «Az Asszonyok magok tartóztatással bírnak a' Monarkhiákban». Gyöngéje a műszavak fordítása, neki sincs kidolgozott termino-

¹⁾ IV. negyed, 158—160. és 161—165. lk.

²⁾ V. ö. *Oeuvres complètes de M.* — Paris, 1846. 173—4. lk.

³⁾ IV. negyed, 184—192., 193—204. lk.

⁴⁾ V. ö. *Oeuvres complètes de M.* — Paris, 1846. 190—193., 203—4., 241—2. lk.

logiája, a műszavaknak nagyobbbrészt nem is fordítja, hanem terjen-
gösen körülírja, pl. «connaissance»: «esméret 's tudomány», «acte
arbitraire»: «mérseketek nem esmérő szabad akarat szerént való mív». Még egy-egy sűrűn előforduló szónak egyenértékesében sem tudott meg-
állapodni, hanem kísérletezik mind más és más kifejezésekkel: a
«rapport» szót «köz és tekintet»-tel fordítja, de külön-külön «köz» és
«tekintet» szókkal is. Néhol azt lehetne hinnni, hogy stílusbeli válto-
zatosságra törekszik azzal, hogy valamely francia szót ugyanazon
mondatban különféleképp fordít, pl. az «attrait»-t «ketsegtetés»-sel és
«édes hitegetés»-sel, az «uni»-t «egyesítették» s «lettek egybe» kifeje-
zésekkel, ezzel el is ér bizonyos élenkséget és olvashatóságot, a me-
lyet legfeljebb a henye kötőszóknak pl. «külömben»-nek túllontúli
alkalmazása zavar meg. Egészben véve, szük sókincse miatt, nem
tudja a mondatoknak igazi értelmét visszaadni, sokszor csupán *à peu
près*-t ad finomabb árnyalatok nélkül. — A *Mindenes Gyűlytemény*
még egyszer foglalkozik Montesquieuvel, ezúttal azonban nem fordítást
nyújt, hanem a *Considérations*... igen bő ismertetését.¹⁾

Utolsó meglévő Montesquieu-fordításunk a XVIII. századból a
Temple de Gnide (1725) töredékes fordítása KISFALUDY SÁNDORTÓL. Ez
a hét énekből álló, prózában írt «költemény» teljesen a Régence
könnyed és modoros galantériájának hangulatában és a kor szabados-
ságával van megírva. Akkor írta ezt Montesquieu, mikor először Pá-
risba jöve, a társasági életbe merült el. Azt tartják róla, hogy Made-
moiselle de Clermontnak, a Bourbon herczeg nővérének kívánt udva-
rolni vele.²⁾ Szerzője, éppúgy mint a *Lettres persanes*-t, névtelenül
jelentette meg, mivel akkor még a bordeauxi parlament elnöke volt
s bírói állásával nem érezte összeférhetőnek könnyebb jellegű művek-
nek szerzőségét. A kis művön meglátszik az a nagy elmélyedés, a mi-
vel a klasszikus szellem ismeretébe behatolt. A szerző, előszavában,
görögből való fordításnak adja ki a költeményt. Nagy sikert aratott
akkoriban. Lefordították más nyelvekre, Léonard és Colardeau fran-
czia versekbe szedték. Az ismert könyv Kisfaludy Sándor kezébe is
került, a ki hozzáfog lefordításához. Levél formájában írt naplójában
írja 1796 június 16-án Milánóban (a hol a várórség sorában védte a
várat a francziáknak ostroma ellen, de tíz napra reá franczia fogságba
esett a várórséggel együtt): «Most olly tsendességben vagyunk mind
mi, mind a Frantziák, hogy háborittatás nélkül készítettem el egy kis
költeményt, prózában, a' Maylandi Vár ostromoltatásának, a' hol én is
ott voltam, örök emlékezetére. — Mársnak dühössége talán azt gon-
dolod? — nem — *Vénus' Templomá Gnidosban*. — Két énekenben».³⁾

¹⁾ V. negyed, 206—231. lk. — Valószínűleg Pézseli tollából, mint a
többi, aláírás nélkül, ott megjelent ismertetés.

²⁾ A. Sorel: *Montesquieu*. 41. l.

³⁾ K. Kisfaludy Sándor minden munkái (kiadja Angyal Dávid). Buda-
pest, VII. köt. 1892. 294—5. lk. és Angyal Dávid: *Kisfaludy Sándor élete*,
u. o. VIII. k. 1893. 717. l. — Toldy Ferencz ezt az adatot nem ismerte,
(a *Napló és franczia fogságom* első kiadása, Kisfaludy Árpád Bélától később,
1883-ban jelent meg a *Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, új folyam, XVIII. k.-
ben), ő a *Magyar Thalia*-nak — melynek egy darabja ez a fordítás —
keletkezését, orthographiája alapján, 1799. előtti időre teszi (*Kisfaludy
Sándor Hátrahagyott Munkái*, kiadta Toldy Ferencz. Pest, III. k. 187 l.
Előszó, VIII. l.

A fordítás tárgyának megválasztása minden esetre világot vet akkori ízlésére és irodalmi érdeklődésének némileg erotikus irányára.¹⁾ Kisfaludy Sándornak ez a fordítása a *Magyar Aglája* nevet viselő kéziratos kötetnek *Magyar Thalia* alcímű idillgyűjteményében foglal helyet. Innen adta ki először Toldy Ferencz, 1871 (*Kisfaludy Sándor Hátrahagyott Munkái*. Pest, III. k. 187—204. lk.), másodszer Angyal Dávid 1892-ben (*K. Kisfaludy Sándor Minden Munkái*. Budapest, VII. k. 123—137. lk.).²⁾ A fordítás hű és visszaadja az eredetinek sok szépségét és finom báját, majdnem mindig igen szerencsésen eltalálja a hangulathoz illő kifejezést, különösen jól az ötödik (Kisfaludynál: «második») ének pásztoridilli hangját. Könnyű és fordulatos mindvégig, csak az egyszerűség ellen vét néhol, de cikornyásságaival talán csupán a *maniré* stílust akarta utánozni.³⁾ Összehasonlításul álljon itt néhány sor az «Első Ének»-ből:

113—4. lk.

(L'Amour) Lorsqu'il voit une amante affligée, accablée des rigueurs d'un amant, il prend une fièvre trempée dans les eaux du fleuve d'oubli. Quand il voit deux amants qui commencent à s'aimer, il tire sans cesse sur eux de nouveaux traits. Quand il en voit dont l'amour s'affaiblit, il le fait soudain renaître ou mourir, car il épargne toujours les derniers jours d'une passion languissante...

130. l.

(Ámor) Ha egy gyötrött szeretőt lát, a' kit Kedvese' keménysége kínoz, meg mártja elébb nyilat a' feledékenység vizében. Ha olyanokra talál, a' kik még csak kezdik magokat szeretni, szünet nélkül nyilazza őket. — Ha pedig olyanra akad, a' kinek szerelmét gyengülni látja, le-gottan vagy újra születetti azt, vagy halni kényszeríti: meg menti őket mindég a' lankadó indulatnak utolsó napjaitól...

Fogyatékosága az, hogy az eredetit nyelvileg nem értette át tökéletesen. Az Angyalnál kimutatott félreértéseken kívül még több helyen van, mely az eredetinek hiányos megértését vagy elcsúsztett interpretálását árulja el: «auprès de la ville» (111. l.) ∞ «a' város háta *megett*» (124. l.); «danses naïves» (112. l.) ∞ «*tsinos tántzaikat*» (124. l.); «ses nymphes la *parfumèrent*» (112. l.) ∞ «Nymphái *meghinték Ambrosiával*» (126. l.); «la Peur et la Mort marchent devant ses *coursiers* couvert d'*écume*» (112. l.) ∞ «a' felelem, és halál *paissal* fedett *futói* előtt lépdegelnek» (127. l.); «... l'on croirait que c'est la fille de Cérès... si l'œil qui voit Vénus pouvait jamais se tromper» (113. l.) ∞ «... azt hinné az ember, hogy a' Ceres' Leánya Ó... ha még is az a' szem, melly Vénust látja, meg tsalhatná magát» (128. l.). Sőt egy helyütt az eredetivel ellenkező értelmet ad egy mondatnak: «Elle a quelque chose de si naïf qu'il semble qu'elle *ne parle pas* le langage du cœur» (118. l.) ∞ «Valami olly édes van beszédében, hogy azt gondolnád, hogy a' szivek' nyelvén beszél» (133. l.). Gallicizmustól sem teljesen ment stílusa, pl.: «donne-moi la force de cacher quelque

¹⁾ V. ö. Császár Elemér: *Kisfaludy Sándor*. Budapest, 1910. 60. l.

²⁾ Az eredetivel összevetette Angyal Dávid, *id. h.* 579—80. lk. — Az eredetit l. az idéztem M.-kiadás köv. lapjain: 111—14., 118—19.

³⁾ «Gondos»-nak (Császár Elemér: *u. o.*) azonban nem tarthatjuk Kisfaludy fordítását, hiszen az alábbiakban kimutatott, vagy már az Angyalnál felhozott félreértések és gallicizmusok nála főképen a műgond kellő hiányának számlájára írhatók.

temps mon amour à mon berger» (114. l.) ∞ «adj nékem erőt arra, hogy egy ideig még elrejtsem szerelmemet Pásztoromnak» (131. l.).¹⁾

Mindent összevéve nagyjában ma is megállhat e fordításról Toldy véleménye, a melyet a *Magyar Thalia*-ról (bár észrevette, hogy eredetiséget itt nem kereshetünk) ekkép formulázott: «meglep e kísérletekben költői prózája, mely oly magyar, mint Kármáné, elegantiája annyira megközelíti Kazinczy Ferenczét; s minden esetre oly költői, kerekded és nemes, hogy azon időben közvetlenül a nevezett két prózaíró mellett mutat ki a fiatal Kisfaludynak helyét». ²⁾

Kisfaludy Sándor Montesquieu-tanulmányozásának³⁾ és annak, hogy később is forgatta — mégpedig komoly eszméket keresve — a nemesi önértetere féltékeny író ezt a XVIII. századi «filozófus»-t, van még egy emléke. A *Hazafiú szöveg a' magyar nemességhez című* fölhívásának (Pest, 1809) egyik mottója Montesquieuból való.⁴⁾ Magában a szövegben, a hazafias érzés elemzésénél, újólag idézi Montesquieut, francziául, de változtatással (az eredetiben⁵⁾ u. i. «l'amour de la république»-ról van szó, ez Kisfaludynál⁶⁾ «l'amour de la patrie»-ra változik. A reakció idejében, a különben is loyalis magyar író tollára sem akarta venni a «république» szót s inkább erőszakot tesz az idézet hűségén.

E fönnmaradt fordításokon kívül még egy fordítás készült, valószínűleg a század vége felé, ez azonban nem maradt fönn. Ennek szerzője CSEHY (MENT) József huszárkapitány,⁷⁾ Kazinczy lelkes híve, ki mesterével éveken át levelezésben állott; barátjának, Miháلكovics Józsefnek tollából⁸⁾ származó életrajza szerint Montesquieuból is fordított, de műve, nem tudni hova kallódott el.⁹⁾ Hogy Csehy jól tudhatott francziául, azt Miháلكovics tanúságán kívül,¹⁰⁾ abból a pár, jó francziássággal megírt sorából is következtethetjük, a mit Virág Benedek egy Csehynek hozzá intézett leveléből Kazinczy előtt ismétél.¹¹⁾

¹⁾ A «Második Ének» (≈ «Cinquième Chant») első két sora Kisfaludytól való (az első pontosvesszőig; Angyalnál, sajtóhibából: «az első kettőspontig», *id. kiad.* 579. l.).

²⁾ *Kisfaludy Sándor Hátrahagyott Munkái.* Pest, III. k. 1871. Előszó, IX. l. — V. ö. még Angyal Dávid: *K. S. élete. Minden Munkái.* VIII. k. Budapest, 1893. 717. l.

³⁾ V. ö. Császár Elemér: *Kisfaludy Sándor és a francia irodalom.* Beöthy-Emlékkönyv. Budapest, 1908. 245. l.

⁴⁾ Francziául, a hely pontosabb megjelölése nélkül: *K. Kisf. S. Minden Munkái* (Budapest, 1893.) VIII. k. 7. l. — A mottó az *Esprit des Lois* III. könyvének 5. fejezetéből van véve.

⁵⁾ Az *Esprit des Lois*-ból, V. könyv, 2. fejezet.

⁶⁾ *Kisf. S. id. kiad.* 13—4. lk.

⁷⁾ Él't: 1778—1812. L. Szinnyei: *Magyar Írók* II. k. 238., *Kaz. Lev.* II. k. 600. l. és III. k. IX. l.

⁸⁾ *Kaz. Lev.* III. k. 499. lapon Váczy János helyreigazítja magát, ugyanis u. o. II. k. 600. l. (és utánna Szinnyei *id. h.*) tévesen Kazinczynak tulajdonította ezt az életrajzot.

⁹⁾ *Kaz. Lev.* III. k. 501. l.

¹⁰⁾ «Ó a prózát s verseket egyaránt kedvelte, mind kettőre a finomabb ízlést a pallérozott nyelvekből, a francziából és olaszból, melyeket olvasott és írt, kölesönczé.» *Kaz. Lev.* III. k. 501. l.

¹¹⁾ *L. Kaz. Lev.* III. k. 59. l. (1803. máj. 16.)

(Genf.)

AMADIS DE GAULA.

A világirodalomnak e legterjedelmesebb és leghíresebb regényéről századokon át a legellentétebb és legkalandosabb nézetek voltak elterjedve. A legkülömbözőbb népeknél keresték eredetét, főleg igen népszerű volt a portugál bölcsőjét vitató föltevés; a legkülömbözőbb írókban vélték szerzőjét megállapíthatni. Meséltek portugál trónörököséről, a ki spanyolból vagy francziából lefordította; meséltek franczia eredetijéről, mely csak a XV. században került volna spanyol földre; meséltek héber vagy görög fordításairól, sőt akadtak, a kik Hellasban találták meg szülőföldét. A nagy munkának hazai és külföldi könyvészete is csak úgy hemzsegett a légből kapott és tarthatatlan adatoktól, míg végre az utolsó évtizedekben mindezek a tudákos állítások ködös föltevéseknek vagy merész ráfogásoknak bizonyultak és alapos, helyes kritikával véghezvitt kutatások¹⁾ a regény eredetének és történetének minden lényegesebb pontjára kellő világosságot derítettek.

Mielőtt e kutatások segítségével az «Amadis» eredetét kifejezem és szerzőit megállapítom, czélszerűnek tartom a régebben határtalanul dicsőített, később pedig (rendszerint ab invisis) módfölött ócsárolt hatalmas alkotásnak cselekvényét néhány mondatban összefoglalni, — szorítkozva a terjedelmes regénynek első négy (esetleg öt) könyvére, mert, mint majd látni fogjuk, csak ezek teszik az idővel 26 könyvre felnövekedett regényszörnyben a voltaképi Amadis-regényt.

Amadis²⁾ Perion walesi királynak és Elisena hercegnőnek (Garinter kisbrittaniai király leányának) a szerelmes pár esküvője előtt született fia, a kit anyja ezért kosárban vízre bocsát, mert országos törvény halállal büntette a megesett hajadont. Amadis tehát természetes fiú, és ezt a kiválóságát egyéb, kevésbé képes természetű adományokkal együtt, örökölték tőle összes jeles utódai, mert a rengeteg terjedelmű regénynek nagyszámú kiváló hősei mind zabfiúk. Ez az első percze igen föltünő körülmény nézetem szerint népies fölfogásra vall, mert a nép eleve kitünőbb levetének tartotta a szenvedélyes első szerelemből származott fiút, mint a törvényes gyermeket, a ki inkább a kötelességnek és egyházi parancsnak köszöni létét. És ha pl. a spanyolok a törvényes trónutódot, a későbbi II. Fülöp királyt, ezt a komor és ellenszenves fejedelmet, összehasonlítták zabtestvérével, a századnak egyik legnagyobb és legbájosabb hősével, a törökverő Don Juan d'Austriá-val, alaposan láthatták igazolva babonás föltevésüket.

A kitett kis fiút Gandales skót lovag találja meg, veszi magához és fölneveli, miben Urganda tündér, Amadis jóakaró és hatalmas oltalmazója, nagy segítségére van. Ezzel szemben gonosz ellensége a

¹⁾ Főleg három munka tisztázta a regényre tartozó problémákat: Eugène Baret, *De l'Amadis de Gaule et de son influence sur les moeurs et la littérature au XVI. et au XVII. siècle*, 2. kiad., Paris, 1870, — Ludwig Braunfels, *Kritischer Versuch über den Roman Amadis von Gallien*, 1876, — és Max Pfeiffer, *Amadis-Studien*, 1905. (Az első két munka eredményeit összefoglalja Felix Bobertag, *Geschichte des Romans*, I. köt., 1881, 7. fejezet, 300—380. l.)

²⁾ Montalvo szerint a. m. «Amadeus», Fischart német szövegében a. m. «Gottes lieb» (Gottlieb).

hősnek Arcalaus varázsló, a legnagyobb csodatevők egyike, kihez utóbb szövetségeseül még Melia varázslónő, Armato török szultán bős testvére, csatlakozik. Ezek folyton a legnagyobb veszedelmekbe sodorják Amadist, a kit azután Urganda minden bajból kiségti. Nem is féltjük nagyon lovagunkat, hisz jól tudjuk, hogy a lovagregények hősei mindig győztesek és a legveszedelmesebb helyzetből is ép bőrrel szabadulnak ki. Ekkor meghal Garinter király és Elisena férjhez megy Perionhoz, a ki nem is sejtí, hogy neje őt már évekkel ezelőtt egy egészséges fiú apjává tette. Most mint Perion törvényes neje egy fiúnak (Galaor) és egy leánynak (Melisea) lesz anyjává, a mi a regény folytatására fontos körülmény. Amadis már mint tizenkétéves fiú szenvedélyesen megszereti a néhány évvel fiatalabb Orianát, Lisuarte nagybritanniai király tízéves csodaszép leányát, a kinek rajongó szolgálatában, atyjától lovagga avatva, eszentül tarka és veszedelmes kalandokban nagy és szép tetteket visz véghez. Ugyanekkor kiderül királyi származása, a mi tekintélyét és hírnevét nagy mértékben növeli. De Oriana, mivel Amadis, első sorban testvérét, Galaort keresve, igen sokáig távol marad tőle, nem bízik lovagja hűségében és féltékenységűtől izgatva elbocsátja szolgálatából. E miatt Amadis búskomor lesz és, lemondva lovagi kötelességeiről, az erdő legsűrűbb homályába menekül, hol fájdmában keserves könnyeket ont. Azonban lovagi szelleme, szerelmi fájdmának csillapultával, lassanként újra fölébred és a vitéz levente friss lélekkel újabb kalandokra indul, míg végre kibékül és forró szerelemben egyesül Orianával, a ki, tehát ismét az esküvő előtt, egy Esplandian nevű fiúnak ad életet, a kit egy nőstény oroszlán elrabol és egy remetéhez visz, a ki fölneveli. (Ennek története teszi az V. könyv tartalmát, melyben az amazonok is nagy szerepet visznek.) De rágalmozók újra elválasztják a szerelmeseket egymástól, az elhagyatott Orianát pedig atya politikai okokból Patin római császárnak, a ki kezét kérte, igéri feleségül és nyomban útnak indítja Róma felé. De Amadis megszabadítja keserves útjában kedvesét. Most keresztények és pogányok közt véres háború támad, melyben Amadis, a keresztények hős vezére, győztes marad. A győzelmi ünnepek fénypontja egy egyszerű esküvő, mely a sokat szenvedett szerelmeseket végre hitestársakká teszi.

E száraz kivonat jelzi a cselekvény alapmotívumát, de nem is sejteti az eseményeknek nagy és tarka anyagát, mely az első négy könyv tartalmát teszi. Fokozza a cselekvény mozgalmasságát és érdekességét Galaor, a komoly és érzélgős Amadis vidor és eleven testvére, a ki ellentétben bátyjának egyetlen szerelmese mellett kitartó hűségével, egy második Don Juan, bámulatos könnyedséggel változtatja ideáljait, a kik nem kisebb könnyedséggel hullanak örökké kitart karjaiba. Az első könyveknek ez alapmotívuma pontosan ismétlődik a további kötetekben, a mennyiben mindig egy platói szerelem rabja és egy materialista észjárású nőcsábító állnak egymással szemben. Később rendszerint erkölcstelenséggel vádolták a regényt és szükségesnek tartották, hogy főleg az ifjúságot óvják olvasásától. Ez a vád első sorban Galaor buja szereplésén alapul, a kit a szerző kétségtelenül tudatosan állított szembe Amadissal, hogy ennek ideális, tiszta szerelmét annál fényesebb világításba helyezze. Hogy ez neki a kortársak fölfogása szerint fényesen sikerült, mutatja pl. a mély és fenkölt érzésű

Torquato Tasso itélete, a ki e regényben az állandó, hű szerelemnek és jobb erkölcsösségnek mesteri dicsőítését látta és magasztalta. Tasso általában erkölcsi szempontból nagy és örvendetes haladást ismert föl benne a francia elbeszélőknek érzéki, erkölcsrontó irányával szemben.

A regénynek röviden vázolt első négy könyve magában foglalja az egész óriási munkának összes elemeit, melyek eltérő változatokban folyton ismétlődnek. Lovagi tettek, földöntúli hatalmak beavatkozása az emberek sorsába, varázslatos várak, kastélyok vagy hidak meg fegyverek, szerelmi kalandok teszik minden egyes könyvnek anyagát. A hősök, a kik mind Amadis leszármazottjai, és kedveseik könyvről-könyvre váltakoznak, a csodás hatalmak is mások meg mások, a szerelmesek hűsége vagy hűtlensége eltérő méretű, de ez mind a dolog lényegén nem változtat. A színhely is változik, de sohasem reális, még ha ma is meglévő országokat, pl. Skóciát, vagy helyeket, pl. Londont, nevez meg, a társadalmi viszonyok egy képzelt világot tüntetnek föl, a szereplők típusok, t. i. vagy bátrak és gyávák, vagy jók és rosszak, egyéni jellemzésnek modern értelemben semmi nyoma. Ismerjük már ezt a világot és lakóit a görög regényekből, a középkori francia chanson de gestekből és a német verses lovagregényekből. Új elem legfeljebb a társadalmi élet cikornyás eleganciája, mely részletesen rajzolt viselkedésben, kényeskedő beszélgetésekben és elegáns szónoklatokban meg levelekben nyilvánul és mintául szolgált a XVI. és XVII. században a művelt osztályoknak. Mert az «Amadis» nemcsak mulattató olvasmánya volt két századnak, hanem egyszersmind a galans viselkedés, beszélgetés és megnyilatkozás törvénykönyve és mintája is.

A regénynek első négy könyve az igazi «Amadis», és el lehet ismerni, hogy e négy könyvnek cselekvénye (a rengeteg epizód nem tekintve) egységes és hogy kellő, megnyugtató befejezést nyer. Tárnya: Amadis és Oriana szerelmi viszonya, mely mindenféle akadályon diadalmaszkodva, hatalmas földi és túlvilági ellenségek ellenére, külső gátló események leküzdése útján a szerelmes pár esküvőjével minden félt (az olvasót is) kielégítő, örvendetes befejezéshez jut. A további könyvek nem nyújtanak semmi újat, semmit, a mit az első négy könyvből már nem ismernénk, miért az olvasó, ki nem mindennapi türelemmel legyen megáldva, minduntalan azt hiszi, hogy ezt az új részt is elolvasta már, a mi nem alkalmas arra, hogy figyelmét lekösse.

Ha már most az «Amadis» eredetére áttérünk, különbséget kell tennünk a nagyírú fönnyaradt regény és a regénynek tárgya közt.

Az Amadis-regény, erről ma már nem térhetnek el a vélemények, a spanyol szellem alkotása. Még egy félszázad előtt a szakfériák közt és a nagy közönség széles rétegeiben el volt terjedve az a nézet, hogy a mű első szerzője portugál ember, kinek nevét is meg tudták mondani, Vasco de Lobeira portugál katonatiszt, a ki némelyek szerint 1403-ban, mások szerint már 1325-ben meghalt.¹⁾ Lobeira mellett,

¹⁾ Ezt a ma már megczáfolt nézetet utoljára tudományos alapossgal vitatta F. A. Varnhagen portugál nyelven írt, egyébként értékes tanulmányában: *De litteratura dos livros de cavallerias*, Bécs, 1872, melyben lelkesen száll síkra Vasco Lobeira szerzősége mellett. — Ugyanezt az álláspontot foglalja el Dunlop-Liebrecht, *Geschichte der Prosadichtungen*, 1851, 146. l., a ki Montalvot csak az eredeti portugál munka fordítójának tekinti.

Lope de Vega állítása szerint, egy ismeretlen portugál hölgyben is keresték a szerzőt; ismét mások úgy tudták, hogy Dom Pedro trónörökös, I. János portugál királynak (+ 1433) legidősebb fia, fordíttatta le a regénynek spanyol vagy francia szövegét 1480 körül portugál nyelvre. De ezek az adatok mind már kezdettől kétségesek voltak, ma pedig megczáfolotknak tekintendők, valamint a regénynek héber vagy görög fordításairól szóló mendemondák is. Egyidejűleg francia eredetéről is meséltek: Fülöp Ágost király (+ 1223) alatt készült munkát tételeztek föl, sőt picardi nyelven frott kéziratra is hivatkoztak, hogy régi forrással igazolják meséiket. Sőt messzebbre is elkalandoztak: görög eredetéről ábrándoztak, melynek szerzője Elisabad hellén mester volt volna.

Mind ezek a föltevések és mesék tarthatatlanok. Ma már minden kétséget kizáró bizonyossággal tudjuk, hogy az «Amadis» spanyol alkotás. Ramos Muntaner spanyol krónikás már a XIII. és XIV. század mesgyéjén említi Galaort, a ki szerinte Tristannal és Lancelottal az asztalkör tagja volt, Piero Lopez de Ayala, Castilia nagykancellárja (1332—1407), pedig ifjúsági olvasmányai közt említi Amadis történetét. Ezt a régi három könyvből álló regényt, melynek létezésén nincsen okunk kételkedni, hisz Montalvo maga is említi, teljes feledésbe sülyesztette a fönnmaradt és világhírűvé lett új «Amadis», melyet Garci Ordoñez de Montalvo, Medina del Carp városának regidora, négy könyvben megírt és 1470 körül, Fernando és Izabella uralkodása alatt befejezett (előszava 1492-ben Granada elfoglalása után kelt), mire 1508-ban Saragosában nyomtatásban megjelent (már 1510-ben követte a második kiadás Salamancában). Montalvo megírta még, állítólag egy görög szöveg alapján, a regénynek V. könyvét, melynek cselekvénye nagyrészt Konstantinápolyban és görög földön játszik, és mely 1510—88 tíz kiadásban került a könyvpiacra. Ez V. könyvnek, melyet Cervantes erélyesen elítélt,¹⁾ de Tasso nagyon megdicsért, hőse Esplandian, Amadis természetes fia, a kit, mint már említettem, egy nőtény oroszlán elragad és szoptat. A regénynek további hét könyvét — mert a spanyol «Amadis» mindössze tizenkét könyvből áll, a XII. könyv, mely csupa frivol²⁾ és piszkos történetet tartalmaz, 1536-ban jelent meg — különböző, teljesen ismeretlen szerzők írták, de egészen az előző kötetek anyagával és stíljében, úgy hogy a kortársak az egész munkát könnyen tulajdoníthatták egyetlen szerzőnek.²⁾ A XVI. század utolsó tizedében megszűnnek a folytatások és újabb kiadások spanyol földön, tehát ép akkor, mikor a francia és az ezeken alapuló német Amadis-regények megindulnak, melyek még egy további századon át mulattatták és elbájolták az olvasó közönséget.

Mert nem eredeti spanyol köntösében hódította meg «Amadis» a világot, hanem francia fordításban, helyesebben átdolgozásban. Franciaországban ugyanis nem sokkal 1520 után egy tüzérségi tiszt, Segneur Niolas Herberay des Essarts, fogott bele a spanyol Amadis átültetésébe, de nem I. Ferencz király (+ 1547) buzdítására, mint régebben sokszor állították, és földolgozta az első nyolcz kötetet.

¹⁾ Don Quijote I. kötet, 6. fejezet, hol a regénynek első négy könyvéről igen kedvezően nyilatkozik.

²⁾ A VI. könyvben jelentkeznek a pásztorregény első elemei.

Művének első könyve azonban csak 1540-ben jelent meg és a szerző művét II. Henrik király (+ 1559) fiának, a későbbi IX. Károly királynak (+ 1574) ajánlotta. Tőle származik az a mese, hogy Amadis történetét egy régi, picardi nyelven írt kéziratból merítette; hisz ő ezt a mesét nyilván csak azért találta ki, hogy hősének francia voltát annál kétségtelenebbé tegye, tőle a Gaule és Gallia azonosítása, mi által Amadis francia hőssé és tettei meg viselkedése a francia műveltség és dicsőség megtestestítésévé és mintájává lettek. Herberay átdolgozása igen szabad, mert tudatosan viszi bele a regénybe a francia szellemet, francia szokásokat és intézményeket az eredeti spanyol világ és világnézet helyébe. A regénynek óriási európai diadalútja az ő tehetségének és ügyességének érdeme. De ő is csak az első nyolcz könyvet írta meg, a többi tizenhat könyv — mert a francia regény 24 könyvből áll és 1615-ben nyerte befejezését — különböző más, ismeretlen szerzők műve. Az összes kalandor befejezését összefoglalja Gilbert Saulnier műve, mely «Le romant des romans» címmel 1626-tól 1629-ig hét óriási kötetben megjelent.

A Gaule és Gallia azonosítása gyorsan terjedt el olasz földön, hol a regény első fordítása 1546-ban jelent meg, tehát később mint a francia átdolgozások, melyekből ez az azonosítás származik. Mégis döntő hatással volt e téves fölfogás megszilárdítására, hogy Bernardo Tasso, a nagy Torquatónak jóval kisebb atyja, a ki 1535-ben Spanyolországban járt, igen bőbeszédű és szerkezet megjellemzés tekintetében elég kifogásos, száz énekre terjedő és több mint 7000 stanzából álló Amadis-eposzának ezt a címet adta: «Amadigi di Francia» (1560), tehát már művének címlapján is francia lovagnak jelentette ki hőset. Bernardo Tasso a regény eredetéről is okoskodott: szerinte alapja egy angol vagy breton elbeszélés. Gaula pedig angol nyelven a: m. Franciaország, a regény eredeti hazája tehát Anglia. E zavaros állítások, melyekben azonban van egy csöpp elferdített igazság, jól jelzik a régi nézetek összevisszáját.

Német nyelvre is lefordították, még pedig többen az összes 24 könyvet, természetesen a francia átdolgozásból, és ez a német «Amadis» 1569 és 1595 közt¹⁾ jelent meg 24 kötetben. Leghíresebb lett a nürnbergi Feyerabend kiadása (1583), mely a regénynek addig német nyelven megjelent első tizenhárom könyvét tartalmazza. A német «Amadis» történetéből mindössze csak három összefüggéstelen adatot tudok közölni. Első, hogy a regény első könyve Kristóf württembergi herceg (+ 1568) megbízásából fordítottatott le és jelent meg; második, hogy a VI. könyvet Fischart János (+ 1590), a XVI. századnak legkiválóbb német írója, fordította németre, a ki a munkát a francia irodalom önálló eredeti termékének nézte, hiszen sem ő, sem német

¹⁾ Az első könyvet (1569) újra kiadta Adelbert von Keller, 1857. értékes, de ma már túlhaladott könyvészzettel (434—478. l.). — A címlapon sajtóhibából 1561 áll, míg az ajánlás («Der durchleuchtigen, Hoehgebornen Fürstin und Frauen, Frauen Renata, Pfaltzgräfin bey Rhein, Hertzogin in Ober und Nidern Bayern, Geborne Princessin in Lothringen, Meiner Gnedigen Fürstin und Frauen, etc.») helyesen «den 28. Martij Anno 1569» olvasható. Kiténik ez abból is, hogy Renata esküvője Wilhelm von Pfalz-Bayern herceggel, melyre az ajánlás céloz, 1568. február 22. ment végbe.

kortársai egyáltalában mitsem tudtak a spanyol eredetiről; harmadik, hogy a regénynek utolsó három könyve (XXII–XXIV.) nem lehetnek francziából fordítva, mert e könyveknek német szövege 1594- és 1595-ben jelent meg, míg a megfelelő franczia kötetek csak 1615-ben kerültek a könyvpiacra.¹⁾

Az «Amadis» nyelve és stílje csakhamar oly kedvelté lett, hogy beszélgetéseiből, beszédeiből és leveleiből külön gyűjteményt állítottak össze, mely «Thrésor de tous les livres d'Amadis de Gaule» czímen Párisban első ízben 1550-ben jelent meg és sok kiadást ért. Hasonló ily német gyűjtemény, még pedig nem a franczia «Thrésor» fordítása, hanem önálló szemelvény a német fordításból: «Schatzkammer schöner und zierlicher Orationen, Sendbriefen, Gesprächen und dergleichen aus den vier und zwentzig Büchern des Amadis von Frankreich zusammengetragen», mely 1596-ban jelent meg Strassburgban és oly kedveltségnek örvendett, hogy még 1624-ben is ért új kiadást.

Az Amadis-regény tehát a spanyol szellem alkotása, de nem az a regény tárgya, hogy úgy mondjam az Amadis-monda. Ennek hazáját már elég pontosan jelzi a hősnek neve, Amadis de Gaula, mert Gaula nem Gallia, azaz Franciaország, mint Herberay részben tájékoztatlan-ságból, részben hazafias lelkesedésből hitte vagy legalább állította, hanem Wales, a kelta népnek ósrégi tartománya. És ugyanide utalnak a terjengős cselekvénynek személy- és helynevei, ide London városának és az irlandiaknak sűrű szereplése, ide az Arimathiai Józseftől, a britek mondai apostolától épített vár, melyről a regény tud. Tehát ugyanaz a föld szülte, melynek fiaí Artus király és asztalkörének tagjai is voltak. Nem lehetetlen, noha pontos adatokkal ki nem mutatható, hogy Amadis is eredetileg Artus király köréhez tartozott. Minden esetre kézzelfogható és gondolkozásba ejtő, hogy Amadis alakja és története, mire már régebben figyelmeztettek,²⁾ föltűnően emlékeztet az asztalkör leghfresebb leventéinek, főleg Tristannak és Lancelotnak alakjaira és történetére. Hogy Amadis mikor és miért szakadt el Artus királytól és lett egy egészen új alkotás hősévé, ezt persze nem tudjuk eddigelé kimutatni, de ez a fölfogás ma is elég valószínű. Épen így vagyunk azzal a kérdéssel, hogy mikor és mikép került Amadis spanyol földre. A Walesben gyökerező breton mondák korán lettek otthonosak franczia földön, melynek északnyugati részét bretonok lakták (Bretagne), még pedig nemcsak északi Franciaországban, a trouvèrek hazájában, hanem a Loiretől délre, a langue d'oc földén, a Provenceban is, hol a troubadourok nem művelték sem kedvvel, sem hivatottsággal az epikát, de ismerték, mint dalaikból tudjuk, az epikus költészet tárgyait és alakjait, melyekre sokszor czeioznak. És a troubadourok otthonosak voltak a pyrenei hegylánczoktól északra és délre elterülő vidékeken, franczia és spanyol tartományokban. Ők közvetíthették a brit szigetekről származó és franczia területen gyökeret vert mondát spanyol földön, hol Amadis, új hazájában, mind

¹⁾ Legalább jegyzetben említém, hogy az «Amadis» holland fordítása 1596., angol fordítása pedig 1619. és 1803. jelentek meg. A regénynek franczia és angol verses földolgozásaira nem terjeszkedem ki, mivel csak könyvészeti kimutatásokból van róluk tudomásom.

²⁾ Ezt újabban részletesen kifejtette Braunfels id. jeles munkájának XIII. fejezetében.

jobban önállósult és pontosan kimutatható előzetes szóhagyományon és írásbeli följegyzéseken keresztül végre a világhódító nagy regényben egy újabb mondakör középpontjává lett, mely mondakörbe idő folytán egyéb kelta mesék alakjai és motívumai, sőt keleti elemek, melyeket a törökök előnyomulása Európába újból közvetített, is beleszővődtek. És érdekes, hogy a befejezést nyert regény ugyanazon az úton, melyen spanyol földre került, jutott vissza eredeti hazájába: déli és északi Franciaországon keresztül ismét Anglia földjére, hol szintén nagyon elterjedt és kiváló kedveltségre tett szert. Ma már nehezen értjük, hogy a részben valószínűtlen, részben lehetetlen és legtöbbször céltalan kalandoknak ez a fáradhatatlan és fárasztó fölhalmozása hogyan nyerhette el két századon keresztül fél Európa népeinek csodálatát és tetszését. De figyelmet érdemel, hogy a regény nagy hatását nagy mértékben előmozdította a kor, melynek nagy főeseményei, a törökök ijesztő föllépése Európa földjén, Amerika és az Indiába vezető út fölfedezése, kapcsolatban a könyvnyomtatás föltalálásával, a szerzőknek és olvasóiknak képzeletét annyira működésbe hozták és izgatták, hogy a legregényesebb és legcsodálatosabb dolgok alkotására és élvezetére képesek és hajlandók lettek.

A renaissance eltemette a középkor világát, költészetét is. Csupán egyes összefüggéstelen elemei maradtak életben, mesékben és mondákban, melyekben csak az újabbkori kutatás fölismerte egy régiebb kulturának törmelékeit. Ma az Amadis-regény már csak a tudományos kutatás tárgya; a költői élvezet nem gyönyörködhetik többé tarka kalandjaiban, melyek oly messze esnek a reális élettől, sőt a valószínűség területétől is. A tudományos kutatás pedig csak ezentúl lesz kénytelen sok rejtélyét megoldani, ha egyszer hozzáfog — eddigelé még meg sem kísértette — a rengeteg cselekvény elemzéséhez és az egyes kalandok és motívumok eredetének tisztázásához.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

A POLIS FOGALMA.

Nem a polis *államjogi* fogalmáról lesz szó. Ez nem probléma; polis minden souverain állam. A görög történet folyamán lesznek ugyan ennek a souverainitásnak lefokozásai a nélkül, hogy a polis-elnevezés megváltoznék. Ha önálló államok szövetségbe léptek, hogy ezentúl közösen alkossanak egyetlen szövetséges államot, mindennek ellenére továbbra is megtartották — saját külön ügyeiket maguk igazgatván — a polis-nevet (a Lokroi Hypoknamidioi Opus vezető szerepe ellenére polisokban éltek: Ditt. Syll.³ 47, 21 és 26). Midőn idővel a görög polisok a hellenisztikus birodalmaknak, később a római imperiumnak kiegészítő részeivé lesznek, autonómiájuk és szabadságuk alapján még mindig polisoknak hívták és belső politikájuk szempontjából hívhatták is magukat. Már egyáltalán nem sorakozik a mi fogalmunk alá az a szintén későbbi korú állapot, mely szerint köz-igazgatási kerületek (egyiptomi nomosok vagy római provinciák) főhelyeit illeti meg a *μητροπολις*-kifejezés. Sok olyan hely viseli eként tulajdonnévben is a polis-szót, melynek a görög államjog eredeti gondolatához többé semmi köze.

A polis államjogi fogalmánál némi *lélektani* érdeklődést annak a *fejlődésnek* megfigyelése kelthet, a mely egy concrét földrajzi elnevezéstől az állam abstractumáig vezetett. Semmi kétség, hogy ázsiai ión földön — minden elmélet szülőhelyén — jutott el először céljához az elvont gondolkodás. Egyik kyzikosi néphatározat már a Kr. e. VI. században így kezdődik: *πόλις Μηδικω καὶ τοῖσιν Αἰσίου παισιν* stb. és így végződik: *τὴν δὲ στήλην τήνδε πόλις Μανῆ (dat.) ἔδωκε τῶι Μεδίω* (Syll. 4). Az államhatalomnak ez abstractan gondolt megnevezése annál feltűnőbb, mert görög néphatározatoknál mindenkorra megmaradt szokásnak azon közjogi tényezőket megjelölni, melyek közreműködésével a psephisma létrejött (már a salamisai dekretumban: *ἔδοχεν τῶι δέμοι*, Syll. 13; később: *ἔδοξε τῆ βουλῆ καὶ τῶι δήμωι*; az általános *πόλις* csak kevés állam formulájában szerepel a hatóság neve mellett vagy külön: *ἔδοξε τῶι πόλει τῶν Δελφῶν* vagy pl. Larissában: *ἔδοξε τῶι κοινῶι τῆς πόλιος*). A régi hivatalos nyelv különben is az állami közösség jelölésére *πόλις* helyett természetes közvetlenséggel valamely személyes concrétumot, első sorban az ethnicumot használta. A knidosiak és kerkyrabeliek ajánlják fel Delphoiban ajándékaikat és nem a knidosi vagy kerkyrai állam; mielőtt a *πόλις* érdekében végzett jótéteményeket jutalmazta Athén, előbb az athéniakkal szemben (*περὶ Ἀθναίος*, Syll. 54) vagy az athéni néppel szemben (*περὶ τὸν δέμον τὸν Ἀθναίου*) tanusítottakról emlékezett meg: az erythraibeliak nem az athéni államnak, hanem az athéniak gyűléssé szervezett sokaságának (*τοῖσι πλῆθει Ἀθναίου*, Syll. 41, 21) tettek hűségesküt. *Ἡ γὰρ πόλις πολιτῶν τι πλῆθος ἐστίν*, mondja Aristoteles (Pol. 1274b végén), s Nikias Thukydidés szerint a következő szavakkal öntött lelket az idegenben megvert athéni hadseregbe: *λογίζεσθε δὲ οὐτὶ αὐτοὶ τε πόλις εὐθύς ἐστε οἱ ποιοὶ ἂν καθέζησθε· ἀνδρες γὰρ πόλεις καὶ οὐ τεῖχη οὐδὲ νῆες ἀνδρῶν κεναί* (7, 77). Látni fogjuk majd, hogy már a polis eredeti rendeltetése csábított a gondolatra, hogy az többé-kevésbé változatlan földrajzi alakulaton kívül változó emberközösséget is jelent (a mentsváriba menekülőket). Kétségtelenül a polisnak e *személyes* felfogása játszotta a közvetítő szerepét, hogy a politico-geographiai fogalomból tisztán politikai legyen; hogy polis végül is az állami akarat kifejezőjévé általánosodjék. E fejlődéshez az alapot már a homerosi nyelvhasználatban találjuk meg (Il. 16, 71: *Τρώων δὲ πόλις ἐπὶ πᾶσα βέβηκεν θάροσσος*; v. ö. egy attikai kövön az 5. század közepéről: *ἐν τῆσιν πόλεσιν ἠοὶ ἂν χρῶνται τῶι ἡερόι*: Syll. 42, 70).

Újabbán a polis *földrajzi* fogalma sem probléma többé (Schmidt Synonymikájának megfelelő része, II 495 s k. lk., teljes átdolgozásra szorul, már csak a feliratos anyag feldolgozása végett is). Polis eredetileg a mentsvárnak berendezett halom, a mely a környékbélieknek nyújtott menedéket veszély esetén (mint az arkádiαι *Πτόλις*, Mantinea eredeti magva); folytatólag fellegvára annak a nyílt telepnek, a mely a tövében védelme alá helyezkedett (pl. Athénben: *νοτόθεν τῶ τῆς Ἀθναίας ἀρχαίου νεῶ ἐμ πόλει*, Syll. 42, 118);¹⁾ végül, midőn a

¹⁾ Foucart megfigyeléséhez, hogy *πόλις* Athénben csak 376-ig hivatalos elnevezés, azontúl *ἀκρόπολις*, hozzá kell fűznünk a késői archaizálás azon érdekes példáját, hogy a Kr. u. III. század elején a városi Eleusinion megint *τὸ ὑπό τῆν πόλιν* (Syll.² 652, 35 összevetve PW, Eleusinion, 2333).

nyílt telepet, az *ἄστυ*-t is fallal látják el, az az egész terület, melyet a falrendszer magában foglal, a *πόλις* nevét veszi föl. Ez időtől fogva az *ἄστυ* csak ott szerepel, a hol topographiai meghatározásokról van szó (pl. Syll. 42, 127: τὸς δὲ ἐν ἄστει μωμένος ἐν τῷ Ἐλευσινίῳ; vagy *οἱ ἐξ ἄστεως* a peiraieusbeliekkel szemben); a város a maga egészében és általánosságban: *πόλις*. Viszont a nyilvános politikai élettel való összefüggését sohasem felejtette el addig a pontig a kifejezés, hogy egyszerűen a mi modern város-fogalmunk szavával esnék egybe; a hol városi életéről, szokásokról, erkölcsökről esik beszéd a vidékivel, falusival szemben, ott a görög jobb napjaiban mindig az *ἄστυ*-t, *ἀστικὸς*-t, *ἀστεῖος*-t használta és nem a *πόλις*-t, a *πολιτικός*-t (utóbbi majd csak a hellenizmus idejében fejezi ki a műveltséget, midőn többé nem a görög, hanem a barbár *χώρα* ellentétét jelenti a *πόλις*). Kevésbé megfigyelt jelenség, hogy a *πόλις* annyiban is megtartotta az eredeti értelmével való összefüggést, hogy sohasem szélesedett ki a hivatalos nyelvben az egész *államterület*, az egész ország megnevezésére. Már az Odysseia a következőkép sorolja elő a phaiak állam részeit: *ἐς Φαιήκων ἀνδρῶν δῆμόν τε πόλιν τε* (6, 3) és később: *οἱ τῆνδε πόλιν καὶ γαῖαν ἔχουσι* (177). Város és vidék ezen egymásmelléhelyezése folytatólag is szokásos marad. A teosi átkok szövegében olvassuk az 5. század első negyedéből (Syll. 37, 38): *δοσις προδοίη τὴν πόλιν καὶ γῆν* stb.; a 3. század végén az aitoliai szövetség a következő szavakkal biztosítja Magnesia asylum-jogát (Syll.² 923): *τὰν πόλιν αὐτῶν καὶ τὰν χώραν ἱερὰν καὶ ἄστυλον εἶμεν*; ugyanazon korból Medeon és Steiris szerződése taxative állapítja meg az államterület részeit (Syll.² 426): *Στεῖριοι καὶ Μεδεῶνιοι ἔχοντες ἱερὰ, πόλιν, χώραν, λιμένες, πάντα ἐλεύθερα* (v. ö. Syll.² 427: *ἐπὶ τοῖσδε ἔδωκαν Πραῖσιοι Σταλταῖς τὰν χώραν καὶ τὴν πόλιν καὶ νῆσους τὰς καὶ νῦν ἔχοντι* stb.). Tehát eredetileg *πόλις* és *γῆ*, később (egyéb járulékokat nem tekintve) *πόλις* és *χώρα* állanak egymással szemközt. Polisszerű államalakulatokon belül az egész országnak nincsen általános neve, ha csak a tágabb értelemben vett *χώρα* nem az (pl. Syll. 75, 22: *καὶ εἶν ἐσεμπορεῦσθαι καθάπερ τέος ἐς τὴν χώραν . . . μεδὲ στρατιᾶν διὰ τῆς χώρας τῆς Μεθωναίου διάγειν ἀκόντομ Μεθωναίου*, athéni decretum 428, 27-ből). Csak a hol polis nélkül egységes államterületen szervezkedett az állam, csak ott domborodik ki közös névben is a politico-geographiai alap (v. ö. a lakedaimoni *χώρα πολιτικῆ*-t, melybe természetesen maga Spárta városa is beletartozik).¹⁾ De messzemenő következtetéseket nem szabad fűznünk a konstataált nyelvhasználathoz; végleges jogi formát nem fog ölteni a város-vidék ellentéte. Annýt bizonyíthatnak példáink, hogy polis mint földrajzi fogalom szigorúan örökődött helyi természete fölött; de hisz a fejlődés itt ép abban rejlik, hogy minden geographiai értelmén és megkötöttségen felül a polis idővel

¹⁾ Csak a polisokra (nem egyszersmind Spártára is) illik *Francotte* megállapítása: La cité n'a jamais été envisagée comme une autorité politique s'étendant sur un certain territoire, mais on la considère comme un ensemble d'hommes soumis à un pouvoir supérieur (La Polis grecque, 123). Polisokban az állam személyes felfogását a területivel szemben nagyon elősegítette a *πόλις* és *χώρα* szétválasztása.

mindenkit magába foglal, a ki védelme alá menekült, s hogy ekként a χώρα lakója is πολίτης-szé lesz.

Sem államjogi, sem földrajzi tekintetben a polis fogalma nem nyújt nehézséget. A mentsvártól az állami hatalomig az értelem-változások oly sorozatával van dolgunk, mely nagyjában világosan áll előtünk; a mivel persze még nem mondottuk, hogy e logikai és nyelvi meghatározások által magának a polisnak fejlődésével tisztába jöttünk. Hogy ez megtörténhessék, ahhoz mindenképp a polis modern fogalmának tisztázása szükséges. Újabb időben szokásos lett a régi basileia és a hellenisztikus birodalmak közé eső görög államalakulásokat minden különbségtetés nélkül a polis közös neve alá foglalni (a mennyiben nem a szövetséges állam valamely formájáról van szó). E generalizáció alapján Spártát ép úgy polisnak veszik, mint pl. Athént: sőt mélyen gyökerező előítélettel Spártában szokás látni a polis-eszme tulajdonképeni megtestesülését. Némi ellenkezés kezd ugyan mutatkozni a helytelen általánosítással és a lakonizáló állambölcsészettel szemben (legújabbban *Svoboda*, Staatsaltertümer, 11. s k. lk.); de többnyire oly szerény formában, hogy ez épenséggel nem teszi fölöslegessé, ha a kérdést tüzetesebben vesszük vizsgálat alá. Lenn következő fejtegetéseimet két tételbe foglalhatom össze:

1. minden okunk van a polis-szót ama görög államalakulásra lefoglalni, a mely tényleg a földrajzi értelemben vett polis-szal kapcsolatban bontakozott elő;

2. ha ez alapon pl. Athént polisnak kell neveznünk, viszont Spártát semmiképen sem mondhatjuk annak, mert már keletkezésétől meghatározottan egészen más *államtypust* képvisel, mint Athén.¹⁾

¹⁾ Fejtegetéseimben főleg a következő munkákra leszek figyelemmel: *W. Vischer*, Über die Bildung von Staaten und Bünden (oder Centralisation und Föderation in alten Griechenland, 1849), Kleine Schriften I. 308. Mint a görög államalakulás kérdéseinek megindítója mai napig becses. — Ugyanez áll *E. Kuhn* munkájáról: Über die Entstehung der Städte der Alten (1878), melynek témája teljesen új átdolgozást érdemelne meg. — *E. Freeman*, History of the Greek Federations I. 1863 (az általános bevezetésben a polis és szövetséges állam kitünő egybevetéseivel). — *E. Meyer*, Geschichte des Alterthums II (323, Stamm u. Gau; 329, Entstehung der Städte u. des Stadstaats); Forschungen zur alten Geschichte, II. 512. (Zur Rechtfertigung des zweiten Bandes meiner Geschichte des Alterthums). Allamgyarázatánál helyesen az egészről és nem a részből indul ki («das geschichtliche Leben eines Volkes beginnt nie mit Atomen»; v. ö. Gesch. d. Alterthums² I. 1: Einleitung. Elemente der Anthropologie). — *Wilamowitz-Moellendorf*, Staat u. Gesellschaft der Griechen (Kultur der Gegenwart). Félrevezető germán példákön indul; a görög államot nem minden egyoldalúság nélkül törzsi államnak jellemzi; de rendkívül szellemes. — *J. Burckhardt*, Griechische Kulturgeschichte I. (Die Polis); die Polis in ihrer historischen Entwicklung; v. ö. tanulmányomat B.-ról Nyugat, 1919, 1. és 2. szám). — *J. Kaerst*, Geschichte des Hellenismus I. (Erstes Kapitel: Das Wesen und die Entwicklung der griechischen Polis). Szép fejtegetések a polis vezető eszméiről. — *Fustel de Coulanges*, La cité antique. — *H. Francotte*, La Polis grecque (értekezések convolutuma; 1. különösen: Formation des villes, des états, des confédérations et des ligues dans la Grèce ancienne; a vérségi, területi és lokális elvek analysise a görög történetben). — *Br. Keil*, Griechische Staatsaltertümer (Gercke-

I. A polis. Az arkád hegyek között még a Kr. e. 5. és 4. század folyamán is olyan viszonyokat találunk, a melyek a legprimitívebb állami életet és ennek módosulásait jellemzik. A majdnem teljes és csak idegen befolyásra változó politikai szétesés állapota ez, midőn a törzsek úgyszólván kölesönös kapcsolat nélkül élnek egymás mellett nyílt telepeiken. Kétségtelen, hogy a koncentrált államiség valamely magasabb formája előzte meg időben itt ezen szertehullást; a vándorlás, a foglalás korszakában egy pillanatra sem tölthette volna be hivatását a fegyveres nép, ha némileg központosított katonai rendszer nem támogatja. Látni fogjuk majd, hogy lesznek hódító görög törzsek, a melyek a katonai fegyelem összefogó erejét továbbra is megtartották; melyeknek településeire és államára minden időben rányomta az a maga bélyegét (Spárta). De a hol az ilyen koncentrált erő bármely oknál fogva — részben földrajzi viszonyoktól megokoltan — megszűnt létezni, ott a végleges letelepülés után a társadalom szükségkép a folyton növekvő elkülönülés irányába terelődött.¹⁾

Minden völgy, vagy a hol már nagyobb területről van szó, minden rendszere az egymásba torkoló völgyeknek, külön életet élő *törzseknek* a hazája. A társadalmi tagozódás kétségkívül gentilikus; maga a törzs az a legszélesebb kör, melyen belül még eleven emlék a közös leszármazás; már az egész nemzet (pl. az arkádiai nemzet) csupán fictióval teremti meg a közös vérbeliség gondolatát, a mint ezt az ilyen nemzet-neveken végzett semmi etymologizálás is bizonyítja (az arkádok első őse természetesen Arkas, az iónoké Ion stb.). A kapcsolat a nemzet tagjai között oly laza, hogy tulajdonképen csak «nemzetközi» összeköttetésekről beszélhetünk; Arkádiában a Zeus Lykaon évenként visszatérő ünnepe szolgált érintkezések és megbeszélések egyedüli alkalmául. A szomszédos törzsek annyira mindenestre törődnek egymással, a mennyire ezt végnélküli határvillongásaik meg-

Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft III²; a görög állami intézmények legegységesebben átgondolt rendszere). — *H. Svoboda*, Griechische Staatsaltertümer (a Hermann-féle Lehrbuch I 3 átdolgozásakép: a legjobb összegezés; I. különösen: 21. Stammstaat u. Stadstaat; 22. Über die griech. Staatsidee). — *F. Kornemann*, Polis und Urbs (Klio V. 72. köv. l.); Zu den Siedlungsverhältnissen der mykenischen Epoche (Klio VI, 171); Stadtstaat u. Flächenstaat des Altertums in ihren Wechselbeziehungen (Neue Jahrbücher 11, 233; a nagy külömséget Athén és Spárta között nem látja). — *C. Schuchardt*, Hof, Burg u. Stadt bei Germanen u. Griechen (Neue Jahrbücher 11, 305; a germán Hof hamis analogiájával). — Spártára vonatkozólag: *Fustel de Coulanges*, Lacedaemoniorum respublica (Daremberg-Saglio, Dictionnaire). *K. Neumann*, Die Entstehung des spartiatischen Staates in der lykurgischen Verfassung (Historische Zeitschrift, N. F. 60, 1 köv.). *Nilsson*, Die Grundlagen des Spartanischen Lebens (Klio XII 308).

¹⁾ Modern kutatók a görög államalakulás kérdésénél első sorban a *mykenei* korszakkal számolnak, ennek a településekben is megnyilatkozó magas kulturájával (a mykenei polisok). *Keil* id. munkájában ezért előzi meg a polis-fejezet (315, Die Polis) a falusi közösségekről szólót (321, Gauverfassung). De nézetem szerint ott *nem* görög néppel és intézményekkel van dolgunk, s így bennünket a mykenei kor várai és városai csak annyiban érdekelnek, a mennyiben olykor és helyenkint későbbi görög letelepedések számára kínáltak alkalmul.

követelik. Valóságos közösség csak a törzsen belül létezik, de itt sem feltétlenül. Mert minden falu itt is a maga külön érdekeinek tudatára ébredt a hosszas együttlakás illetőleg különlakás következményeké. A lokális elv kezdi erősen éreztetni a maga hatását a vérséginek rovására. A terület kérdése kezd szerepet játszani; a törzsek neve mellé a kerületek helyezkedik (Azania az Azanes mellett), vagy a törzset épenséggel a kerület nevezi el (Mainalioi a Mainalios-hegy alatt fekvő Mainaliából). Az egyes falvak, ezek a bizonynyal nem sűrűn összeépített, hanem a hegyi életnek megfelelően nagy területen szétszórt községek,¹⁾ melyeket a katonai múlt emlékekép a Peloponnesosban *χώμαι*-nak, táborhelyeknek hívnak, tán nem önálló államok; de a függetlenség szemben támasztott igényeikről eléggé meggyőződhetett Pausanias, midőn archæologiai tanulmányai közben az apró-cseprő Lusoi-nak (8, 8, 7) vagy Methydrión-nak (8, 36, 1) nevét olvasta ki az olympiai győzők lajstromából (Kuhn, id. m. 25). Mindenesetre nem könnyen megoldható problémát jelentene még akkor is, ha a viszonyokat jobban ismernők, mint tényleg ismerjük, hogy az egyes esetekben pusztá véd- és dacszövetségnek, államszövetségnek vagy szövetséges államnak nevezzük-e a politika mai terminológiája szerint azon kapcsolatot, mely a törzsen belül ennek telepeit egymáshoz fűzte. Kölcsönösségük főoka és tényezője kétségtelenül a közös védelem szükségége, s ez a település módjában is kifejezésre jut. Az egymásra utalt falvak egyetlen *védelmi rendszert* alkotnak (természetesen csak tipikus, nem kivétel nélküli jelenségről van szó), melynek középpontját valamely menedékre alkalmas magaslat, a természetből erős és mesterségesen is megerősített *πόλις* foglalja el (Mantineia Ptolisán kívül v. ö. a Lokroi Hyaioi *Πόλις*-át, Thuk. 3, 101, az Arkádiában is szereplő *Τριπολις*-t, mely egyetlen *πόλις* körül elhelyezkedő három községet jelent és a többhelyt visszatérő *Τετραπολις*-t).²⁾

¹⁾ A phokiasiak büntetése a IV. század végén (Diod. 16, 60), hogy t. i. 50 háznál nagyobb falvat nem alapíthatnak, s házaiknak így is legálább egy stadiumnyira kell egymástól feküdniök, görög hegyvidéken — a tömörülés irányzata előtt — valamikor a normális állapotot jelenthette. Aristoteles épenséggel az egyes udvarból indul ki (Pol. 1, 1252b a homerosi kyklopsokról: *σποράδες γὰρ καὶ οὕτω τὸ ἀρχαῖον ὄμιον*). A messze szétterülő község középpontja olykor egy szentély, mint a templom a mai Albániában (a synoikizált Mantineia *Ποσειδῶν*-phyléja bizonynyal azokra vonatkozik, kik a Mantineiától pár stadiumnyira fekvő Poseidon szentély körül laktak eredetileg, Paus. 8, 10).

²⁾ A legrégibb görög törzsi életre és települési viszonyokra a mai *Albania* nyújtja a legtanulságosabb analógiákat; a közelebbi fajrokonoságon kívül itt a geographiai feltételek hasonlósága sem hiányzik. *Hahn* nagy könyvét (Albanische Studien, 1854, s kiegészítésekép: Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, 1867) a mi szempontunkból mindenesetre nagyobb haszonnal forgathatjuk (eltekintve Hahn egészen hamis magyarázataitól, pl. az ógörög phyleket foglalkozási osztályoknak veszi), mint hogyha — a mai német tudományban szokásos eljárásként — a germánokra vonatkozó régiségtanokból kérünk felvilágosítást (Wilamowitz id. munkájában különös előszeretettel «germanizál»). Albániában a törzsi elaprózódás fönn ismertetett folyamata a legújabb időkgig tartott; id. m. 174: So ist z. B. der Urstamm der Clementi gegenwärtig in die drei selbständigen Gemeinwesen von Selitza, Wukli und Niktschi getheilt; sie

Ez a *πόλις* — mint védőbástyája valamely völgybejáratnak vagy *τόπος ὄχυρός* a hegyek között — többnyire nem volt lakott hely és nem is lett azzá; szükség esetén vonta ott meg magát a vidék lakossága (v. ö. oppidum eredeti értelmét Cæs. bell. Gall. 5, 21, 3 szerint).¹⁾ Csak a hol az orom terjedelme megengedte vagy a hol előzetes település csábitott, csak ott létesült rajta a tömörülés korszakában állandó telep a törzsfőnök, az előkelők, az istenek számára vagy ritkán, a nép zömének, mely inkább a *πόλις* falain kívül ennek tövében és védelme alatt helyezkedett el. De a keletkezendő város végleges helyét még az efféle berendezkedés sem garantálta; a későbbi Mantinea egyebütt és nem *Πρόλις*-ának vidékén alakult (Paus. 8, 8, 4 és 12, 7. A *Πρόλις*-nak a mai Gurzuli-val való azonosítására nézve l. Curtius, Peloponnesos I. 242 és Frazer, Pausanias's Description of Greece IV. 221). Természetesen vallási középponttá sem lesz szükségkép a refugium; de viszont a mennyiben városi település magvának kínálkozott, *πόλις* jellege nem mond ellent annak, hogy azzá legyen (Curtius tételét — Beiträge zur Geschichte und Topographie Kleinasiens — hogy a város természete és a templomi hatalom mindenütt ellenségeként állanak egymással szemben, ekkép kell módosítani). Az achájai Aigion, a boiót Onchestos és Koroneia hiába gyűjtötték össze évenként a törzsek összeségét, nagy város ez úton még nem lett belőlük; de az Athénből kiinduló központosítás nem utolsó sorban az Akropolis tetején tisztelt kultuszokból merítette erejét. Épp mert a *πόλις* koránt sem jelent állandó tartózkodást, a *πολίτης* fogalma sem kapcsolódik eredetileg a lakóhelyhez, valamint hogy a vérbeli közöséghez sem kapcsolódik; hiszen mindenki *πολίτης*-nek mondható, a ki az illető mentsvár védelmi rendszerének tagja, a ki a szükség beálltával annak oltalma alá menekül. Tekintve azon törzsek és községek viszonylagos önállóságát, a melyek egy ilyen polis körébe tartoztak, valósággal nemzetközi (tulajdonképen törzsközi) viszonyt kifejező fogalomnak kell a politest eredeti értelmében tekintenünk. Homeros nyelvhasználata né téveszsen meg, midőn *Ilios lakosait* nevezi *πολιτῆται*-nak (de Il. 2, 806-ban tán az eredeti értelem lappang); az kisázsiai állapotokat ismer és rajzol, a melyek közt már kezdettől fogva létesültek — mykenei telepeken és Athén mintájára — lakott polisok (az athéni Akropolis maga is ilyen mykenei emléken felépült és berendezkedett vár lévén). A polites-fogalom nemzetközi vonatkozása még a későbbi fejlődés folyamán is érezteti a maga hatását; a görög politeia nem bírt soha sem ama kizárólagossággal, a mely pl. a római civitast jellemezte. A római polgárság kizár minden egyéb állambelit, mert szigorúan gentilikus alapú, s több gens-hez egy időben senki sem tartozhatik; míg a görög polgárság tudvalévően *comptabilis* (Keil, id. m. 333). Különösen ott, a hol végleges állami összeolvadásra az

bildeten aber noch vor 30 Jahren ein Ganzes. Die Trennung erfolgte, als Selitza zu geordneten Zuständen übergehen wollte, u. die beiden anderen Dörfer dem widerstrebten.

¹⁾ Refugium előkészítése primitívebb viszonyok közt élő népeknél egyetemes intézkedés. A *tiryinsi* alsóvár mint refugium a mykenei korban; *Dragendorff*, Tiryns (Ath. Mitt. 38, 344); *délitaliai* «Steinringe»: *Baumeister*, Denkmäler III. 1695; barbár példa: Xen. Anab. 4, 7, a kisázsiai Taochoi földjén.

egész nemzet körén belül nem került sor, görög ember mindenkor több egymás fölé helyezkedő közösség «polgárának» tarthatja magát egy időben; mint a hogy később a dyme-i polgár mindenek fölött *Ἀγαθός*, a mantineiai *Ἀρχαός*, a tanagrai *Βασιλεύς* volt. A kialakult szövetséges állam idejében csak az mutatkozik teljes világossággal, a mit praeformálva már eredettől fogva megtalálhatunk; kezdetben a különböző törzsi vagy falusi közösségek tagjai egyforma joggal gondolhatták és nevezhették magukat a közös mentsvár «polgárainak». Ha majd a polis, mint egységes állam, a vérségi alapra helyezi a polites fogalmát, a kötelékébe felvett idegent «adoptálja» és ugyanazon gentilikus osztályokba sorozza, mint a melyekbe született polgárai sorakoznak, akkor mindennél ép olyan fejlődés eredményeivel állunk szemközt, a mely az eredeti feltevéseket már eltüntette.

Strabon *σύστημα δήμων*-nak (337), egy másik helyen, a hol a Zeus Chrysaoreus temploma körül csoportosuló károkról beszél (660), *σύστημα συνεστηχός ἐκ χωρῶν*-nak nevezi a törzsi községek azon szövetségét, melytől a magasabbrendű állami életet származtatjuk.¹⁾ A szavak nem fejezik ki a tényeket; mint a hogy nehéz is lenne megfelelő kifejezéseket találni a kezdet bizonytalan, határozatlan állapotaira. *Σύστημα*, a hivatalos *κοινὸν* értelmében, a szövetekezés sokféle módját jelentheti a teljes egység és teljes különállás határai között; a *δήμος*-t vagy *χώμη*-t meg nem mondhatom itt egyszerűen falunak, hiszen államjogi és nem települési fogalomra van szükségem; de a falu mint község sem felel meg, mert sokkal többről van itt szó, mint az állam valamely közigazgatási részéről. *Tan nemsouverain államoknak* nevezhetnők leghelyesebben az eljövendő polis ezen tagjait (a fogalomra nézve l. *Jellinek* munkáját, *Die Lehre von den Staatenverbindungen*, 39. s k. lk.). Külömben nem a terminologia a fontos, hanem annak belátása, hogy mennyire igaza van Aristote-

¹⁾ Hogyha az *államközi* viszonyokból (és nem a *χώμη*-ből!) indulunk ki a magasabbrendű görög állami élet magyarázatánál, evvel természetesen nem akarjuk tagadni a lehetőséget, hogy olykor egyetlen törzs elég nagy és szervezett volt önálló letelepedésre és állami berendezkedésre (hisz a spártai katonai államban majd ép ezt a típust fogjuk bemutatni). *E. Meyer*nek érdeme, hogy *Attika* ősrégi egységét nyomatékkal hangsúlyozta (*Forsch.* II, 516); ott már kezdetétől fogva egy nagyobb, egységes törzsnek viszonylag nagy területen végrehajtott államalkotásáról lehetett szó. De viszont az athéni *synoikis*mos, melyet senkisé tagad, mégis csak azt bizonyítja, hogy a végleges megalakulás Athén államában sem történt meg különböző egységek összeolvadása, tehát előzetes államközi kapcsolatok nélkül; hogy az eredeti államalkotó törzs itt sem volt magában elegendő. Természetesen a *σύστημα δήμων*-t nem szabad stereotypen mint a részek közt létrejött államközi egyensúlyt felfogni; itt is az erősebb a további változások megindítója, s a többit — ha kell — fegyveresen kényszeríti hódítások, foglalások formájában a csatlakozásra. — A görög *σύστημα δήμων*-t a római *pagus*-szal lehetne párhuzamba hozni, a latin államalakulás alapelemével, ha az egyezések mellett a különbségekre is kellőképp figyelünk. A mint a *πόλις* körül a *δήμος*-ok, itt az oppidum körül a vicusok helyezkednek el. De államjogi szempontból mennyivel kevésbé önálló alakulat a falusi major a *δήμος*-nál, s mennyivel függőbb a *pagus* az egész populustól, mint a *σύστημα δήμων* az *ἔθνος*-tól! Ez eredeti különbségeknek a kifejlődött polis és Urbs különbségeiben is vissza kellett tükröződniök.

lesznek, midőn ép az állam keletkezéséről szólva mondja: τὸ γὰρ ὄλον πρότερον ἀναρχαίον εἶναι τοῦ μέρους (Pol. 1253a; kár, hogy κόρη-jával mégis annyi tévedés kútforrása lett!). Ezen alapvető fejlődéstani tételt, mely szerint az egészről és nem a részből kell kiindulnunk organizmusok magyarázatánál, a mi esetünkben két irányban is alkalmazhatjuk. A nemzet (pl. az arkadoké), a mely a darabokra hullott görög népnek immár legmagasabb egységét képviseli, előbb volt meg mint a belőle különvált törzsek polisszerű szövetkezése: és viszont ez a szövetkezés megelőzi a majd belőle keletkező egységes államot és ennek részeit. Olyan kiindulópontot nyertünk a *σύστημα δήμων* által, a mely elvezet a görög államélet későbbi és másféle alakulataihoz is, mint a polis, a kiindulás helyességét igazolva evvel. A választott szögből nézve világosan látjuk, hogy azon államforma, melyben a görökség végső küzdelmét fogja megvívni a római hatalom ellen, a szövetséges állam, kezdeteiben már a görög őskorban jelentkezik; csak erősebbekké, önállóbbakká kell lenniök az egyes részeknek, csak állandóbbnak, rendezettebbnek és szervezettebbnek egymás közötti kapcsolatuknak, hogy a törzsek szövetkezése szövetséges állammá változzék. De időközben, míg az ismeretlenség homályából felbukkanó aitolok és achajok korszaka elkövetkezett, az egyes állam, még pedig főleg a polis, volt a görög történet hordozója. Kétféle módon bontakozhatott elő ez az egyes állam a mentsvár köré sorakozó tagok közösségéből: *elkülönülés* és *tömörülés* által. Az előbbi esetben vagy kivándorlás útján vonták ki magukat az elégedetlenek a közös védelmi rendszer kötelékéből és idegenben alapítottak új otthont (apoikiák), vagy helyben rendezkedtek be az egyes telepek lakói, meglazítván a közösségi kapcsolatokat, külön katonai és állami feladataikra. Ez a folyamat többnyire kevésbé részesül a modern kutatás figyelmében; túlságos egyoldalúsággal a tömörülés, a synoikizálás kizárólagos eredményének szokás a görög polist tekinteni; pedig a boiót és acháj önrendelkező városok közül nem egy bizonyára e kiválási processusnak köszönte a maga létezését.¹⁾ A gyakoribb és fontosabb mindenestre mégis az ellenkező alakulás volt; bennünket is a különálló részek egybeolvadása foglalkoztasson; mert a mit *typikusan* polissnak nevezhetünk, az csakugyan a *synoikismos* által jött létre.

A későbbi synoikismos eljárását jól ismerjük felirati anyag alapján (legújabbban a *miletosi* kövek is egy érdekes számmal gyarapították a példatárt: *Milet*, Heft III. Das Delphinion in Milet von Georg Kawerau u. Albert Rehm, n. 149: Sympolitievertrag mit Pidasa). A ki az epigraphika útmutatására igazodik el, tán hajlandó lesz az első synoikismosokat is a kedélyes pedanteria műveleteinek minősíteni. A törzsek, illetőleg államocskák megegyeznek — maguktól, de inkább fejeik parancsára — hogy ezentúl egyetlen politikai szervezetet alkotnak és e czélból összehurczolknak. Minden pontosan és részletesen elő van készítve: a másikat magába fogadó telepen

¹⁾ A synoikismos felvételének túlzásai ellen l. *Swoboda* id. m. 7, 1: *Francotte* synoikismoselméletét bírálva *R. Maunier*, L'origine et la fonction économique des villes, 94, 2. Mint a fenti szövegből kitétnik, a *synoikismos*-nak lehető tág értelmet igyekeztem adni, minden *összeolvadási* folyamatot alája foglalva, nem csak idegen telepek összeköltözését.

még az ágyak száma is meg van állapítva, a hányra a költözködés átmeneti idejében a kilakoltaknak szükségük lesz (v. ö. a fönt id. feliratban, 25: *δοῦναι . . . οἰκήσεις εἰς κλιῶν λόγον τριακοσίων καὶ ἐνεγχεῖν*). Ugyancsak gondos egyezkedés alapján rendelik el, hogy a közössé vált államterületet hogy és miként osszák be; hogy külön adósságaik mi módon törlesztessenek; hogy a függő pörököt milyen forumok előtt intézzék el stb. stb. (l. *W. Feldmann*, *Analecta epigraphica ad historiam synoecismorum et sympolitiarum Græcorum*, 1885; de az anyagnak egységes történeti szempontból való feldolgozása még emberére vár). Természetesen csak a későbbi rationalis időkben képzelhető az efajta synoikismos; ennyi előrelátást és egyéni gondoskodást kezdetben nem szabad feltételeznünk. De viszont *Burchardt*-nak sem lesz igaza, a ki főleg az erőszakos emberkeverés kíméletlenségét, vadságát látja e synoikismosokban, hogy a sötétben rajzolt polist már születésében lehetőleg sötétnek mutassa be (Griech. Kulturgesch. I. 67 és egyebütt). Céljaikban, okaikban, a végrehajtás módjaiban rendkívül változatosaknak, különbözőknek kell a synoikismosokat elképzelnünk, a hol csak a közvetlen eredmény volt egy — s ez érdekel bennünket kiváltképen: addig különálló államok egyesítése. Már Thukydides a concret beszéd élességével és határozottságával mondja meg kérdésünk classikus helyén: synoikismos az által jön létre, hogy több helyett egy lesz a községháza (*πρυτανεῖον*) és a tanácskozási helye (*βουλευτήριον*). Ezt a lényegét a későbbi terminologia olykor a *συμπολιτεία* szóval emeli ki, mely a synoikismos-szal teljesen egy értelemben használható (már *Ditt. Syll.*² 426, 6: *Συνεπολιτεύσαν Στεῖριοι καὶ Μεδεῶνιοι*; most *Rehm*, *Milet*, III. 149, 48: *ἐν τῶν ψηφίσματι τῶν γραφέντι περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν συμπολιτείαν*; az ellentét: *ἀποπολιτεία, ἀποπολιτεύειν*; pl. *Ditt. Syll.*² 425, 16: *εἰ δὲ κα ἀποπολιτεύωντι Ἱηρεῖς ἀπὸ Μέλιταῶν*; természetesen *συμπολιτεία* = *συνοικισμός*-t jól meg kell különböztetnünk a szövetséges államot jelentő terminustól). A lakosság tényleges összehurczolkodása nemcsak államjogi szempontból mellékes; az eredeti telepek valószínűleg a legtöbb esetben továbbra is fönmaradtak. De a mi a település szempontjából sem mellékes, az az államigazgatás megnövekedése és központosítása; további következményeként a központi telepnek gyarapodását, a városi életnek kibontakozását fogja ez maga után vonni. S itt bizonyára az a körülmény is jelentős szerepet játszik majd, hogy a vidéknek ősidőktől elismert centrumához kapcsolódott-e az egész folyamat (Athén), vagy valamely önkényes válogatás alapján létrejött központi helyhez (Megalopolis).

Nézzük most a synoikismos alapfeltételeit és végső következményeit. A hol a törzsi élet még friss erővel lüktetett, ott a synoikismos első sorban *törzsek*, nem területek vagy differenciált állami intézmények összeolvadását jelentette. És ez összeolvadás ép úgy megbontotta a törzsi alapfogalmak eredeti értékeit és közvetlen értelmét, mint a hogy előzőleg a nagyobb törzseknek kisebbekbe való hasadása bizonyos mértékig szintén megtette azt. Utóbbi esetben új törzsek helyezkedtek a régiek mellé, de többnyire mint a régiek egyszerű megisméltései; viszont az eredeti közösség végül csak mint a nemzet (*ἔθνος*) gondolata élt tovább; a valamikor egységes állami élet törzsközi kapcsolattá tágult. A kialakuló polisnál ép ellenkezőleg:

itt egységesítő állami hatalom összezegezi és egyenlíti ki a körébe vont törzsi különbségeket és ellentéteket; a valamikor törzsközi kapcsolat állammá tömörül. Bár mindez a törzsi eszmék befolyása, sőt vezetése mellett történik, csak természetes, hogy az összeolvadás folyamata az eredeti elveknek és feltevéseknek lényeges módosulása vagy pusztulása nélkül nem mehetett végbe.

Az *összeolvadás* első eredménye az új közösség tagjainak újszerű tagozódása lett. Bármily csoportokat alkottak is eddig az egyes törzsbéliek egyrészt gentilikus alapon, másrészt phatriák formájában fegyveres szolgálatra, most minden törzs a maga egészében mint *φυλή* csatlakozik a többihez, lesz az egésznek kiegészítő részévé.¹⁾ Mi a kiegyenlítődes következményeképp a *φυλή*-ket már csak mint a polgárok egyszerű alosztályait ismerjük a későbbi időkből; de hogy azok valamikor önálló törzseket jelentettek, azt az általános néven kívül (Homerosz: *φύλα Πελασγῶν* a későbbi *ἔθνος* értelmében) a coperet elnevezések is bizonyítják (*Δουῶνες* mint *Ἀζῶνες* vagy *Ἰθαμαῶνες*). A hol *φυλή*-k — meglévő ismereteink szerint — sokkal gyérebben mutatkoznak, mint egyebütt (pl. az aioloknál), ott ez talán annak a jele, hogy a különböző törzsek összeolvadása a rendesnél ritkábban következett be. Viszont olyan törzseknél, a hol a synoikizmos viszonylag késői időre esik (mint az arkadoknál), az összeolvadás jeleként a *φυλή*-k is azonnal mutatkoznak (v. ö. a Kr. e. IV. és III. századból ismeretes mantineiai és megalopolisi *φυλή*-ket). Ugyancsak a késői példák arra is figyelmessé tehetnek bennünket, hogy a külön törzsbéliek minden valószínűség szerint külön telepeken helyezkedtek el a politikai egyesülés ellenére is; hogy mint Ephesosban a *Τῆγοι*-phyle a város ama kerületére utalt, a hol a Teosból letelepítettek laktak, s Megalopolisban a *φυλή Μανωλίων, Παρρασιῶν* a Mainalia, Parrhasia törzsből alakított városnegyedekre, hogy ennek megfelelően volt ez valamikor az ősi phylénél is.

A különböző törzsek legtöbb esetben bizonyára nem egyforma jogon csatlakoztak egymáshoz (hisz hódítás és kényszer nem lehetett kivételes forrása a synoikizmosnak); de mi a *φυλή*-ket már csak mint egyenrangú társakat ismerjük egymás mellett. Tán az athéni *᾽Οπλητες* nevéből mégis sejthetünk egy olyan időpontot, midőn a nép ezen része még nem tartozott a polis kötelékébe, a mit utóbb a fegyverhordás jogán sikerült megszereznie (v. ö. a salamisi decretumban Syll. 13: *ἔς τὰ δὲ ἠόπλα παρέχεσθαι τριακοῦτα δραχμάς, ἡοπλίζειν*

¹⁾ Szanto bizonynyal hasznos munkát végzett, midőn a phylékre vonatkozó adatainkat (első sorban a feliratosakat) összegyűjtötte és megbeszélte (Die griechischen Phylen, Sitzungsberichte d. Wiener Akad. 144, 1901); de a felfogásában megnyilatkozó lapos rationalismust sehogy sem tehetem magamévá. Az athéni phyléket az immár egységes államterület gyakorlati okokból eszközölt beosztásának veszi, holott minden látszat szerint a terület egysége csak olyan ellentétek leküzdése után és árán állott elő, melyeknek nem csupán települési (a philochorosi 12 város), hanem törzsi karakterük is volt. A 3 dór phyléről azt hiszi, hogy a meghódított terület hármias beosztásának eredménye. Itt evidensen megfordítva áll a dolog: a hármias beosztást a már meglévő 3 phyle határozta meg. De akkor újból felmerül a kérdés: mit jelent, miért és hogyan keletkezett a 3 dór phyle?

ὁὲ τὸν ἄρχοντα). A különböző törzsek az idő folyamán sokat megtarthattak eredeti intézményeikből, a politikaiakból és vallásiakból; az athéni *φυλοβασιλείς* még a Kr. e. IV. században is itélkeznek, igaz hogy csupán tárgyak és állatok fölött (Arist. Ath. pol. 57, 4); már pedig a *βασιλείς* ott régibb valami, mint a *βασιλεὺς*. De mit tudhatunk a Geleontes vagy Aigikoreis külön szervezetéről, isteneiről, szertartásairól, midőn következtetési alapot keresve még arra a kérdésre is hiába várunk feleletet, hogy mennyiben attikaiak vagy praattikaiak a phylék? A közösség mindenestre kiegyenlítést követelt és ezen felül közös fogalmakat és neveket a törzsi gondolatok rovására is. Bárkit vagy bármit tisztelitek is eredetileg az egyes athéni törzsek és bárhonnan származtatták is le ilyformán magukat, idővel valamennyien «Athena népe» lettek, tehát olyan istennő, «kihez a vérrokonság gondolata nem merészkedhetik» (Wilamowitz, id. m. 49). De ez megalkuvás az eredet közvetlen hitével szemben! A vérrokonság eszméje, a törzsi életet hordó gentilikus alap, Apollon patroosban nyert ott idővel képviselőt: olyan istenben, kit egyetlen néven nevezhető athéni *γένος* sem tisztelt ősenek, s kit — nyilván ión befolyásra — csak akkor tettek meg valamennyi nemzetség közös «atyjának», midőn a genosoknak a politikai életben többé nem volt semmi jelentőségük. De ez fictió a mindent nivelláló egyenlőség nevében! Az athéni állam — úgy mint a polis egyáltalán — bizonynyal megmaradt messze menő határig törzsi jellegűnek: közös származás és vérrokonság képzetei — vallási eszmékkel összefonódva és azoktól erősítve — kapcsolták a polgárságot mindenkor egymáshoz és választották el minden idegentől. De azért mégis: a phylék idővel elveszítették közvetlen törzsi értelmüket; a genosok, miután egy hosszan virágzó aristokrata uralmat teremtettek, magánügyggyé fokozódtak le; a phratriák meg, ha meg is maradtak kötelező polgári tagozódásnak, főleg az önkéntes egyesületi élet számára szolgáltak alkalmul (v. ö. a *Premmerstein* által közölt feliratokat, Athen. Mitt. 35, 103. s k. lk.).¹⁾ E hosszú és radikális fejlődéshez az első lökést a törzsek összeolvadása adta meg, még pedig nemcsak megalkuvások árán és áttetszően valótlán feltevések képében. Külömböző törzsi szokások betartása helyett közös törvények tiszteletét követelte meg a megváltozott állami rend (a polis *εὐνομία*-ját, l. Kaerst id. m. 9); a törzsi öntudat helyébe a *polgárinak* kellett lépnie. Nyomatékkal hangsúlyozzuk a polgárit, mert polities-ás csak a törzsi kizárólagosság levetkőzésével alakult át a görög.

(Folytatása következik.)

(Budapest.)

HGRNYÁNSZKY GYULA.

¹⁾ *Demotionidai*-cikkemben (EPhK. 1916, 514. k. 1.) *Premmerstein* feliratait nem vettem tekintetbe. De az itt szereplő *φράτριες οἱ μετὰ δαίνα* sem tudják megmásítani azon nézetemet, hogy a *φράτριες* nem a phratriák alosztályai voltak, hanem *phratrián kívül álló* szövetkezései bizonyos phrateresnek. *Premmerstein* kövei csak azt bizonyítják, hogy néha ezek a phrateres egész *külön és név szerint* alkotnak egyesületet.

ARISTOTELES METAPHYSIKÁJÁNAK MÓDSZERÉRŐL.

I. *A probléma.* 1. A metaphysikai rendszereket két szempontból lehet osztályozni: tartalmuk és módszerük szerint. A metaphysikai vizsgálódás tartalmi eredménye végelemzésben attól függ, hogy a létezés fogalmát miképen határozzuk meg, azaz, hogy annak legjellemzőbb mozzanatát miben látjuk szemben a nemlétezővel. Ezen múlik, hogy a rendszer végül olynémű címkekkel jelölhető, mint «materialismus», «spiritualismus», «monismus», «pluralismus» stb. A ki ez utóbbiak szerint osztályozza a metaphysikai elméleteket, nem hatol azok legmélyebb fundamentum divisionisáig és összetéveszti az alaptételt a corollariummal. Bár jelen tanulmány módszertani szempontból vizsgálja az eddig felmerült legátgondoltabb metaphysikai rendszert, elérendő eredményünk megvilágítása céljából nem közömbös a különböző idevágó elméletek tartalmi felosztásának kérdése sem. Ez utóbbira nézve a következőkben jelezzük álláspontunkat.

2. A létező legjellemzőbb sajátosságát vagy abban látjuk, hogy az minden változás közepette is megmarad, vagy ellenkezőleg abban, hogy nem mutat semmi állandót, hanem valamely folyamatot jelent. Az első álláspontot substantialismusként mondhatjuk; a metaphysikai rendszerek túlnyomó része idetartozik. Az utóbbi tanítást processualismusként nevezhetjük s képviselője az ókorban Herakleitos, napjainkban Bergson. A substantialismus ismét kétirányú lehet. Az egyik a substantiában valami passiv mozzanatot lát (ontologiai passivismus), — a másik ellenben a substantia szüntelen tevékenységét tanítja (ontologiai activismus). Mindkét állásponton belül azután ismét kétféle elmélet alakulhat ki. Az egyik csak egy substantia létezését ismeri el (monismus), a másik több substantiát vesz fel (pluralismus). Eszerint tehát a substantialismus tanát valló rendszerek négy csoportba oszthatók, ú. m. a passivistikus monismus, a passivistikus pluralismus, az activistikus monismus és az activistikus pluralismus systemáira. Az elsőre példa Parmenides tanítása, a másodikra Demokritos atomismusa. Az activistikus monismust pl. Schopenhauer voluntaristikus monismusa képviseli, míg az activistikus pluralismus Aristotelesnél bontakozik ki és Leibniz metaphysikájában fejlődik tovább. A történeti fejlődés folyamán felmerülnek természetesen kevésbé tiszta típusú, elmosódottabb körvonalú elméletek is; a mi célunk azonban csak a logikai osztályozás volt. Ennek keretében helyezhető el minden metaphysikai elmélet, ha alaptételei következetesen végiggondoltatnak.

3. A metaphysikai rendszerek módszertani felosztásánál abból a megfontolásból indulunk ki, hogy az igazság természetéből folyólag csak háromféle módszer lehetséges: inductio, deductio és a *Sigwart* óta reductiónak nevezett eljárás.¹⁾ A mennyiben a történetileg felmerült metaphysikai rendszerek módszertanilag egyáltalán öntudatosak és következetesek, három csoportra oszlanak, a szerint, hogy vizsgálataikat inductív, deductív vagy reductív úton folytatják-e. Az inductióra akar támaszkodni nemcsak az empirikus de a metaphysikai

¹⁾ V. ö. a szerző művét: Bevezetés a filozófiába. Budapest 1920. 56. l.

problémák megoldásában is például Verulami Bacon. Typikusan reductiv metaphysikát akar felépíteni Spinoza. A reductiv metaphysikai kutatás kezdetét Aristotelesnél találjuk meg, azután Szent Agostonnál, Descartesnél és Leibniznél lép fel. Hogy ez utóbbi gondolkodásnál miképpen dereng a reductiv módszer jelentőségének felismerése, egy előző dolgozatunkban vizsgáltuk.¹⁾ Jelen tanulmányunk egyik célja pedig ép az, hogy a reductio alkalmazását Aristoteles metaphysikai vizsgálataiban is már kimutassuk, bár itt még szó sem lehet arról, hogy ez teljes öntudatossággal történt legyen.

4. Aristoteles metaphysikája módszerének kérdését az eddigi interpretatio úgyszólván teljesen elhanyagolta. Ennek egyik oka talán az, hogy maga Aristoteles alig nyújt ily vizsgálat számára támpontot — legalább reánk maradt irataiban idevágó reflexióknak csak csekély nyomait találjuk. Bölcselőnk módszertani álláspontja az, hogy a methodusnak a vizsgált tárgykör természetéhez kell alkalmazkodnia s tudományos iskolázottság jele, ha valaki minden téren csak oly fokú pontosságot kíván, a mennyit a tárgy természete megenged.²⁾ Magában a «Metaphysica» cízmen reánkmaradt dolgozatcomplexusban nem találjuk a követett eljárás módszertani kifejtését. Bölcselőnk mentegőzik is emiatt: nem lehet — úgymond³⁾ — egyidőben nyomozni a tudomány tanait s annak methodusát. Nyíltan is felveti a kérdést, vajjon a *πρώτη φιλοσοφία*-nak csupán az képezi-e feladatát, hogy a realis dolgok principiumait kutassa, vagy pedig egyúttal az idevágó bizonyítás elveit is? Erre vonatkozólag resignáltan jegyzi meg, hogy e probléma megoldása nemcsak nehéz, de magának a kérdésnek helyes megformulázása sem könnyű.⁴⁾ Az alaphilosophia módszerét negative jellemzi, midőn kiemeli, hogy az nem lehet inductiv, a minőt a szaktudomány alkalmaz, mert a dolgok mibenlétét nem lehet ily módon megismerni, hanem «a bizonyítás egy más nemével».⁵⁾ Másfelől azonban kijelenti, hogy általánosságot csak inductióval ismerhetünk meg,⁶⁾ világos jelétül annak, hogy teljes módszertani öntudatosságig Aristoteles e téren még nem jutott el. Általában egy fajta analitikus menetet ajánl a speculatióban,⁷⁾ melynek közelebbi jellemzését azonban nem adja.

Maga Aristoteles tehát csak nagyon kevésbé igazít útba bennünket metaphysikai kutatásainak módszerére nézve. Mindebből azonban nem szabad azon következtetést vonnunk, hogy tehát kilátástalan vállalkozás az, mely a Stagirita speculatióban következetesen alkalmazott egységes methodust keres. Mert ne feledjük, hogy valamely vizsgálat módszeressége meglehetősen független lehet a kutató metho-

¹⁾ Leibniz metaphysikája. (A Magy. Filoz. Társ. Leibniz-kötetében.) Budapest 1917. 9—40. lk.

²⁾ Ethica Nicom. I 1. 1094b 23 (Bokker).

³⁾ Metaph. A min. 3. 995a 13 ὡς ἀτοπον ἄμα ζητεῖν ἐπιστήμην καὶ τρόπον ἐπιστήμης.

⁴⁾ Met. B 1. 995b 6. 996a 15.

⁵⁾ Met. E 1. 1025b 14 διόπερ φανερόν ὅτι οὐκ ἔστιν ἀπέδειξις οὐσίας οὐδὲ τοῦ τί ἐστίν ἐκ τῆς τοιαύτης ἐπαγωγῆς, ἀλλὰ τις ἄλλος τρόπος τῆς δηλώσεως.

⁶⁾ Analyt. Post. I 18. 81b 2 ἀδύνατον δὲ τὰ καθόλου θεωρῆσαι μὴ δι' ἐπαγωγῆς.

⁷⁾ Phys. I 1. 184a 22.

dologiai öntudatosságától, hiszen a követett utat elsősorban a problémák logikai szerkezete határozza meg. Ha tehát maga a kutatás szrencsés módon indul meg, a megkezdett út önkéntelenül is kialakíthat egy következetesen alkalmazott methodust. Czelünk kimutatni ép azt, hogy Aristoteles metaphysikai vizsgálatait ily egységes methodus élteti, melyet tanainak eddigi magyarázói még egyáltalán nem vettek észre.

II. *A kiindulópont.* 5. Vizsgálódásunkban azt az utat fogjuk követni, hogy mindenekelőtt pontos elemzésnek vetjük alá Aristoteles egy oly fejtegetését, mely metaphysikája valamennyi alapfogalmának logikai egybeszövődését mutatja. Azután azt fogjuk kutatni, hogy ez alapfogalmakra vonatkozó tanítását bölcseleink mily módon építi fel. Az így elért eredmények egybevetéséből kísértjük majd meg Aristoteles metaphysikai speculációjának teljes módszertani szerkezetét megállapítani. Kiindulópontul a «Metaphysica» azon alapvető jelentőségű vizsgálódásának analysisét választjuk, melyet az «*A minor*» könyv második fejezetében találunk. Ebben Aristoteles egész philosophiai világnézetének ama sarkalatos principiumát állapítja meg, mely szerint mindennemű magyarázatban végül oly alapvető mozzanatra kell bukkanunk, melyet tovább már nem lehet magyarázni. Ezt a megállapítást rövidség okáért az *ἀνάγκη στήναι* elvének fogjuk nevezni.¹⁾ A kérdéses fejtegetés egyes lépéseit könnyebb áttekinthetés czéljából pontokba szedve ismertetjük.

6. *a)* Azt — úgymond Aristoteles — hogy a tények okainak nyomozásában nem lehet a végtelenségig visszamenni s így van valamely kezdete (*ἀρχή τις*) a dolgoknak, mindenekelőtt az bizonyítja, hogy az anyagi keletkezés magyarázatában egy ponton meg kell állnunk. Nem lehet ugyanis, hogy pl. a hús a földből keletkezik, a föld a levegőből, a levegő a tűzből és így a végtelenig. Tehát itt Aristoteles arra mutat rá, hogy a *causa materialis* szempontjából nem lehet a végtelenig visszamenni. Ugyanezt fogja a következőkben kimutatni a másik háromféle ok szempontjából is.²⁾ — *b)* Ugyancsak lehetetlen a mozgó oknál az okok végtelen számát föltenni, hogy pl. az embert a levegő mozgatja, a levegőt a Nap, a Napot ismét más valami s így a végtelenségig. — *c)* Épen így a czélok kitűzésében sem lehet a végtelenbe veszni, pl. hogy testmozgást azért végzünk, hogy egészségünket megőrizzük, egészségre pedig azért törekszünk, mert az a boldogság feltétele, a boldogságra ismét valami másért és így a végtelenségig. — *d)* Hasonlóképen vagyunk az okok körében is, melyek valaminek a mibenlétét határozzák meg. Mert minden oksor feltesz közbülső tagokat, melyek az ok és okozat között foglalnak helyet. De ha az oksor végtelen sok tagból áll, végtelen sok ily közbülső tag is veendő fel, de akkor ezek között nem lehet egy első tag, vagyis elvész a közbülső tagok sora s ezzel az ok is. — *e)* De nemcsak az okok, hanem az okozatok száma sem lehet végtelen, pl. hogy

¹⁾ V. ö. Met. A 3. 1070a 4.

²⁾ V. ö. Met. A 3. 983a 26 τὰ δ' αἴτια λέγεται τετραχῶς, ὅν μίαν μὲν αἰτίαν φάμεν εἶναι τὴν οὐσίαν καὶ τὸ τί ἦν εἶναι . . . ἑτέραν δὲ τὴν ὕλην καὶ τὸ ὑποκείμενον, τρίτην δὲ ἕσθαι ἢ ἀρχὴ τῆς κινήσεως, τετάρτην δὲ τὴν ἀντικειμένην αἰτίαν ταύτην, τὸ οὐ ἕνεκα καὶ τὰ γὰρ οὐκ κτλ.

a tűzből víz keletkezik, a vízből föld és így a végtelenig. Áll ez a keletkezés minden fajára. Kétféle értelemben mondhatjuk ugyanis, hogy valami valamiből keletkezik, ú. m. *a)* időbelileg, a hogy az isthmosi játékokból az olympiaiak lettek, és *β)* genetikailag, midőn pl. a fiúból férfi válik. Egyik esetben sem lehet végtelen sok okozatról szó. Az elsőben nem, mert hiszen a keletkezés itt valami czélnak az elérését jelenti; ámde ha végtelen sok okozat keletkezne, akkor nem volna oly végső tag, a mivé ép a keletkező vált. Aristoteles gondolata itt nyilván az, hogy a «valamivé válás» az okozatok számának végeességét jelenti. A második esetben pedig azért nem lehet végtelen sok okozatról szó, mert itt a megelőző tag (a fiú) megszűnik létezni, midőn a következő tag (a férfi) létrejő. A keletkezés itt átmenet a nemlétből a léthe: ha tehát nem volna az okozatok sorában egy végső tag, akkor nem volna semmi sem, a mire való átmenetet képviselne a keletkezés. Épúgy a mint a «valamivé válás», az «átmenet» fogalma is tehát az okozatok véges számát tételezi fel. — *f)* Annál kevésbbé engedhető meg az okozatsor végtelensége, mert akkor egyáltalán nem lehet szó végczéiről (*τὸ οὐ ἔνεχα*), de akkor a Jónak a fogalma is megszűnik. Bölcselőnk szemében ugyanis a Jó, vagyis az érték fogalma elválaszthatatlan a cél fogalmától: a Jó ugyanis ép az, «a mire mindenek törekcszenek».¹⁾ A Jónak a fogalma tehát felteszi a cél fogalmát, ez pedig, mint láttuk, az okozatok véges számát. — *g)* Az okok végtelen számának lehetetlensége akkor is kiderül, ha okon ismeretünk logikai alapját értjük — melyet Aristoteles még nem különböztet meg világosan az ontologiai októl: nála még ratio és causa egybefolynak. Mert a definitiók megalapozásában nem lehet a végtelenig visszamenni s kell végre oly fogalmakra bukkannunk, a melyek már nem szorulnak meghatározásra, mert önmaguknál fogva ismeretesek, vagyis maguktól értetődőek. Ha ilyenek nem volnának, akkor sehol sem találnánk szilárd kiindulópontot definitióink számára s így végül minden meghatározás lehetetlenné válnék. De maga a tudás szűnne meg, mely végül is már evidens alapelátásokra épít, melyeket már nem lehet felbontani: nincs is igazi tudás addig míg ily elemi ismereteket nem értünk el: *οὐ γὰρ οἷόν τε εἰδέναι πρὶν ἢ εἰς τὰ άτομα ἐλθεῖν*. Hiszen tudni annyit tesz, mint valaminek az okát tudni (*τότε γὰρ εἰδέναι οἰόμεθα ὅταν τὰ αἴτια γνωρίσωμεν*): de ha a megalapozó okok sora végtelen, akkor nincs közöttük számunkra elérhető első ok, mert hiszen végtelen oksort nem tudunk végig gondolni s így maga a tudás lehetősége szűnik meg.

7. E fejtegetés egyes pontjai voltaképen egy-egy metaphysikai alapfogalmat értékesítenek az *ἀνάγκη στήναι* elvének bizonyításában. Az első lépés ugyanis a *kezdővel* (*ἀρχή*) szempontjából igazolja a regressus in infinitum lehetetlenségét. A második a *változás* (*κίνησις*) szempontjából bizonyítja ugyanezt. A harmadik a *cél* (*τέλος*) s az avval összeforrott *érték* (az *ἀγαθόν*) területén iparkodik kimutatni a progressus in infinitum tanának tarthatatlanságát. Az ötödik pont a *substantia* (*οὐσία*) s az evvel adott *lényegre* vonatkozólag vitatja, hogy végtelen sok tagból álló oksor önmagának ellentmond. Végre a hatodik lépésnél Aristoteles a «valamivé válás», vagyis — mai terminolo-

¹⁾ Eth. Nic. I 1. 1094a 2 καλῶς ἀπεφίχαντο τὰγαθόν, οὐ πάντ' ἐφίεται.

giával élve — a *fejlődés* szempontjából állítja lehetetlennek a végtelen oksort, a mi azután — mint látni fogjuk — az *ἐντελέχεια* fogalmával kapcsolatos. Az utolsó pontban pedig bölcselőnk a *megismerés* természetéből következtet a regressus in infinitum lehetetlenségére. A mi feladatunk már most az, hogy — mint már jeleztük (5. §) — ez alapfogalmak kiépítésének methodikáját nyomozzuk ki Aristotelesnél. Az utolsó pontban tárgyalt alapfogalmat: a megismerést, azonban nem kell külön szemügyre vennünk, mert mint látni fogjuk, valamennyi alapfogalom megalkotása egyúttal a megismerés sajátos aristotelesi elméletét is oly híven tükrözi vissza, hogy csupán ismétlésekbe bocsátkoznánk, ha a megismerés tanát külön is vizsgálat tárgyává tennők. Mielőtt azonban munkánkat megkezdendők, egy, Aristoteles fejtegetéseire vonatkozó általános terminologiai megjegyzést kell tennünk.

8. Ismeretes, hogy a reánk maradt aristotelesi szövegek terminologiai szempontból meglehetősen pongyolák; szerzőjük pl. a legtöbb helyen felváltva használja az *ἐνέργεια* és *ἐντελέχεια* terminusait. Annál feltűnőbb ez, mert ép Aristotelesnél elődeivel szemben már ama határozott és öntudatos törekvés számos jelét találjuk, hogy pontos és szabatos műnyelvet alkossan a tudományos kutatás minden terén. Hogyan magyarázható ez ellenmondás? Azon körülménnyel, mely az aristotelesi iratok sok egyéb defektusát is megfjei: hogy t. i. azok túlnyomó része nem az ő szövegezésében maradt reánk, hanem tanítványai által előadásai nyomán készített „jegyzetek”. E följegyzések hűség és pontosság tekintetében úgy látszik igen különböző értékűek: sajnos, hogy e tekintetben a «Metaphysica» czímen ismeretes dolgozatgyűjtemény a leggyöngébbek közé tartozik. Számos helyen magán viseli a «rossz jegyzet» összes kritériumait: laza és pongyola, a hallgató csak kevésbé értette meg a mester szavait s azért nem volt képes a szóbeli előadásnál elkerülhetetlen ismétléseket utólag kiküszöbölni, a felhozott példák közül a legkevésbé sikerültet jegyzi le stb. Mivel azonban nem tehető fel, hogy Aristoteles, a pontos terminologia mestere valóban egyazon fogalmat két vagy több terminussal akart volna jelölni, az ilyenű pongyolaságot is a jegyzetkészítő rovására kell írunk. Ebből azután a szövegmagyarázat egy fontos vezérével ered. Daczára ugyanis az ellenkező látszatnak, az interpretációban mindig abból a feltevésből kell kiindulnunk, hogy különböző terminusoknak Aristoteles gondolkodásában *valóban különböző* fogalmak is felelnek meg. E heurisztikus szempont alkalmazása a következőkben valóban oly fogalmi differentiaikat tár majd fel előttünk, melyek az eddigi magyarázók figyelmét ép azért kerülték el, mert belenyugodtak abba, hogy Aristoteles egyazon fogalmat is több műkifejezéssel jelölt.

III. Az *ἀρχή tanának methodikája*. 9. Aristoteles az alapelv vagy kezdőelv (principium, *ἀρχή*) fogalmának vizsgálatát avval kezdi, hogy az *ἀρχή* szó jelentéseit sorolja fel, miközben annak hat különböző értelmét állapítja meg (Met. A 1). Mindezekben a közös mozzanatot, hogy valami kezdőpont jelöltetik meg, vagyis olyasvalami, a mi nek megszűnésével maga a dolog is megszűnik.¹⁾ Ennélfogva minden dologra nézve a principium a legmaradandóbb,²⁾ legalapvetőbb és leg-

¹⁾ Met. K 1. 1060a 1.

²⁾ Phys. I 6. 189a 19 τὰς δ' ἀρχὰς αἰεὶ δεῖ μένειν.

irányadóbb mozzanatot jelent. A principium a végső magyarázó elv, a mivel érthetővé tehetünk valamit s ennyiben az *ἀρχή* valami határt jelent, t. i. a magyarázat határát: ¹⁾ vele magyarázunk és belőle bizonyítunk, de őt magát már tovább magyarázni és igazolni nem lehet. ²⁾ Megismerésünk szempontjából leginkább principium az ellenmondás elve ³⁾ s a tudománynak általában alapelve az ész. ⁴⁾ Bár szövegeink gyakran felváltva használják az *ἀρχή* szót az «elem» (*στοιχείον*) terminussal, azért kétségtelen, hogy Aristoteles eljut a két fogalom és megkülönböztetéséig, a mennyiben több helyen kiemeli, hogy a *στοιχείον* valamely egyes dolog alkotórésze, az *ἀρχή* pedig sajátos értelemben *előfeltétel*, mely legtöbbször valami egyetemeset jelent. ⁵⁾

Ismeretes, hogy az *ἀρχή* terminus már a Sokrates előtti bölcselőknél használatos volt abban az értelemben, hogy avval az ősokot jelölték. ⁶⁾ Aristoteles azonban egy új fogalomra is alkalmazza azt: a logikai alapelvre, mely logikai s nem ontologiai előfeltételt jelent. Az ő újítása e téren tehát abban áll, hogy megkülönbözteti a logikai *ἀρχή*-t az ontologiatól. Kétféle principium van — úgymond ⁷⁾ — olyan, a melyből bizonyítunk s olyan, a melyre vonatkozólag történik a bizonyítás: *αἱ γὰρ ἀρχαὶ διτταί, ἐξ ὧν τε καὶ περὶ ὃ*. Más szóval: Aristoteles megkülönböztetvén az igazság alapelvét az ismereti tárgyak tartalmi principiumától, a *logikai principium* fogalmát fedezi fel. Ez előfeltétele a tartalmi principiumoknak is; miután pedig a philosophia célja ép a dolgok végső elveit vizsgálni, joggal mondjuk azt az igazság tudományának, ⁸⁾ mert hiszen az igazság előfeltétele minden dolognak. ⁹⁾ Így tekintve, a logikai principium fogalmának felfedezése egyik mozzanata a logika felfedezésének általában. Nem véletlen, hogy Aristoteles az, ki egyaránt megalkotója úgy a logikai alapelv fogalmának és megindítója a logikai kutatásnak. Az aristotelesi logika ugyanis — *Prantl* találó figyelmeztetése szerint ¹⁰⁾ — elsősorban nem «organon» vagyis a helyes gondolkodás szabálytana, de a *πρώτη φιλοσοφία*-nak szerves része.

10. Az *ἀρχή* sajátos, Aristoteles által megadott jelentése szerint oly mozzanat, melynek *érténye* előfeltétele minden más dolognak. Ezt bölcselőnk csak úgy ismerhette fel, hogy megkülönböztette a *logikai prioritást* a megismerés folyamatában fellépő *lélektani prioritástól*. Ezt fejezi ki ama mélyreható *distinctio*, melyet Aristoteles a *πρότερον πρὸς ἡμᾶς* és a *πρότερον ἀπλῶς* vagy *πρότερον τῆ φύσει* között tesz.

1) Met. Δ 17. 1022a 12 ἡ μὲν γὰρ ἀρχὴ πέρασ τε, τὸ δὲ πέρασ οὐ πᾶν ἀρχή.

2) Analyt. Post. I 10. 76a 31 λέγω δ' ἀρχὰς ἐν ἐκάστῳ γένει ταύτας, ἅς ὅτι ἔστι μὴ ἐνδέχεται: δεῖξαι.

3) Met. Γ 3. 1005b 22.

4) Anal. Post. I 33. 88b 36 λέγω γὰρ νοῦν ἀρχὴν ἐπιστήμης.

5) Met. A 4. 1070b 23. V. ö. De Caelo III 3. 302a 15.

6) Ha ugyan ezt a jelentést is már nem az aristotelesi bölesészet-történetírás tulajdonítja e szónak. V. ö. I. Burnet, Die Anfänge der griechischen Philosophie übers. v. E. Schenkl. 1913. 10. l.

7) Anal. Post. I 32. 38b 27.

8) Met. A min. 1. 993b 19 ὁρῶς δ' ἔχει καὶ τὸ καλεῖσθαι τὴν φιλοσοφίαν ἐπιστήμην τῆς ἀληθείας.

9) Met. A min. 1. 993b 31.

10) Geschichte der Logik. I (1855) 139. l. Az ellenkező nézetet vallja pl. P. Deussen, Die Philosophie der Griechen. 1911. 338. l.

A *πρότερον πρὸς ἡμᾶς*-on érti azt, a mit időben, vagyis megismerésünk lélektani kialakulásának sorrendjében először ismerünk meg: ilyen az, a mi az érzéki észrebevéshez közelebb áll, azaz az *egyes* dolog: lélektani szempontból evvel kezdődik az emberi megismerés. A *πρότερον ἀπλῶς* jelentí pedig a logikailag első, vagyis a rendszer-tanilag alapvetőbbet, a minek *ἐρρένγυ*t az egyes már felteszi.¹⁾ Ilyen az egyetemes, mely lélektani szempontból későbbi az egyesnél, de logikailag korábbi. Nyilvánvalólag nem kisebb dologról van itt szó, mint a lélektani és a logikai szempont éles elhatárolásáról, mely egyszerűen megnyitja Aristoteles logikája és ismeretelmélete előtt a psychologismusból való kiszabadulás kapuját, bár időnként — mint ez úttörőknél elkerülhetetlen — bölcseleink maga is visszaesik a még kevésbé differenciált álláspont légkörébe.

A *πρότερον ἀπλῶς* szerint rendezve ismereteinket, azok tehát oly sort alkotnak, melynek első tagja a legegységesebb igazság s innen azután fogyó rendben következnek a mind szűkebb körű igazságok. A logikai alapvető képviselő legegységesebb igazság (Aristoteles szerint az ellenmondás elve)²⁾ tehát előfeltétele valamennyi többi igazságnak. Itt a principium már világosan nem ontologiai mozzanatot, de érvényességet jelent, melyet Aristoteles mint *ὄν ὡς ἀληθές* t határozottan megkülönböztet a «létezés» egyéb fajaitól.³⁾ Az örökkévaló dolgok principiumai a legigazabbak⁴⁾ s ezért kevésbé lehet azokban kételkedni mint bármely «bebizonyított» tételben,⁵⁾ mert hiszen bizonyítani már annyit tesz, mint végül is a principiumokra támaszkodni. Ezért a legexactabb tudományok azok, a melyek a leg-alapvetőbb dolgokkal⁶⁾ tehát a principiumokkal foglalkoznak.

11. Az *ἀρχή* mint logikai alapelv megismerésének útját és módját Aristoteles behatóan vizsgálja. Abból indul ki, hogy minden állítás és tagadás már bizonyos meggyőződések előre feltett helyességére épít. Ezt didaktikai vonatkozásában úgy fejezi ki, hogy «minden tanítás és minden tanulás, a mennyiben az gondolkodáson alapszik, már meglévő ismeretre támaszkodik: *πᾶσα διδασκαλία καὶ πᾶσα μίθσις διανοητικὴ ἐκ προϋπαρχούσης γίνεται γνώσεως*».⁷⁾ Ha azonban minden megismerés már előbb bírt ismereten épül, akkor két eshetőséggel kell számolnunk. Vagy a végtelenségig kell visszamennünk a megelőző ismeretek sorában — vagy pedig végül is kell oly ismeretekre bukkannunk, a melyek már más, megelőző ismeretre nem támaszkodnak. Az előbbi, a regressus in infinitum azonban lehetetlen, mert ez esetben megismerésünk elveszítene lába alól minden szilárd talajt, azaz soha semmiféle bizonyosságra sem tehetnénk szert. Ha ugyanis semmiféle bizonyosságot sem érhetünk el, mert nem bírunk oly tételt,

¹⁾ Analyt. Post. I 2. 72a 1. V. ö. Bevezetés a filozófiába 86. l.

²⁾ Met. I 4. 1006a 3.

³⁾ Met. E 1. 1026a 33.

⁴⁾ Met. A min. 1. 993b 28 διὸ τὰς τῶν αἰ ὄντων ἀρχὰς ἀναγκαῖον αἰ εἶναι ἀληθεστάτας.

⁵⁾ Analyt. Post. I 2. 72a 37 τὸν δὲ μέλλοντα ἔξειν τὴν ἐπιστήμην . . . δεῖ τὰς ἀρχὰς μᾶλλον γνωρίζειν καὶ μᾶλλον αὐταῖς πιστεύειν ἢ τῷ δεικνυμένῳ κτλ.

⁶⁾ Met. A 2. 982a 25 ἀκριβέσταται δὲ τῶν ἐπιστημῶν αἱ μάλιστα τῶν πρώτων εἰσίν.

⁷⁾ Anal. Post. I 1. 71a 1.

mely már nem támaszkodnék más megelőző tételre vagyis a mely már «magától értetődő» volna, akkor az ellenmondás elve sem teljesen bizonyos. Ámde ez esetben azt sincs jogunk állítani, hogy minden ismeretünk bizonytalanságának tétele bizonyos, mert hiszen ha nem teljesen bizonyos az ellenmondás elve, akkor bármely állításunk lehet a neki ellentmondó tétellel is azonos s nincs jogunk azt állítani, hogy ép nekünk van igazunk s nem állításunk tagadójának. Aristoteles idevágó minden okfejtésének¹⁾ alap gondolata ép az, hogy a bizonyosság fogalma kizárja a regressus in infinitumot ismereteink megalapozásában, hogy tehát kell végre oly ismeretekkel rendelkezünk, melyek önmagukban bírják bizonyosságuk alapját. E végső, már megelőző ismeretekre nem támaszkodó s így minden további megalapozást kizáró ismereteinket bölcselőnk két csoportra osztja. Megismerésünknek már elemi kiindulópontjait ugyanis bizonyos *általánosságok* és bizonyos *egyes adottságok* képezik. Az általánosságok a logika elvei, az egyes adottságok pedig bizonyos empirikus adatok, melyeket közvetlenül ismerünk fel.²⁾ E kétféle «közvetlen tudás» közül az érdekel itt bennünket, mely a végső egyetemességek ismeretére vonatkozik: ezt kell most közelebről szemügyre vennünk, hiszen ezáltal az *ἀρχή* mint logikai alapelv sajátos megismerési módja támad majd fel előttünk, a mint azt Aristoteles gondos vizsgálattal kifejtette.

12. Minden logikai bizonyosság tehát a Stagirita meggyőződése szerint már bizonyos *közvetlen ismeretre* vezet, a mely, a mennyiben valami egyetemességről van szó, «közvetlen tételben»: *πρότασις ἀμεσος*-ban nyer kifejezést.³⁾ Ez a közvetlen megismerés ama *ἔτερος τοῦ ἐπίστασθαι τρώπος*,⁴⁾ melyet a bizonyítás által való tudáson kívül végül is fel kell tennünk. Az *ἀρχή* megismerésének e közvetlen módját Aristoteles az *Analytica Posteriora* utolsó fejezetében iparkodik tüzetesen megvilágítani.⁵⁾

Kétségtelen — úgymond bölcselőnk — hogy lehetetlen bármiféle bizonyítás is, ha végül is nem ismerünk némely közvetlenül tudott tételt (*τὰς πρώτας ἀρχὰς τὰς ἀμέσους*). Kérdés azonban, vajjon egyféle tudomány-e az, a mely bizonyításon s a mely közvetlen tudáson alapszik? Továbbá: hogy a közvetlen ismeretek miképen vannak jelen lelkünkben, vajjon időben szerezzük-e meg őket, vagy talán kezdettől fogva megvannak bennünk a nélkül, hogy észrevennők őket? Ez utóbbi feltevés azonban lehetetlenség, mert elfogadhatatlan, hogy volna a bizonyítás alapján előálló ismereteinknél bizonyosabb ismereteink, a melyekről azonban nem tudunk. Viszont, ha a közvetlen ismereteket minden ízükben csak időben szerezzük, akkor az a kérdés merül fel, hogy miképen tehetünk rájuk szert, holott láttuk, hogy minden ismeretszerzés már megelőzőben bírt ismeretre (*προϋπάρχουσα γνῶσις*) támaszkodik? Egyik eset sem áll tehát fenn: az *ἀρχή*-k ismerete sem nem *kész* ismeret kezdettől fogva, de az sem lehet, hogy valamiképen ne legyen bennünk eleitől fogva bizonyos hajlam (*ἔξις*)

¹⁾ Anal. Post. I 3. Met. Γ 4.

²⁾ Anal. Post. I 1. 71a 12. 22.

³⁾ Anal. Post. I 2. 72a 7 *ἀρχή δ' ἐστὶν ἀποδείξεως πρότασις ἀμεσος.*

⁴⁾ Anal. Post. I 1. 71b 16.

⁵⁾ Ennek (Analyt. Post. II 19) gondolatmenetét ismertetjük a következőkben.

és képesség (*δύναμις*) arra, hogy felismerjük őket. Ily hajlam, illetőleg képesség minden élőlényben valóban megvan, mert mindnyájan bírják a megkülönböztetés képességét, melyet éppen érzékelésnek nevezzünk (*δύναμιν σύμφυτον χριτικῆν, ἣν καλοῦσιν αἰσθησιν*). E képesség-nél fogva benyomásokat nemcsak felvesszünk, de ilyenek meg is maradnak s ezekből emlékkép (*μνήμη*) majd sok emlékképből tapasztalás (*ἐμπειρία*) származik. A tapasztalás nyomán azután kialakul az egyetemességnek (*τὸ καθόλου*) és a sokféleségben való egységnek (*τοῦ ἑνὸς παρὰ τὰ πολλὰ*) tudata s ezáltal egyrészt az egyes dolgokra irányuló megismerés, a mesterség (*τέχνη*) s az okokból való megismerés, a tudomány (*ἐπιστήμη*); az előbbi a változás (cselekvés) szempontjából tekinti a dolgokat,¹⁾ az utóbbi a lét, vagyis az általánosság szempontjából,²⁾ a miben az örökkévaló nyilvánul meg.³⁾ A tudomány, vagyis az okokból való megismerés nem valamely képesség hirtelen fellépésének eredménye, hanem a tapasztalásból folytatatólagos fejlődés által alakul ki, miközben egyik mozzanat magával sodorja a másikat, mint midőn a csatasorban egyik menekülő egymásután magával ragadja a többit. Nyilvánvaló tehát, hogy a legeggyetemesebb *ἀρχή*-kat is ily folytatatólagosan kialakuló megismerés nyomán ismerjük fel. Vagyis: megismerésünk kialakulásának időbeli sorrendjét tekintve inductióval szerezzük meg: *ὄηλον δὴ ὅτι ἡμῖν τὰ πρῶτα ἐπαγωγῆ γινωρίζεν ἀναγκαίον*. Vigyázzunk jól: Aristoteles nem azt mondja — a hogy szavait rendszeren magyarázzák — hogy az érzékelésből, illetőleg az inductióból meritjük az *ἀρχή*-k érvényének tudatát, tehát mintha az *ἐπαγωγή* alapozná meg a principiumok egyetemességét megismerésünkben, vagy akárcsak támogatná is azt. Hanem bölcseink nézete inkább az, hogy ismereteink lélektani kialakulása *közben* merül fel ama közvetlen észismeret, mely a logikai principiumok érvényét hozza tudatunkba. Helyesen jegyzi meg tehát *H. Meier*: «Die Epagoge die zu den Prinzipien aufsteigt arbeitet nur dem Nus in die Hand. Der Fortschritt von dem Einzelnen zum Allgemeinen ist in Wahrheit eine intuitive That des Nus».⁴⁾ Ez mindenesetre tüzetesebb magyarázat, mint *Trendelenburgé*, ki e szöveget így értelmezi: «Quæ a sensu colliguntur, ea τὰ πρῶτα sunt; sensibus enim fides habetur, causa tanquam media interjecta nulla. Inductio ex his generalem quandam notitiam animo informat. Cujus judicium et auctoritas penes intellectum est.»⁵⁾ Az egyébként oly mélyenjáró Aristoteles-magyarázó figyelmét e ponton ép azon intuitív actus kerüli ki, melyet az érzékelés csak *kivált* bennünk, midőn az *ἀρχή*-k érvényét közvetlenül felismerjük, de semmiképen sem alapoz meg a szó logikai értelmében. Az inductio Aristoteles szerint tehát csak ratio cognoscendi-je a logikai principiumok felismerésének: azokat közvetlen intuitióval ismerjük fel teljeseknek vagyis érvényeseknek, nem pedig tapasztalás által. Aristoteles itt igen közel jár azon belátáshoz, melyet Kant úgy fejez ki, hogy a tiszta ész nem eredménye, de alapja, azaz előfeltétele a tapasztalás-

¹⁾ V. ö. Eth. Nic. VI 4. 1140a 10 ἔστι δὲ τέχνη πᾶσα περὶ γένεσιν.

²⁾ Anal. Post. II 19. 100a 9.

³⁾ Anal. Post. I 24. 85b 17.

⁴⁾ Die Syllogistik des Aristoteles II. Th. 1. Hälfte. 1900. 426. 1.

⁵⁾ Elementa Logices Aristoteleæ. 4. ed. 1852. p. 154.

nak, mely azt lehetővé teszi. Tehát nem az észelv alapszik az empirián, de az empiria az észelven, lévén maga az inductio is logikai művelet, mely már a logikai principiumok érvényére támaszkodik.

Így értelmezendő szövegünk ama további mondata (p. 100b 4), hogy *καὶ γὰρ καὶ αἰσθησις οὕτω τὸ καθόλου ἐμποιεῖ*, mely tehát csak annyit mond, hogy az egyetemesnek ismeretét az érzékelés bennünk *kiváltja*. Az ezt eszközöző közvetlen észbelátás s az abból fakadó tudomány mindig igaz: *ἀληθῆ δ' αἰεὶ ἐπιστήμη καὶ νοῦς* — sőt: *καὶ οὐδὲν ἐπιστήμης ἀκριβέστερον ἄλλο γένος ἢ νοῦς*. Valóban: ha a közvetlen észismeret, melylyel a logikai elvek érvényét felismerjük, előfeltétele és logikai alapja mindennemű tudásnak, akkor ez a közvetlen észismeret fogja képviselni a legbizonyosabb tudást, mely bizonyosabb minden «bebizonyított tételeken» alapuló ismerésnél — hiszen minden «bizonyítás» már a logikai alapelvek érvényességének abszolút bizonyosságára támaszkodik. Ámde «tudomány» a szó szűkebb értelmében ép az okokból való, tehát a bizonyítékokra illetőleg a bizonyításon felépülő ismerést jelenti. A legbizonyosabb, a logikai alapelvekre irányuló közvetlen megismerés tehát *nem a tudományos megismerés*, mert nem bizonyításon alapszik: ¹⁾ s a principiumokról nem alkotható tudomány. Tehát a szűkebb értelemben vett tudományos megismerés mellett kell a megismerésnek egy más módját is felvenni, *ἕτερος τοῦ ἐπίστασθαι τρόπος*: ²⁾ a mely — nyilván így fejezhetjük ki Aristoteles gondolatát — *több* mint tudomány: ez maga a közvetlen észismeret, mely a legegyetemesebb s így a logikailag legalapvetőbb fogalmakat és alaptételeket ismerteti meg. Mert «minden bizonyítás kiindulópontja már nem lehet ismét bizonyítás (tárgya) s minden tudomány kiindulópontja nem lehet ismét tudomány». Ez a végső kiindulópont a *νοῦς*, a mely ennyiben minden tudás «kezdetének kezdete»: *ἀρχὴ τῆς ἀρχῆς*.

13. Minden tudomány tehát bizonyosságának formai feltételei szempontjából már föltétlen érvényességű principiumok közvetlen felismerésében gyökerezik. Erre Aristoteles olyan módon jött rá, hogy mindaddig nyomozta mindennemű bizonyosság formai előfeltételeit, míg végre, az *ἀνάγκη στήναι* elvének igazolásaként oly végső magától értetődő principiumra: az ellenmondás elvére nem bukkant, mely már tovább nem bizonyítható, mert hiszen minden lehető bizonyítás már az ellenmondás elvéből meríti helyességének vagyis logicitásának alapját. Ezt az eljárást, mely valamely állítás vagy tagadás logikai előzményeit, azaz praesuppositióit nyomozza, a modern logikában *Sigwart* óta (Logik II⁴ 300. l.) *reductio*nak nevezzük. ³⁾ Ennyiben az *ἀρχή* tanának methodikája Aristotelesnél a reductio következetes alkalmazásában áll. De azért tévedés volna azt állítani, hogy a reductiv eljárás kiemelésével már kimerítően jellemeztük Aristotelesnek itt követett módszerét. Ennek alkalmazását ugyanis egy bevezető lépés készíti elő s egy befejező mozzanat tetőzi be. Mindkettőt már voltaképen az

¹⁾ De animal. gener. II 6. 742b 32: τῆς γὰρ ἀρχῆς ἄλλη γνώσις καὶ οὐκ ἀπόδειξις.

²⁾ Anal. Post. I 2. 71b 16.

³⁾ Nyomait már megtaláljuk Platon úgynevezett «regressiv methodus»-ában. V. ö. O. Apelt, Platonische Aufsätze 1912. 41. l. V. ö. Bevezetés a filozófiába 14. l.

eddigiekben is jeleztük; most csak arról van szó, hogy visszatekintve fejtegetéseinkre e három lépést egész szabatosan elkülönítsük egymástól, hogy azután összerendezettségüket annál világosabban felismerhessük.

14. Láttuk, hogy Aristoteles az *ἀρχή* vizsgálatát avval kezdi, hogy e szó különböző jelentéseit gyűjti össze (9. §). Ez eljárás nem az, a mit ma inductionnak nevezünk, mert hiszen nem egyéb mint a szó különböző jelentéseinek felsorolása nyomán folytatott fogalmi találgatás. Történetileg először *Sokratesnél* észleljük a vizsgálódás e módját, s midőn Aristoteles maga is Sokratesnek tulajdonítja az *ἐπαγωγή* felfedezését,¹⁾ erre a sajátos «sokratikus inductio»-ra gondolhat. Ő maga a «dialektikus» inductión kívül valóságos empirikus inductiót is alkalmaz búvárkodási methodusként.²⁾ Látni fogjuk, hogy e »sokratikus inductio»-val való kezdet tipikus Aristoteles minden metaphysikai vizsgálódására nézve; ezért benne Aristoteles metaphysikai módszerének *első lépését* kell látnunk.

A *második lépés* már most ép az, hogy böceselőnk az *ἀρχή* szó különböző jelentéseit *egy* alapjelentésre vezet vissza, melyet e szó minden más speciális jelentése érvényében már feltesz. Ez már reductio, melyet tovább folytat mindaddig, míg felfedezi az ellenmondás elvében azon már közvetlenül felismert, logikailag szerinte teljesen autonom principiumot, *melylyel* bizonyítunk már minden bizonyítandót, de *a melyet* már nem lehet bebizonyítani. E közvetlen megismerés ama «másikfajta megismerési mód», melyet ismételen elválaszt a bizonyításon alapuló tudományos megismeréstől. Ezzel azonban nem állítja az előbbi logikai inferioritását az utóbbival szemben, sőt ellenkezőleg: láttuk, hogy tanítása szerint a közvetlen megismerés adja a legnagyobb fokú, az ősi bizonyosságot, melyből végelemzésben a tudományos bizonyosság is táplálkozik.

A *harmadik lépés* abban áll, hogy Aristoteles az *ἀρχή*-ra vonatkozó ily módon nyert ismereteket már most *alkalmazza* a megismerés különböző területeire. Ez nyilván deductiv művelet, melynek gyümölcse az *ἀρχή* kétféle jelentése szerint (9. §) kettős: logikai és ontologiai. Böceselőnk minden logikai, azaz az ő terminológiájában: analtikai megállapítása úgy tekinthető, mint a logikai *ἀρχή*, vagyis az ellenmondás elvének megismeréséből levezetett tételek összesége. A syllogistika például az ítéletek bizonyos relatióinak elmélete, a mennyiben az az ellenmondás elvének érvényéből levezethető. Az aristotelesi logika tehát alkalmazó deductio eredménye, melynek végső gyökere a logikai *ἀρχή* érvényének közvetlen felismerésében van. Ha pedig az *ἀρχή*-t ontologiai értelemben vesszük, azaz ha rajta a létező világnak bizonyos elemi, már levezethetetlen legegyetemesebb határozmányait értjük, akkor az ilynemű principiumra vonatkozó közvetlen megismeréseknek deductiv alkalmazása az aristotelesi ontológiát adja. Ezt a pontot azonban csak a következőkben vizsgálhatjuk meg közelebbről. Egyelőre megállapíthatjuk, hogy az *ἀρχή*-ről szóló tan methodikája Aristoteles gondolkodásában három lépést mutat, ú. m. 1. kiindulópontul a sokratikus *inductiót*, 2. a vizsgálat legfontosabb részé-

1) Met. M 4. 1078b 28.

2) V. ö. H. Maier, Die Syllogistik des Aristoteles II 1. 385 l.

ben közvetlen megismerésben végződő *reductiót*, 3. betetőzésül az így nyert ismereteket alkalmazó *deductiót*. A következőkben arról fogunk meggyőződni, hogy e hármas tagozódás tipikus Aristoteles speculatív eljárására nézve, a mennyiben annak nyomai minden egyes metaphysikai probléma tárgyalásánál kimutathatók — de mindig az egyes kérdések sajátos természetéhez mért módosítással.

(Folytatása következik.)

(Budapest.)

PAULER ÁKOS.

HADÚR.

A magyar mythologia romantikus kiépítői CORNIDES és HORVÁTH JÁNOS óta az ősmagyar vallást dualisztikusnak képzelték s az *ármány*, *ármányos* szavakat a perzsa Ahriman-ból származtatták. (Ma már tudjuk, hogy ez a szó a német *arman*, *arman*-ból származik. L. M. *Etym. Szótár.*) VÖRÖSMARTY a *Zalán futásában* Ármányt megismerésül a gonosz elv képviselőjévé tette s ezt a magaalkotta alakot aztán magyar ősi hagyománynak tekintette, éppúgy mint ellenképét a perzsa Ormuzd mintájára alakított Hadúrt. — Hadúr alakja először ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR kis eposzában (1823) fordul elő, de idegenszerű írásmódban, mint «Haddur», I. én. 86. vers. Eddig megfejtetlen volt e név eredete. Nyilván itt is a romanticizmus mythológiájához kell fordulnunk felvilágosításért.

Bécsben, a hol Székely Sándor 1820—21-ben tanult, KLOPSTOCK példájára az északi germán irodalomból merítették mythikus alakjait a «bárdok», DENIS, KRETSCHMANN és társaik, azon iparkodva, hogy a renaissance és a barok költők keresztény és klasszikus mythológiája helyébe HERDER eszméinek megfelelően nemzeti, germán isteneket tegyenek általánossá.

Székely bécsi tanulmányai idején kétségkívül megismerkedett ezekkel a mythologiai irányokkal, a melyek a divatos bárdok lantján költői formát nyertek. Ebben az erőszakosan alkotott ősgermán (helyesebben skandináv) mythológiában is érvényesült a dualisztikus felfogás. A jóság, igazság, nemes felfogás, a fény szelleme ezeknél a költőknél *Baldr*, *Baldur*. Ellensége, a harcznak, harczias szellemnek, a sötétségnek megszemélyesítője *Hödr*, *Hödur*, *Hadur*, Baldr halálának okozója. Ennek a mythikus felfogásnak legjellemzőbb költői kidolgozása OEHELENSCHLAGER ÁDÁM híres dán költőnek tragédiája a jó Baldurról (*Baldur hin gode* 1807), a melyben a harczias Hödur megöli a jóságos Baldurt. Hödur, Hadur alakját mindenki ismerte, a ki abban a korban a divatossá vált germán mythológia iránt érdeklődött. Hödur alakban szólnak róla a kézikönyvek. R. Nyerup: *Wörterbuch der skandinavischen Mythologie*. Übers. von L. E. Sander, Kopenhagen 1816 című műve 44—45. lapján már mint a harcz és a sötétség symboluma szerepel, Suhmnak Odinnól szóló könyve (213. l.) és Bastholm (570. l.) alapján.

Hödur—Hadur tehát skandináv isten. Az *Edda* szerint fagyöngy-

ággal (Mistel-teinn), a mely név azonban appellativum is lehet névszerűbb fegyverre (kard, nyíl), halálosan megsebzí Baldrt, a ki Achilleshez hasonlóan védve volt a támadások ellen, ezt az egyet kivéve (Vgluspá 33. Baldrs draumar 9. Lokasenna 28.). Ódán fia Bous (Saxo Grammaticusnál), Both (ódánul) Váli vagy *Áli* (izlandiul), bosszút áll bátyjéért s megöli *Hödr*t, a ki aztán a túlvilágon ismét találkozik Baldrrel (Vgluspá 62). — SNORRI *Eddájában Hödr* nem méltó ellenfele Baldrnak, hanem tehetetlen Ase s a vak Longinus vonásait viseli. Mint Loki gyilkosságának vak eszköze, Loki ösztönzésére dobja a fagyöngyöt Baldrra (Snorra Edda: *Gylfagynning* 49. fejt.). — SAXO GRAMMATICUSNÁL a mythos mondai alakot ölt. Hotherus nála Dánia és Svédország királyának, Hothbrodnak fiává van historizálva és vetélytársa Balderusnak a Nanna (Gevarus leánya) szerelméért való küzdelemben. Mimingus erdei szellemtől megszerzi a kiténő kardot és a gazdagító gyűrűt, az istenekkel szemben is győz kardjával és feleségül veszi Nannát. Balderus megveri s elűzi Hotherust, a ki Svédországba menekül. Hotherus végül csellel megszerzi az erőtdó csodaérett s a győzelemnyújtó övet és ezzel legyőzi Balderust.

Ennek a mythosnak különböző magyarázatai közül a legáltalánosabb volt az a romantikus felfogás, hogy a világosság és a sötétség istenének vigasztalan, eldönthetetlen örök harcát jelenti. L. Niedner *ZfdA.* 35, 237 és 41, 305. — Grimm Jakabnál (*Deutsche Mythologie*⁴ 184. l.) *Hödr*, gen. *Hädar* = Krieg, Kampf, auch Kämpfer, Kriegsmann. L. még Sophus Bugge, *Studien* 1, 32 és 148. — Etymológiájára nézve v. ö. kfn. *hader* = perpatvar, czivódás < ősgerm. *hapu-* = harc, küzdelem, ófn. *hadu*, angolszász *headu*, *heado* = Krieg. «Fem. *höd* im Kompositum *geirahod*, der Name einer Walkyrie und poetischer Ausdruck für Kampf». S. Bugge id. h. — Kelta alakjára nézve v. ö. óír *cath* = «Kampf, auch als appellativ, nicht bloss in kompositis gebraucht». Zeuss-Ebel, *Grammatica celtica* 71. l. — Ósláv *kotora* = harc ugyanazon *tó r* képzős alakja ú. m. a német *Hader*.

Hödr, Hödur tehát a harc isteni képviselője. «Baldrs Gegner ist Hödr d. i. Kampf oder Kämpfer, eine dichterische Gestalt der Wikingerzeit. Paul, *Grundriss d. d. Philol.*² III, 325 (1900).

A mi a *hadur* szóalakot illeti, ez a VIII. században a Codex Lauresheimensis diplomaticusban (kiadva Mannheim 1768) és 1060 után kétszer fordul elő, l. Förstemann, *Altd. Namenbuch*¹ 642. A *Hader* = perpatvar, czivódás szóval rokonítja Förstemann id. h. és Ad. Socin, *Mhd. Namenbuch*, Basel 1903, 221. l. — Ez utóbbi id. h. 47. lapján az ófn. *hadu* = harc szó *r* képzős alakjának tekinti. Ezen *hadu* szóval képezett személynevekre nézve l. Förstemann id. munka² I. 796. l. *Hadurich*, *Hadarich* stb. alatt. L. még *Haduward*, *Hathwardesthorp* stb. u. o. A *hadu* szóval képezett személyneveket összegyűjti E. G. Graff, *Altd. Sprachschatz*, Berlin (1838), 4, 804—5. l. «*Hadu* (angels. *headho*) nur in Namen. Cf. auch got. Namen *Theodohadus*. Hängt das Wort mit dem Namen des nordischen Gottes *hödhr* (hotherus bei Saxo) zusammen? *Hadovindus*, *Hadaline*, *Hadumar*, *Hadubald*, *Haduberah*t, *Hadulrant*, *Hadufuns*, *Hadulfrid*, *Hadurat*, *Haduger*, *Hadolf*, *Haduwig* (Hedwig), *Hadulanc*, *Hadulint*, *Hadubirg*, *Haduburg*, *Hadurada*....». V. ö. még KLUGE, *Etymol. Wörterbuch* és SANDER szótárában a *Hader* czimszót.

Székely Sándor nyilván valamely Klopstock-utánzó bárd költeményeiben olvashatta a Hadur alakot, pl. ALOYS WILHELM SCHREIBER badeni költő és történésznél (1765—1841), a kinek *Hadur* című költeménye a *Cornelia, Taschenbuch für deutsche Frauen auf das Jahr 1817* című ugyanő által szerkesztett almanachban (97. s. k. lk.), továbbá verseinek ugyancsak 1817-ben kiadott kötetében jelent meg (*Gedichte von Aloys Wilhelm Schreiber*, Tübingen, 39. s. k. lk.). Hadur küzdelmeit írja le benne egy fekete pánczélos idegennel, a halállal. — Amint minden magyar olvasónak szemébe ötlük, Székelynek is feltűnt a Hadur név magyar etymológiája. Felhasználta tehát kis eposzában, úgy a mint később JÓKAI is szeretett idegen, pl. tatár v. kínai neveket játékos etymológiával magyar formában felhasználni. Hogy miért írta Székely a nevet *Haddurnak*, azt TÓTH BÉLA (*Mendemondák*) a verseléssel iparkodik megindokolni. Magyarozatát azonban jobb híján sem lehet kielégítőnek tartani.

Mindezek után úgy tűnik fel, mintha az a mi Székelynél véletlen ráetymologizálás, vak egyezés, a valóságban mélyebb, ősrégi rokonságban gyökerezne. Ezzel szemben meg kell állapítani, hogy a magyar *had* (*hodu* Tihanyi okl.) és a vele együtt árja (iráni) eredetű finnugor rokonai (MUNKÁCSI B. *Árja és kaukázusi elemek* . . . 316. l.) az ófn. *hadu* szóval és fentebb felsorolt indogermán rokonaival nem tartozik egy szócsaládba.

(Berlin.)

GRAGGER RÓBERT.

BESSENYEI ÉS A FRANCZIA GONDOLAT.

(Második közlemény.)

3. Ismerettan, morálfilozófia.

Ha elhagyjuk a nagy és elvont metafizikai problémákat és beljebb szállunk Bessenyeivel a mikrokosmosba, a «kis világ»-ba, mint ő nevezi (*Tarimenes* IV. 53) gondolataiban már nagyobb határozottságot találunk. Hogyan szerzi az ember ismereteit? mi az érzékek és mi az értelem szerepe a megismerésben? honnan ered a morális rossz? Főleg ezekre a kérdésekre válaszol Bessenyei a *Holmiban*, a *Bihari remeté*-ben és az *Értelem keresésé*-ben.

Mindezen ismerettani és morálfilozófiai elmélkedések túlnyomóan Locke, Malebranche és Rousseau tanulmányozására vallanak. Az alap-tételek az *Essai sur l'entendement humain*-ből származnak; különösen az első könyv: az *idea innata* kritikája ragadta meg Bessenyeit. Bessenyei több ízben kifejti, hogy velünk született gondolataink nincsenek. Az *Értelem keresésé*-nek első fejezete úgyszólván Locke ismerettanának rövid vázlata. «Ha lelkedet az Isten teremté és onnan szál alá anyádnak méhében, hogy testedet ott elevenségre hozza, úgy az isteni természetűl, azaz az Istenrűl kellene néki magával világra jöt

isméretinek lenni. De mitsoda formájáról, módjáról, színéről, lakóhelyéről emlékezel az Istennek a mit emberektől nem hallottál még mind ez ideig is? Tudod é mi forgott elmédben mikor világra születvén, a tápláló tetszet leg elősször szájadba atták?» S mikor így az idea innatát a visszaemlékezés hiányával, mint angol mestere, megczáfolta, saját megfigyeléseivel igazolja, a mit Locke sensualista tanából levezetett: a természet feletti világról való képzeink mind testi, már érzékeinken átment képzeink combinatiója. «Én gyermekségemben, ifuságomban Menyországot, mindég egy szörnyű nagy templomnak láttam. Arany székek, arany katédrák, gyémánt oszlopok, fényesség s arany fellegek tündöklöttek benne. Az Atya Istent persze öreg embernek láttam az arany fellegen mellette a fiustent mint barna embert és a Sz. lelket mint galambot szemléltém. Hát te mit látsz az Egekben mond meg?» Csecsemőkorában senki sem tud lelkéről. Ha «idea innatánk» volna, azt ismernünk kellene, mikor a világra jövünk. A tévedés úgy keletkezett, hogy az okot vették okozatnak.

Másrészt Bessenyei Locke-kal együtt megállapítja azt is, hogy a lélek a testtel párhuzamosan fejlődik. S a ki azt mondja, hogy a lélek a testnek gyengesége miatt nem veheti el a testi tapasztalás által való tudományt, noha egész ereje benne van, az a lélekből két valóságot teremt és egy gondolatnélküli lételt is ad neki. «De hogy legyen emberi erős lélek gondolat, emlékezet nélkül? Gondolat nélküli gondolkozásnak kellene nevezni. De ezt mondod: mihent eleven-ségre jössz, van benned lélek, mért nem tud hát ez is semmit anyyának méhében való időtöltéséről? Talán mert emlékezet nincs mivel eset sincs, melyre emlékezzen. A hol nincs meg tartani való dolog, ott az emlékezet magának helyet nem talál. Az emlékezetet az esetek szülik. *Az ember lelke tehát testi érzékenységen kívül gondolatva magát sehogy se ismerheti.* Itt jön a hit segedelmére, hogy voltát testén kívül állítsa halhatatlan valóságnak. De amiről ő maga semmit se tud».

Ezek Locke sensualista ismerettanának is alaptételei. Locke ép így, az öntudat kritériuma alapján vezetni ad absurdum orthodox ellenfelei tételét a születés előtt is tökéletes lélekről. Az emlékezet számára is érzékeink útján nyert ismereteink összetétele és ő állította fel a XVIII. század alapgondolatát: nihil est in intellectu quod non fuerit in sensu.

Robinet metafizikai paradoxona mellett nincs még egy oly biztos pont Bessenyei philosophiájában, mint ez a sensualista tan. Ha erről ír, eltűnik szokásos ingadozása, világosan bizonyít, határozottan okoskodik.¹⁾ Külömben valószínű, hogy Locke tanulmányozására Voltaire olvasása vezette Bessenyeit; Voltaire lelkes híve és népszerűsítője volt az angol philosophus sensualista tanainak és a *Lettres philosophiques*-ban külön levél foglalkozik Locke szellemében az «idea innata» czáfolatával. De maga Clarke, Bessenyei kedvelt rationalista theologusa is elveti a velünk született képzetek tanát.

Bessenyei művei közül a *Bihari Remete* tartalmazza legtöbb psychologiai elmélkedését. Ez a munka még külsőleg is hasonlít Rous-

¹⁾ A sensualista alaptételt kifejti még egyszer az *Értelem keresésében* (III.), az idea innatának külön fejezetet szentel a *Holmi*-ban (II.) és jegyzetet a *Természet világa*-ban (250. l.).

seau Savoyai vikáriusához. A bihari remete, mint a savoyai vikárius, korán reggel megy fel egy bércz tetejére, s ott a felkelő nap sugarainál bámulja a fenséges természetet. Hasonló kétségek után ugyanabból az alaptételből indulnak ki mindketten. «Létem, éltem, azaz testem és lelkem van, mert gondolatom, tselekedetem, érzésem ezek által lesznek, melyektől szüntelen hányattatom. . . . Testem, lelkem van hát; ezekkel egyetemben érzésem; és józan okosság által való ítéllet tételem. Innen indulok el. . . . Az érzés legnagyobb tanubizonyosság mindenre. Vagyok, mert érzem magamat» (*Érzés.*) Rousseau is az érzéki létezés intuitív felismerésében látja gondolatmenetének legbiztosabb kiindulópontját. «J'existe, et j'ai des sens par lesquels je suis affecté. Voilà la première vérité qui me frappe et à laquelle je suis forcé d'acquiescer». Ugyanilyen descartesi intuitíval ismerik meg mindketten a szabad akaratot, lenézve a filozófusok csűrőcsavarásait: «Akarat támad bennem, meg indulok, nem szólok, és helyemet változtatom. Már hogy legyen a szabad akarat valóság nélkül, a jövő menő tettnek eleveenségében? . . . Hiába mondják, hogy az akarat nem szabad. Énségemet nem tagadhatom meg». Rousseau ugyanígy okoskodik: «Je veux mouvoir mon bras, et je le meus, sans que ce mouvement ait d'autre cause immédiate que ma volonté. C'est en vain qu'on voudrait raisonner pour détruire en moi ce sentiment; il est plus fort que toute évidence; autant vaudrait me prouver que je n'existe pas».

Rousseau eme sensualista színű gondolataiból kiindulva a bihari remete következőképen képzei el a lélek működését: a test érzést szül, az érzés kívánságot, a kívánság gondolatot, a gondolat akaratot és az akarat cselekedetet. (*Szabad akarat.*) A lelki folyamatnak ezt a sorát így, teljes egészében, nem találjuk meg Bessenyei olvasmányában. Locke szerint az ember mindig boldogságra törekszik, ez a kívánság akaratot, az akarat tettet kelt életre (II, 21 : 33). Tehát Locke nem hangsúlyozza a remete sorának első tagját, a testiséget, sőt hajlandó egy platonikus fordulattal elismerni, hogy a boldogságra való törekvés eredetileg mindig a legfőbb jóra, tehát a tökéletes szellemiségre irányul. Azonban Locke is elismeri, hogy ez a törekvés az ember alkotánál fogva nem lehet állandó: éhség, szomjúság befolyásolják a leglelkesebb idealista tettet is.

Mindamellet nem Lockera gondolunk, mikor Bessenyei kifejti, hogy az ember úgy van teremtve, hogy teste révén kívánjon s ezzel a kívánsággal a másokéba ütközzék. Így például Évának is testi kívánságának kellett lennie, különben nem kívánta volna meg az almát. A test és annak fenntartására szükséges kívánság és érzés ilyen fontos szerepét Malebranchéból tanulta a Bihari remete. Malebranche is a bűnbeesésen mutatja be a testiség befolyását az emberi cselekedetekre (V, 1): «On a quelque peine à croire qu'Adam ne trouvait point avant son péché, que les fruits fussent agréables à la vue et délicats au goût, après ce qu'en dit l'Écriture; et que cette économie si juste et si merveilleuse des sens et des passions pour la conservation du corps, soit une corruption de la nature plutôt que sa première institution». Malebranche emeli ki a test nagy szerepét és azt a tényt, hogy az érzés csupán a test fenntartására irányul.

Bessenyei ennél fogva rendkívüli fontosságot tulajdonít az *ézés-*

nek. «Az elme elhalna érzés nélkül . . . Az érzés tengere tükör: egy bogár, egy kölesszem változásba hozza . . . Az értelem meg tapasztja kemenczéjét, de nem veheti le szemét testi állapotáról.» (*Gyengeség.*) S épen azért itéli el a stoicusokat, a kik túl akarják tenni magukat a természetten, az érzésen. «Mivel mindenféle megelégedés, kedv, gyönyörűség az érzékenységnak kielégítésétől származnak: ellenben minden fájdalma annak szennyvedéséből ered; lehetetlen a viszontagságnak tsapását hideg vérrel venni. Úgy hitték a Stoicusok, hogy a lélek az testnek szükségein. esetein. — erejével magát túl teheti. Nem igaz! — Azt tekintem, ha a lélek a testnek fájdalmát, éhségét, és több szükségeire való kívánságát okozkodásával el törölheti e vagy nem? Ha teheti-e, hogy elmékedésével a szomjúságot el oltsa, míg az ember nem iszik? Hogy az érzést érzéketlenséggé tegye bennem, mikor atyám, anyám, gyermekem, testvérem halva fekszenek, kiknek hideg testöket temettetnem kell?»¹⁾ Végül idézi, hogy megczáfolja az antik bölcsét, ki, mikor ütötték, így szólt: «Üssed, nem engem üttsz» és elítéli Zenot, ki az asszonyokat megvetette.

Bessenyei saját állítása szerint olvasta Marcus Aureliust és Epictetust (*Holmi* XXXV. és XXXVII.), sőt róluk elmélkedve újból kifejezi kétségeit a stoicusok tanai ellen, elismerve mindamellett, hogy a lelki erőnek fenkölt példáit adták.

Bessenyei antistoicizmusa megint nem az ő eredeti meggondolásából, hanem Malebranche könyvéből származik. Minthogy Malebranche a testiséget és a vele járó érzést, fájdalmat és gyönyörűséget lényegesen emberi sajátságának tartja, érthető, ha kiket a stoicusok ellen, kik az emberből gondolati, elvont lényt akartak csinálni. Három fejezetben polemizál velük (II, 3. 4; IV, 10 és V, 2) és kimutatja, hogy minden állításuk hamis, mert az embert nem lehet elválasztani a testi érzéstől. Mivel az ember test, szoros kapcsolatban van a létező világgal, s hiába erőlködünk, eltéphetetlen kötelékek fűznek rokonainkhoz és barátainkhoz. Malebranche is említi és czáfolja Catot, ki a Bessenyei idézte szavakat mondta, bár ő inkább a gőgöt és büszkeséget találja meg bennük, míg Bessenyei e példában is a stoicus tanok lehetetlenségét akarja kimutatni. Mégis a kapcsolat Malebranche és Bessenyei gondolatmenete közt nyilvánvaló: mindketten a testi érzés leközdetetlen valósága nevében támadják a stoicizmust.

Az érzések közt Bessenyei nagy fontosságot tulajdonít a *szánakozás* érzésének. Itt már a Rousseau-tanítvány szól belőle. A szánakozást testi eredetűnek tartja. Tulajdonképen magamon szánakozom, ha embertársamat bántalmazzak. A természet könnyező örömmel jutalmaz, ha megvédem az üldözöttet a tolvaj ellen. Ugyanezt mondja Rousseau is, ki nevelésánában igen nagy szerepet juttat ennek az érzésnek. Saját fájdalmunk átvitelével magyarázza ezt az érzést: «En effet, comment nous laissons nous émuvoir à la pitié, si ce n'est en nous transportant hors de nous et nous identifiant avec l'animal souffrant, en quittant, pour ainsi dire, notre être pour prendre le rien?»²⁾

¹⁾ *Bihari Remete: Viszontagság.* Hasonló gondolatokat találunk a *Felvaualkodás* című fejezetben és a *Természet Világa* egy szakaszában (40. l.).

²⁾ *Émile* IV. Az *Ember próbája*-ban (II, 135. jegyzet) megtaláljuk Rousseau megkülömböztetését a kétféle *amour propre*-ről, a mit Bessenyei *magaszeretet*-tel fordít. V. ö.: *Discours sur l'inégalité* kommentárját és *Émile* IV

Az érzés és a vele összefüggő kívánság után következik Bessenyei sorrendjében az intellectus szerepe, melyet hol *lélek*-nek, hol *lelkiismeret*-nek, hol meg *józan okosság*-nak nevez. S ezzel el is értünk Bessenyei centrikus problémájához.

«A test vakon kíván, a sokféle kívánság összeütközvén nagy zűravart okozna a földön. Az okos léleknek kell tehát a test javait ismerni. A lélek ismerete két forrásból ered: természetből és tudományból.... Lelkiismeret és igazság egy és ugyanaz, de az igazság cselekedetekben nyilvánul» (*Bihari remete: Lelki ismeret*).

Hogy e fejtegetéseket megérthessük, tudnunk kell, hogy valamennyi filozófus, a kit Bessenyei tanulmányozott, *rationalista* volt. Malebranche, ki Descartes-ból indult ki, a *raison*-t tartja az ember tiszta principiumának, mely Isten megismerésére vezet. Hobbes és Locke megegyeznek abban, hogy a *raison* egyenlő a természeti törvénnyel,¹⁾ Voltaire a józan ész nevében támadja a babonát és a vallási türelmetlenséget; Clarke racionális alapokra akarta helyezni a teológiát. Bessenyei főkritériuma ennél fogva szintén a *józan okosság*, melyet egynek vesz a *természettel*. «Az igazság természet; a természet és annak emberi származásában felfedeztet józan okossága, pedig legelső törvény a világon.» (*Magyarország törvényes állása: Bevezetés*.) Nagy filozófiai költeményének címe: A természet világa *vagy* a józan okosság. Sohasem merne könyvek és kellő képzettség híján politikai vagy történeti fejtegetésekbe fogni, ha nem volna birtokában egy souverain hatalomnak, a józan okosságnak, a mely többet jelent minden tudománynál.

De ha ez így van, hogyan történhetnek mégis tévedések? Miért eltérőek az emberek véleményei? E kérdésekre Bessenyei azzal felel, hogy megkülönböztet kétféle lelkiismeretet: egy természettől adottat és egy tudományból eredőt. Ez utóbbi szokás, nevelés, tanulás útján alakul ki és elnyomja a másik szavát. Így keletkeznek a felekezeti harczok.

A természettől nyert józan ész vagy lelkiismeret ellenben csalahatalatlan. Igaz, hogy a természet különféle lelket adott az embereknek és Bessenyei elveti Helvetius tanát, mely szerint nevelés útján mindenkit egyenlő lelkűvé lehet tenni, — a racionalizmusnak ez a szélső foka már túlzásnak tetszik ő előtte is, — de azért sikerült neki egy rationalista tételt találnia, mely megnyugtatta: *a lélek egyformasága a lelkiismeretben van*. Az ostoba gyermek is tudja, hogy nem szabad kését társa hátába döfni és a hottentotta megöli és megeszi ugyan ellenségét, de csak azért, mert az is úgy tenne ő vele. Mindez csupán azt bizonyítja, hogy az ember nevelés nélkül fenevad. A legnagyobb erejű lélek is ösztöneibe fúl, ha nincs nevelése. De sohasem a lélek gonosz, mert mindeniben feltámadhat a lelkiismeretfurdalás. Neronál nem volt gonoszabb ember, de mikor anyját megölette, lelki furdalásai voltak. S itt Bessenyei hangsúlyozza, a mit sohasem tett még, hogy ez a gondolata teljesen eredeti: valamennyi filozófust, theologust csak olvasott, mind használta ezt a szót: gonosz lelkiismeret. Pedig

¹⁾ Hobbes: *Corps politique* IIe partie, chap. X, 9. és Locke: *Gouvernement civil*, többször.

ilyen véleménye szerint nincs. Még a fanatizmus sem öli meg a lelkiismeretet. A spanyolok öldösték Amerika lakosait, de ez csak tévedés volt, nem gonosz tett, mert azt hitték, hogy üdvös munkát végeznek. (*Bihari remete: Születés, nevelés.*)

Pedig Bessenyeit cserben hagyta az emlékezete, mikor e gondolat eredetiségével dicsekedett. Már Rousseau *Savoyai Vikáriusa* himnuszt zeng a csalhatatlan lelkiismeretről, melyet azonban megkülönböztet a *raison*tól: «Connait le bien, ce n'est pas l'aimer; l'homme n'en a pas la connaissance innée, mais sitôt que sa raison le lui fait connaître, sa conscience le porte à l'aimer; c'est ce sentiment qui est inné...»

Conscience! conscience! instinct divin, immortelle et céleste voix; guide assuré d'un être ignorant et borné, mais intelligent et libre; juge infaillible du bien et du mal, qui rends l'homme semblable à Dieu! c'est toi qui fais l'excellence de sa nature et la moralité de ses actions; sans toi je ne sens rien en moi qui m'élève au-dessus des bêtes, que le triste privilège de m'égarer d'erreurs en erreurs à l'aide d'un entendement sans règle et d'une raison sans principe».

Vannak azonban Bessenyei gondolatának még közelebbi forrásai mint Rousseau misztikus lelkiismerete. Clarke bizonyítja idézett művében, hogy azok, a kik eltérve józan eszük szavától állatias, érzéki szenvedélyeiket követik, megmásíthatják ugyan az igazságot, a mi egyenlő a csalhatatlan értelem által ránk parancsolt jóval, de bensőleg ők is igazat adnak a *raison* törvényének. «Il donne intérieurement son approbation à cette Loi, lors même qu'entraîné par la force de ses convoitises brutales, il la néglige, et la transgresse formellement» (II, 68). Vannak, a kik rossz nevelés, bűnös megszokás folytán megrontják vagy elfojtják magukban a természet, vagyis az ész szavát, de ezek is elárulják valami módon titkukat (II, 73). Mindez azonos Bessenyei gondolatával, ki az észt a jó csalhatatlan indítóokának tekinti és a nevelésre, szokásra hárítja a természet szavának elhanyagolását.

De még közelebb áll Bessenyei gondolatához Voltaire egyik fejtegetése, mely a *Le philosophe ignorant* című művében található, s melynek éle ezúttal Locke ellen irányul (*Contre Locke* XXXV.). Mivel Locke tagadásba vette az *idea innatát*, nem hajlandó elismerni azt sem, hogy egy ilyen Rousseau-féle misztikus hatalommal felruházott *conscience* létezik: «Dieu nous a donné une raison qui se fortifie avec l'âge et qui nous apprend... qu'il faut être juste...». Aztán Locke-ra térve folytatja: «Voici ses paroles, au premier livre de l'*Entendement humain*: «Considérez une ville prise d'assaut, et voyez s'il paraît dans le cœur des soldats animés au carnage et au butin, quelque égard pour la vertu, quelque principe de morale, quelques remords de toutes les injustices qu'ils commettent. Non, ils n'ont point de remords; et pourquoi? c'est qu'ils croient agir justement. Aucun d'eux n'a supposé injuste la cause du prince pour lequel il va combattre...». Voltaire okoskodása teljesen azonos a Bessenyeiével: ő is jóhiszemőségünkkel menti a vérengző spanyol conquistadorokat. A *Dictionnaire philosophique*-nek a lelkiismeretről szóló cikke is ezt a gondolatot fejtegeti. Bessenyei eszméje tehát nem eredeti,

mert Rousseau, Clarke és Voltaire egyaránt hittek a ratio csalhatatlan morális ítélőképességében.

A rossz cselekedetek főoka tehát a «tudományból szerzett lelkiismeret», vagyis a nevelésünk, környezetünk által belénk oltott téves nézetek. A természetadta lelkiismeret sohasem csalódik. Ehhez a Locke-ellenes tanhoz kapcsolja már most Bessenyei némi logikai ügyességgel Locke egyik gondolatát. A «természet veszedelmé»-ről szólva megállapítja, hogy az ember mindent túlhajt a természet által kívánt mértéken: zabál, iszik, bujálkodik mértéktelenül. Pedig a veszedelem nem a testi ösztönben van, mert az kevéssel beéri, hanem azon elmélkedésben, mely okoskodásaiban a vak ösztönök és érzések vezérlésére rendeltetett. A természet mihelyt szomját eloltotta, italt nem kíván. A hottentotta, jaggas és karabaita egy font hússal és vízzel beéri. S Bessenyei aggódva teszi fel a kérdést: hát e szerint az okosság tenne állattá?

Az érzékenység tudára adja a léleknek, hogy kielégülést kell nyernie. Az értelem megtudja, hogy a testi szükség neki is parancsol. Ezért veszi Helvetius tévesen egynek a lelket és az érzékenységet. A lélek aztán előre akar gondoskodni a testről holnapra, egy évre, majd az utódokról ezer esztendőre. A bűnnek tehát a test az oka s az ostobaság az eszköze. A ki, mint a filozófusok, kiműveli értelmét, megszünteti a testi vágytól és olyaná teszi, a milyennek a természet alkotta, az nem fog büntetést elkövetni.

Mindezt pedig Bessenyei Locke *Essai*-jében olvasta (II, 21, §. 56—64). Locke is értekezik arról a kérdéssel, mi készíti az embereket rossz választásra (mauvais choix). Mivel tetteink nem hozzák létre nyomban mindazt a boldogságot vagy nyomorúságot, mely tőlük függ, ennél fogva kívánságaink túlhaladnak a jelen gyönyörűségein és kényszerítik elménket, hogy a távollevő jóra is tekintsen, a melyet elménk gyenge ítélőképessége folytán nem tudunk helyesen megállapítani. Bessenyei ügyesen használta fel Locke gondolatát, mert össze tudta egyeztetni azzal a Locke részéről kétségbevitelt tétellel, hogy a ratio vagyis a természetes lelkiismeret morális ítélőképessége csalhatatlan, csak a testiség vágyaitól és a nevelés tévedéseitől kell függetleníteni.

Azonban nem mindig látott a bihari remete ilyen világosan e kérdésben. Most sikerült neki a kételyek tengeréből partra jutnia. De bécsi testőr korában még nem tudott ilyen határozottan felelni; akkor még nem látta az összefüggést a két vezérlő principium: az érzés és a józan ész között. *Egy professorhoz írt levele*, mely a *Bessenyei György társaságá*-ban jelent meg, csak evvel a kérdéssel foglalkozik és nem tudja eldönteni, hogy «a természeti törvény igazsága szívtől vezéreltetik jobban vagy lélektől?» Locke és Wolf se tudják e kérdést eldönteni, hát még a többi... «*Locke, Volffius*, kik mintha ketten vólnának első szülöttjei a Filozófiának, az emberi böltsességgel megosztozni láttatnak, sok dolgot határozván, és sokba meg-tévedvén, tellyességgel el-nem végezhetik a természetben, hogy érzéstől vonat-tatik é az okoskodás mindenkor, vagy szüntelen okoskodás vezéri az érzést; és hogy ezek között hatalmát melyik gyakorollja-jobban és többször a másik felett? Én pedig úgy itélem, hogy a' mit a' szívnek érzékenységeiben, és a' tsupa erköltsi okoskodásnak igazságaiban *Locke*,

Volfiussal ketten fel-nem találtak, tehát azok a' böls *Klárknak* és *Formainak* is isméretlenek maradtak». Saját tapasztalata szerint érzékenységünk van mindenre, a lélek csak világosít. Az okoskodás igazabb, az érzés hatalmasabb. Választani a kettő közt bajos: valóságos *Scylla* és *Charybdis* a gondolkodónak. Így fogalmazta Bessenyei fiatal korában a saját filozófiai problémáját. Az érzesben és intellectusban két ellentétes elvet látott, melyek közt ő neki választania kell, mert az emberi törvények vagy az egyiknek vagy a másiknak termékei.

Az indulatokról Bessenyei megállapítja, hogy azok *egy* érzékenységből származnak és összefüggnek egymással. Ha egyet elveszek, a többit is eltöröm. Mindezt Malebranche psychológiája tanítja (V, 11), mely szerint a szenvedélyek támogatják, fenntartják egymást, mert ha csak önmagukban cselekednének, keletkezésük nyomán rögtön eltűnnének.

A lelki jelenségek közül az emlékezettel foglalkozott Bessenyei legszívesebben. A mióta Szent Ágoston megírta csodaszép analizisét, azóta divatba jött az emlékezet csodájáról elmélkedni. Clarke, Fénelon, Malebranche, Voltaire egyaránt megbámulják az emlékezet végzetlenségét és sajátosságos mechanikáját. Így száll le sokszor Bessenyei is önmagába az emlékezet csodájára. A lélek és test összefüggésének kérdése vezette őt az emlékezőtehetség szemléletére. Legelőször a *Holmi*-ban foglalkozik vele (VII. *Vér Tüze*). Elmondja, hogy abban a kérdésben, hogy miként munkálkodik a vér tüze, vagy heve emberi elménkben, kiki másképp vélekedik. S aztán előadja saját elméletét: «Azt álmodom egyszer, hogy az ember agy velején valahol ot egy kis táblátska van, melly láthatatlan inatskákkal, eretskével bé van vonva. Ez az *emlékezet táblája*. A vér folyásának láttam tüzét, mint igen vékony sugárokat villámlás módjára a nevezett emlékezet táblájának erén szaladozni, és ott apró barázdákat húzni, mellyek abba emlékezetül meg maradtak. Ha a vér nagyon megsokasítja villámlásait, tiszta elmélkedés nem lehet a fejbe. Forró betegségben sűrű villámlások elhomályosítják emlékezetét s esztelenül beszél. Fáraadt vagyok, izzadok, nem jönnek tiszta elmélkedések, megcsendesedem, újra irok.

Oly mélyen alszom, hogy egy álmom sem jut eszembe. Vérem ugyanis annyira elcsendesedett, hogy villámlásainak egészen le kellett vonulni a gondolat piaczáról, tehát ott nem loboghatván tovább, barázdát vonást emlékezetre nem húzhattak. Felszerkentem, vérem mozdulással megzúdult: tüze fellobbant, elborította az emlékezet tábláját s mindjárt lettek gondolatim».

Ez a materialista theoria az emlékezet működéséről sajátosságos keveréke az epikureisták atomlelkének és Malebranche barázdá-elméletének. Lucretius költeménye is légszerű anyagi lélekről beszél, melynek eloszlásától függ lelkiállapotunk. S ki ne ismerné föl az álomnak fentebbi magyarázatát a latin epikureista e soraiiban (IV, 917):

Álom kezdődik, mikoron tagainkba' megoszlott
Lelki tehetségünk s részint kivetődve tovább szállt,
Részint összeszorúlva, belől mélyebbre huzódott...

A barázdák és az *emlékezet táblája* pedig, melyekről Bessenyei beszél, Malebranche gondolata, a kinek sajátosságos deus ex machinával felszerelt filozófiája lehetővé tette, hogy a lelki jelenségekkel pár-

huzamosan egy a materialistákéhoz hasonló elméletet állítson fel. S valóban, Malebranche szerint minden ideának megfelel egy vonás az agyon (II, 5. *De la liaison des idées de l'esprit avec les traces du cerveau*). Bessenyei azonban igaztalanul csak a materialis magyarázatot veszi át Malebranchetól, nem említi sem a barázdákkal szoros kapcsolatban levő ideákat, sem pedig a Malebranche-ot annyira jellemző közvetítő Istent s így egy tisztára materialista elméletet kombinált össze a latin költő és a francia filozófus gondolataiból. Talán Robinet is erősítette okoskodásában: Bessenyei kedvencz filozófusa ugyanis szintén materialista alapon, a *rostok* hajlékonyságával magyarázza a memória jelenségeit. Erre mutat tán Bessenyeinél az *inak* szerepe a barázdák mellett.

Pedig Bessenyeinek minden bámulata ellenére Malebranche barázdáival szemben már korábban is kételyei támadtak. «Malebránzs addig magyarázza az okoskodást, — írja a *Bessenyei György társaságában*, — hogy az emlékezetben agyunk velején apró barázdákat tsinál; de mind azt, a' mi ezt a' barázdát tsinállya, mind a' barázdát, a' mit tsinál, meg-foghatatlanul hagyja; és noha a' lélek tulajdonságainak magyarázásában eléggé fáradságos, még sem bizonyíthatja, hogy a' lélek, hit és világi törvény nélkül a' szívnek érzéseinek hatalmaskodhatik». Itt még elfogadná a barázdákat, de a magyarázatot már nem tartja kielégítőnek.

A *Természet világa*-ban aztán teljesen elutasítja Malebranche elméletét. Azzal, hogy polemizál vele, mutatja mégis, milyen erősen hatott rá ez a *barázdá-theoria* (397. l.):

De vegyük fel még is, mi az emlékezet,
A mely már lelkeddel végzetlenné lett...
Legyen! ha a dolog egy egy vonás rajta,
Mellyet látás, hallás, érzés oda hajta;
Hogy, mint viasz táblán, barázdái vannak
S egy más felett, mellet tsoportban állanak:
Hogy fér annyi vonás ily parányi testre,
A mennyi reá fér az emlékezetre?
A mire szüntelen új, új dolog megyen,
Alatta a többi szem előtt hogy legyen?

A materialistákat saját módszerükkel, materialista érvekkel czáfolja meg. Ne feledjük azonban, hogy Malebranche teoriája itt igen hjányos felfogásban szerepel, spiritualista részéről nem esik szó. Az *Értelem keresésében* (VI.) Bessenyei megismétli kritikáját: «Ha már az emlékezet vonás az agyvelőn úgy mint tőszurás a viaszon, vagy egymás mellé esnek, vagy egymás hátára. Nekem jut eszembe mikor a dajkám alá s fel hordozott; véllem a kertben gyümölcstöt szedet. Ez a vonás akkor a velőmön, akár az emlékezet tábláján meg tétetet. Már ez a nehézség benne, hogy annyi ezer, meg ezer milliom eset, és vonás nyomattatván felibe, hogy marad még is mindig felül az emlékezetben és miért nem temettet el a reá jövő sokaságnak végzetlenségével? Ha ellenben egy más mellet állanak az eset vonások, hogy fér homlokod alá, azoknak elláthatatlan sokasága, bár legyen egy vonás, egy hajszál vastagságának egy század része. Mert olyan kitsiny tsak nem lehet, hogy semmi helyet ne fogjon, úgy asztán mindjárt nem test: nem állandóság: s nem emlékezet.

Meg engedj, hogy ilyen együgyüen és paraszt módra okoskodom, de másképpen nem lehet, mivel az a kérdés, ha test é a lélek vagy nem...». Bessenyei tehát paraszteszére hivatkozik, mikor a materialista tanokat czáfolja. Viszont ez a parasztság, a szkeptikus magyar «józanész» is hozzájárult ahhoz, hogy ne mindenben kövesse a XVIII. századi francia filozófusok dogmatikus józanését.

Az emlékezet és álom jelenségeiben bölcsünket a dolgok lelki része kapja meg elsősorban: «A léleknek tudatévó erejét különös tulajdonságát vegyük fel, a mi nem érzékenység már, hanem magában való gondolat és dolog». Ez a megkülömböztetés az apperceptio útján nyert és a reprodukált, érzéki benyomásoktól független képzetek közt finom analitikus tehetségre vall ennél az autodidakta parasztbölcsnél. Még ennél is költőibb, csaknem Szent Agostonra emlékeztető erővel írja le az emlékezet «tudáját»:

«A világ testének ereje határolt vagy nem, nem tudom. Nekem végtelennek látszik. De az emberi testnek, bizonyos határa van. Könnyen próbára teheted. A lélek gondolatban élé ereje azonban határtalan. Gondolataidnak folyása mint zugó patak, ostrommal fut ki lelkedből, melyen meg állása nincs. E szerint szüntelen fogyni láttatik és örökké árad sokasodik. Gondolatidat kiadod... betűkkel meg kötöd, mely munkád által örökre meg maradandóvá és állandóvá teszed. Mégis megmaradnak benned. Ugyanazon gondolatokat találod magadban, melyeket mások harmintz mérföld távolságban olvasnak. A lélek gondolkodása soha nem szünnév, győző erejében magát fenn tartja. A test ha örökké mozog, meghal. Lelked valóságát tested befogja és mégis az egész világ belefér lelkedbe.

Agyadban fekvé elképzéled a Kúnságot, kiterjedését városait, halmát, lélekben bejáród meglátod. Mily móddal fér be e kiterjedés homlokod alá? Lélekben szempillantás alatt meg fordulsz a világ négy részében. Szomjúságot fáradságot nem érzesz magadba. A test itt van nem lehet amott; a lélek lehet mindenütt és mégis helyén marad.

Most a Szent István tornya áll előttem. Látom, vizsgálom. Hogy esik ez meg? Vagy lelkem gondolatbeli valósága állot meg Bétsben a torony mellett, vagy annak formáját hozta el Bétsből, hogy fejemben talpra állassa; különben e kettő közzül egyiket sem engedvén meg, ellene állhatatlan igazság, hogy a Szent István templomát Bihar vármegyéből a Berettyó vize partyárul hol most ülök lehetetlen volna látnom, magasságát mérnem és mesterséges falait vizsgálnom. E szerint testi szem nélkül való látás van a lélekben... Mitsoda szemmel látod Debretzenből Kecskemétet? Azonban amit testi szemmel nem láttál, lelki szemed nem hozza elődbe. Ez bizonyítja, hogy test által szerzi ismereteit».

Az álom jelenségeit még több finomsággal elemzi. Észreveszi, hogy az «értelem» az álomban oly cselekedeteket hajtat végre az emberrel, a mire ébren nem képes. De érdekesnek tartja azt is, hogy az értelem, mikor az álomban teljesen szabad, téved. Nincs ösztön, kívánság, az értelem teljes szabadságra van hagyva és mégis meg van fosztva «józan okosságától», holott láttuk, hogy a testi kívánság okozza az értelem megtévelyedését (*Ert. ker. IV.*). Bessenyei e megfigyelése mutatja, mennyire igyekezett ő egy rendszerbe hozni a lelki tényeket.

Érzi, hogy az álom ténye nem fér össze a szuverén józan ész elméletével s lemondó hangon végzi elmélkedését: «Miért nem mutat az értelem magára hagyva okosságot? Itt megállok és a te értelemre bízom.» Észreveszi azt is, hogy az álom és az éber állapot képzelődése közt az a különbség, hogy az alvó ember hiszi, valóságnak veszi, a mi vele történik. El is mondja ezzel kapcsolatban egyik testőtársa színes álmát, melynél hívebb korfestő adatot bajos volna találni a magyar gárdisták életéből: «Egy testőr társam azt álmodta, hogy az Udvar Nagy Misére ment a Szent István Templomába. Mi mind ki rukkoltunk. Ő a nagy harangá változott a toronyban. Huszonnégy ember húzta, ingatta, fellyeb alá és szinte úgy érzette, hogy a nagy ütő horpaszon veri, mely miat oldalai zengenek. Tsinál illyet az értelem mikor nem alszol? Képzeldől akkor is néha de nem hiszed».

Láttuk, hogy az erkölcsi problémában Bessenyei a rationalista gondolatot juttatta diadalra: az ész nem hibázhat, belőle rossz nem származhatik. De már a XVIII. századi francia gondolattal ellentétben áll Bessenyeinek egy másik sokat hangoztatott tétele: az emberek igen különféle természettel születnek és ezen a nevelés csak keveset változtat. Pope az *Ember próbájában* egy hasonló gondolatot említ: minden embert valamely sajátos főtulajdonság jellemez. De bajos volna csupán a Pope-féle fogalmazással magyarázni Bessenyei tételét. Ez a gondolat ugyanis jellegzetesen epikureusi és minden bizonynyal Lucretius sorai jártak Bessenyei fejében, mikor gondolatát formulázta (III, 308):

Igy van az embernél szintén; bár a tudomány tesz
Míveltté sokat: de azért meghagyja a lélek
Első nyomdckait mindenkibe a születésből;
S nem lehet a rosszat gyökerestül irtani úgy ki,
Hogy többé egyik könnyen méregbe ne jőjön,
Másikat a féls rögtön hogy meg ne kísértse,
Harmadik egyetmást hogy már тұrjön szelidebben.
Lenni külömbségnek sokban kell még a halandók
Többnemű hajlama s azt követő erkölése között is;
Miknek titkos okait nem bírom most előladni...

Ugyanezt fejti ki a *Holmi* kétízben is, a mi nem lephet meg bennünket, mert már többször láttuk, mily élénken élt az epikureista tan Bessenyei emlékében, mikor e munkáját írta. Mindjárt az első fejezet evvel a kérdéssel foglalkozik: «Sokan úgy ítélnék, írja, hogy minden embernek elméje egyenlő tehetséggel származik, a dolognak megértésére; de nem mindenik vezéreltetik oly alkalmatosságokba, hogy elméjének erejét, tanulás által gyakorlásba vehetné. Ha a leg sebesebb tüzzel let elmét soha nem taníttják a leg nehezebb, tanulásra erötetett elme, többet fog nálla tudni. Ez igaz. De a hasonlatosságot ne innen vegyük fel. Gondoljunk ezer tanuló iskolát, ezeknek egyenlő tudományuknak és okoskodásuknak kell lenni. De van-e csak kettő-három mindenben hasonló bölcsességű tanuló?» (V.) Egy másik fejezetben ugyanezt fejti ki és saját példájára hivatkozik: őt a természet írásra hajtja, mást bujaságra, uralkodásra. A *Bihari Remeté*-ben is (*Születés, nevelés*) csáfolja azokat, a kik azt hiszik, hogy tudományal mindent el lehet érni. Pedig a tudomány és nevelés csak a

«parasztbűnöktől», a rablástól, gyűjtogatástól mentesít, a «czifráktól», mint pl. a lopástól, árulástól, hitetéstől, erőszaktól nem. A lélek nem egyformán születik. Bizonyosság pedig erre a látható világ, a tapasztalat. Valamint két egyenlő testet, úgy két egyenlő lelket sem lehet találni. Hogyan teremti ezt Isten, azt hagyjuk most. A magyarázattal tehát Bessenyei épügy adós marad, mint Lucretius. Az *Értelemnek keresése (Gondolközó Érö)* és a *Természet világa* (222. l.) ugyanezt a gondolatot fejtegetik.

Lehet, hogy Bessenyeit a tapasztalati meggondolás is rávezette e kedvencz és sokat ismételt tételére, de idézeteinkben könnyü észrevenni a polemikus élt. Bessenyei nyíltan szembeszáll a XVIII. századi francia gondolattal, nevezetesen Helvetius-szal, a kivel különben másutt is szeret vitaközni. A francia racionalizmus s így Rousseau is az embert egységes typusnak vette és gyözelmi mámorában azt hitte, hogy az emberi lelket nevelés útján egy normára szabhatja. Ezzel a tannal nem tudott Bessenyei megbarátközni s itt lép ö ki az optimista XVIII. századi theoretikusok korlátaiból. Paraszti esze nem tudott a logikus rendszerek végső következtetéseihe belenyugodni s Epikuroshoz menekült, a ki e kérdésekben a józan empirizmust képviseli.

* * *

Bessenyei ismerettana tehát Locke és Rousseau sensualismusából indul ki és a racionalisták csalhatatlan intellectusában csücsosodik. Harczol Locke-kal az idea innata ellen és Malebranchenál talál érveket a test szerepének hangsúlyozásához. A morális rossz keletkezését ügyes logikai beállítással teljesen a testre hárítja, miáltal megmenti a természet világának, a lelkiismeretnek csalhatatlanságát. Azonban önálló megfigyelései az álomról kissé megingatják benne ezt a hitet, melyet pedig annyira magáévá tett, hogy saját gondolatának is tartja. Mindamellet ismerettani műve, a *Bihari remete*, sokkal rendszeresebb, egy cél felé haladóbb, mint más filozófiai elmélkedései. Sikerült benne egy cenztrális gondolatot találnia, melyhez egyéb megfigyelései, elmélkedései szervesen kapcsolódnak. Meg is jegyzi munkája végén, hogy soha magyarul ilyen formában nem írtak: ö egész élet-tapasztalatát beletette. «De engem valamit még irtam, soha annyira mint ez, meg nem szorongatott». Midön a váradi rabok törvényszékére rendeltetett, kezdte összehasonlítani magát ezekkel az emberkép alatt élö fenevadakkal s mikor látta, hogy természet, ország törvénye, vallás, lelkiismeretnek igazsága, emberség, becsület, szánakozásnak semmi nyoma bennük, minden gondolata összezavarodott. Ebből is látható, hogy e műve megírásánál a morális problémából indult ki és az is lett középonti gondolata.

(Vége következik.)

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

TEMESVÁRI PELBÁRT NÉMET KORTÁRSAI.¹⁾

A középkor nagy eszméi testet öltöttek a XV. század legnagyobb magyar írójának, Temesvári Pelbártnak munkáiban. Az életnek csak egy formáját tartja értékesnek: a szent életet. Prédikációiban szentekről elmélkedik és a példának végtelen hosszú sorával ábrázolja ezt az egy életformát, mely az ő túlvilági vágyait kielégítette. Az élet czélját végtelen magasságban maga fölött látja: az emberét Istenben, a földét a mennyekben, az államét a mennyei «civitas dei»-ben, gondolatai fölfelé húzódnak, mint a Boldogasszony templomának csúcsívei. Profán érdeklődés nem zavarja mennyekbe szegezett tekintetét: szent beszédeibe alig szűrődik be valami fény a külső világból. Pelbárt végtelen sok idézettel építette föl az ő templomát. Citátumot citátumra halmoz és hangyaszorgalommal fölhasználja mind azt az ismeretanyagot, melyet a korabeli egyházi műveltség magába fogadott. Temérdek idézeteiből még utólag összeállíthatnók a könyvtárát, föltéve, hogy ez a tömegében csodálatos olvasottsága első kézből való és nem ered valamilyen kézirat «florilegium»-ból, melybe nemzedékeken át gyűjtött aranymondásokat kötöttek egy óriás «bokrétává».²⁾ Ennek a nagy irodalomnak, melyet szeme belát, nincsenek földrajzi határvonalai; középpontja AUGUSTINUS, kinek szavával a magyar minorita barát is mondhatná: «Quod credunt, credo, quod tenent, teneo, quod prædicant, prædico». Idézett tekintélyei között találkoznak a középkori tudománynak csaknem valamennyi nagy nevével, kezdve az utolsó római és első keresztény bölcselőnek, Boethiusnak *De consolatione philosophiæ*-n Pelbárt áttanulmányozta a theologia-metaphysica művelőinek hosszú sorát Petrus Lombardus és Aquinói Szent Tamáson át egészen a kései skolasztika mestereiig, kiknek kezében fölbomlott az egységes gondolatrendszer. Kevés magyar író fogadta magába olyan teljességgel korának legmagasabb szellemi műveltségét, mint a hogy Pelbárt áhítatos elmélkedései megteltek a középkor egyetemes tudományával.

Pelbártnak a multba visszanyúló széleskörű olvasottságában tekintélyes helyet foglalnak el a középkori tudománynak nagy német tanítói, kik a germán népek körében elsőnek rakták le a keresztény tudományosság alapjait. BÉDA VENERABILIS, ALKUIŃ, HRABANUS MAURUS, HAYMO VON HALBERSTADT középponti jelenségei a legrégeb (X. századi) német irodalomnak és a középkori hagyományok csodálatos szívósságával még eleven mozgatói a XV. századi magyar minorita barát műveltségének, sőt az ő közvetítésével némi gondolati anyagot szolgáltatottak a magyar kodexirodalomnak is. A «tyztöletal beda doktor» (Nyelvelmléktár VI, 339, XI, 375 stb.) talán Pelbárt útján került a magyar kodexirodalomba. Pelbárt ismeri a *Historia ecclesiastica gentis anglorum* című ötkötetes művét, a germán historiographiának ezt az

¹⁾ Részlet egy nagyobb tanulmány bevezető fejezetéből.

²⁾ Florilegiumokról v. ö. Grabmann: *Die Geschichte der scolastischen Methode*. Freiburg, 1909. I. k. 185. l. A budai könyvtárról v. ö. *Stellarium* s. 32 «repperi in Budensis libraria».

első nagy alkotását, de csak ritkán hivatkozik reá.¹⁾ Szívesebben forgatja Beda magyarázatait az újszövetségi könyvekhez,²⁾ a megváltás története jobban érdekelté, mint az angol egyházé. Az angolszász keresztény tudományt ALKUIIN ültette át Nagy Károly frank birodalmába. Alkuin nem alkotott Beda történelmi művéhez fogható nagy irodalmi munkát, de tudományának mégis nagy híre támadt német földön, «fax seculi»-nak nevezték, mert ő volt Nagy Károly kultúrtörökvései-nek legfőbb szervezője. Pelbárt őt is bizonyító tekintélyeinek sorába állítja, de nem mondja meg, hogy melyik munkáját ismeri. Idézetei valószínűen Alkuinnak a szentekről mondott beszédeire vonatkoznak (Migne, *Patrologia Latina* 100, 101).³⁾ Alkuin növendéke és társa HRABANUS MAURUS, a «primus præceptor Germaniæ», a német tudomány első nagy tanítója, a fuldai kolostori iskolának szervezője, a ki elsőnek vezette be a német kolostorokba a patrisztikai tanulmányokat. Pelbárt olvasmányai között ő is homiliáival, az ószövetségi könyvekhez írott magyarázataival szerepel.⁴⁾ Hrabanus Maurus biblia-magyarázatai még ép úgy foglalkoztatják Pelbártot, mint pl. egy X. századi német bárót, a fuldai Otfriedot, a ki német versekbe szedte Krisztus életét. Hrabanus Maurus fuldai köréhez tartozik HAYMO VON HALBERSTADT, a X. századnak tekintélyes német bibliamagyarázója.

¹⁾ V. ö. *De temp.* III. s. 1. «exemplum narrat Beda in historiam anglorum di...» — *De sanct.* II. s. 37. «ut dicit Beda in chronicis et ecclesiastica historia». A krónika, melyre Pelbárt hivatkozik, Beda *De Temporibus* című műve 17—22. fejezete, mely a hat világkorszakról szól; v. ö.: G. Wetzel: *Die Chroniken des Baeda*. Dissert. Halle, 1878.

²⁾ V. ö. *De temp.* I. s. 6. «Beda super Lucas Glo. II. Tess. i.» — *De Sanct.* I. s. 4. «sicut dicit Beda et Hieron. super Matthäus VII.» — u. o. s. 17: «Beda» — u. o. s. 20: «ait Beda» — u. o. s. 22: «uit ait Beda» — u. o. s. 28: «ut dicit Beda» — u. o. s. 54: «Beda» — u. o. s. 59: «Beda super Marcum» — u. o. s. 75: «juxta illud Bede super Lucam ca. III.» — u. o. s. 92: «Hec Beda» — u. o. II. s. 44: «sermonem Bedam» — u. o. s. 45: «Beda ait» — u. o. s. 64: «Respondet Beda in hom. di. 9.» — u. o. s. 65: «Beda» — u. o. s. 69: «Beda» — u. o. s. 88: «ut Beda ait» — u. o. s. 97: «Beda super i. Jo. II.» — u. o. s. 99: «Beda expresse super Lucas dicit» — *Stellarium* s. 27: «Hinc Beda dicit» — u. o. s. 30: «Beda» — u. o. s. 50: «ut ait venerabile Beda» — u. o. s. 69: «ut dicit venerabiles Beda super Lucam» — u. o. s. 82: «Beda super illo verbo» — u. o. s. 94: «venerabilis Beda super illud Lucas XI» — u. o. s. 105: «sic exponit Beda» — *Sermones Quadragesimales* I. s. 29: «sermonem Bedam» — u. o. s. 33, u. o. II. s. 37: «Agustinus et Beda» — u. o. s. 96: «Beda dicit» stb.

³⁾ V. ö. *De sanct.* I. s. 91: «sermonem Alchuinum» — *Sermones Quadragesimales* I. s. 41: «Alchuinus exponendo dicit» — u. o. II. s. 42: «sic exponit Alchuinus» stb.

⁴⁾ V. ö. *De temp.* I. s. 8: «doctor ipse Rabanus super Hester di. sic.» — u. o. s. 29: «proinde ut Rabanus dicit» — «Hec Rabbanus» — *De Sanct.* I. s. 31: «sermonem Raba» — u. o. s. 44: «nam Raba. dicit.» — u. o. s. 47: «Rabanus» — u. o. s. 66: «ut dicit Raba.» — u. o. s. 75: «Raba. super Gen. ait» — u. o. II. s. 27: «declarat doctor Rabanus» — u. o. s. 34: «Rabanus» — u. o. s. 35: «ut ait Rabanus» — u. o. s. 37: «Raba. super Gen.» — u. o. s. 42: «sermonem Rabanum» — u. o. s. 58, 65, 86, 106, 109 stb. — *Sermones Quadragesimales* I. s. 14, 19: «sermonem Rabanum» — u. o. II. s. 10, 13: «super quibus verbis Rabanus dicit sic» — u. o. III. s. 5, 6: «sicut Rabanus dicit super Gen.» stb.

Pelbárt leginkább az *Apokalypsis*hez írt magyarázatait idézi.¹⁾ Ez a néhány példa kézzelfoghatóan azt bizonyítja, hogy milyen állandóak és egyetemesek a középkor szellemi hagyományai: egy XV. századi magyar barát még eleven kapcsolatban van a Karoling-kornak nagy német tanítóival.²⁾

Ezekben az egyetemes és állandó középkori hagyományokban Pelbárt mindenütt egyformán járatos, mintha a szentek egyetemes világbirodalmában neki nem is volna szűkebb hazája. A multa nézve neki mindegy, hogy hol tanítottak az ő tekintélyei: Párisban-e, vagy Bolognában vagy a kölni főiskolán, hol a skolasztika nagy mesterei, Albertus Magnus, Aquinói Szent Tamás vagy Duns Scotus hirdették ugyanazt az ideológiát. Pedig az ő universális tudományának is volt valamilyen helyhez kötött fényforrása. Ha azt vizsgáljuk, hogy mit látott közelről, hogy kiket ismer kortársai közül, akkor azonnal nyilvánvalóvá lesz, hogy hol kell keresnünk Pelbárt mestereit. Pelbártnak voltak nagy kortársai, kik messze kimagaslottak a XV. századi vallásos életből: volt gondolkodó, kiben elevenen lüktetett a lejáró középkornak szellemi tartalma (Cusanus); volt író, kinél tökéletesebben senki sem öntötte szavakba az élet szent formáját (Kempis Tamás), volt szerzetes predikátor, a ki izzó retorikával korbácsolta végig istentelen környezetét (Savonarola): a XV. századi vallásos élet nagy jelenségei kiesnek Pelbárt látóköréből. Kortársai, kiknek neveit szent beszédeibe fűzi, kisebb emberek, a középkornak ma csak fakó árnyképei. JOHANNES GRITSCH, MEFFRETH, HEINRICH LANGENSTEIN, THOMAS EBENDORFER, JOHANNES NIDER, PAULUS WANN: ezekkel a német nevekkel találkozunk az ő műveiben, ezek az ő német kortársai, kiknek műveit tanulmányozta és követte. Ezekről az elfeledett középkori írótól meg tudjuk, hogy hol kell keresnünk Pelbárt szellemi vezetőit.

JOHANNES GRITSCH. Pelbártnak minorita rendtársa, a XV. század közepén Basel népszerű predikátora volt.³⁾ Művei a század végén. Pelbárt idejében, jelentek meg nyomtatásban és sok kiadásban terjedtek el. Címük ugyanaz, tartalmuk ugyanaz, berendezésük ugyanaz, mint Pelbárt predikációs kötetei: *Sermones per quadragesimam* (Ulm, 1476), *Sermones de tempore et de sanctis* (Leiden, 1493). Pel-

¹⁾ V. ö. *De temp.* I. s. 6: «Haymo super Apoca» — u. o. s. 14: «Ideo Haymo super Joh. dicit» — u. o. III. s. 38: «notandum est quod Haymo dicit» — *De Sanctis* I. s. 47: «sic ait Haymo» — u. o. s. 54: «Haymo etiam dicit» — u. o. s. 59: «Haymo super Canti. ait» — u. o. s. 88: «Haymo dicit» — u. o. II. s. 47: «Haymo super Apoc.» — u. o. s. 89: «nam ut Haymo super Apoca» — *Stellarium* s. 82: «propterea dicit Haymo super Apoc.» — *Sermones Quadragesimales* II. s. 3: «Haymo super Apoc.» stb.

²⁾ Könyvtáraink és régi kéziratgyűjteményeink ugyanezt bizonyítják. Haymo von Halberstadt műveiből való kézirat van pl. a körmöci plébánia könyvtárában: Haymonis Diaconi Ecclesiae Romanae *super Epistolas Pauli* (Magyar Könyvszemle I, 1876, 236. l.), a gyulafehérvári Battyáni-könyvtárban: Haymonis episcopi Halberstadiensis *Commentarii in epistolas s. Pauli* (Beke Antal: Index Manuscriptorum Bibliothecae Battyanianae Diocesis Transylvaniensis. Fehérvár, 1871. 27. l.) stb.

³⁾ V. ö. *Allg. deutsche Biogr.* IX. 704. l. — Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*, 1751. II. k. 1189. has.

bárt idézetei ezekre a beszédekre vonatkoznak.¹⁾ Pelbárt idejében Basel az egyházi élet egyik középpontjává fejlődött: ott tanácskozott a század nagy reformzsinata, 1460-ban alakult a baseli egyetem, és ez a körülmény némileg érthetővé teszi, hogy a baseli író munkái ismeretesekek voltak a budai rendházban. Egy másik baseli prédikátornak, JOHANNES HEROLTNAK (Discipulus) példatáráról. *Speculum exemplorum* című művéről Katona Lajos mutatta ki, hogy Pelbártnak kedves forrásmunkája volt (Temesvári Pelbárt példái. Akad. Értek. 1902). Ez a két prédikátor ismertebb és népszerűbb volt a maga korában, mint a baseli egyetem theologusa, Johannes a Lapide, kit a XV. századi Basel legnagyobb díszeként szokás emlegetni. Mikor Pelbárt prédikációját írta, Erasmus még Párisban és Londonban járt, és még nem fordította a világ tekintetét Baselre. A XVI. század elején ez a város lett a humanista világ középpontja.

A baseli prédikátorokhoz sokban hasonló MEFFRETH.²⁾ Ő is a XV. század közepén prédikált, még pedig Meissenben, és prédikációs könyveivel szintén azt a gyors népszerűséget érte el, melylyel a fejlődő könyvnyomdászat ajándékozhatta meg a maga íróit. Jöcher a következőt jegyezte föl róla: «Weil er die Jungfrau Mariam nicht von der Erbsünde befreiet hielte, wolte ihn Jo. de Lapide einer Ketzerey beschuldigen».³⁾ Prédikációs könyve: *Hortulus reginae, sermones de tempore, de Sanctis et dominicales* a XV. században tíz kiadásban, a XVI. és XVII. században is többször jelent meg. Ha összevetjük Gritsch, Meffreth, Pelbárt egy-egy prédikációját, szemünkbe tűnik az a meglepő azonosság, a változatlanosság, az egész szellemi atmoszféra homogén volta, melyből ezek a prédikációk származnak. A mint a középkori templomok csaknem mind ugyanazon alaprajzon épültek föl, a templomokban mondott beszédek, ha szó szerinti nem idézik is egymást, megtévesztően hasonlítanak egymáshoz: ilyen csodálatos egyformaságot valósított meg az egyház a maga földi istenállamában. Pelbárt Meffreth beszédeiből többnyire meseanyagot, novellás példabeszédeket szedegetett ki (ezeket a példabeszédeket már összeállította Katona Lajos id. h.) és idézeteit lehetőleg szó szerinti hűséggel másolta át a maga prédikációiba. Példának idézem az adomás legendát a «Világ-Asszony»-ról, a ki «mindeneknek zepen mutatta magát», de mikoron háttal fordult, «kylemb kylemb

¹⁾ V. ö. *De temp.* III. s. 72: «Hec scribit Gritsch in ser. xl. vij». — *De Sanct.* I. s. 68: «magister Joannes Gritsch dicit in ser.» — u. o. II. s. 30: «fratrem Joannem Gritsch in suo sermone». — *Stellarium* s. 110: «narrat lucidissimus magister Joannes Gritsch ordinis minorum sermone suo» — u. o. s. 111: «refert clarius et melius magister Joannes Gritsch ordinis minorum».

²⁾ V. ö. Jöcher id. h. III. k. 353. has. *Allg. d. Biogr.* 21. k. 175—76. l.

³⁾ V. ö.: *De temp.* I. s. 21: «Refert Meffret in ser.» — u. o. s. 36: «narrat exemplum Meffret» — u. o. s. 38: «in ser. Meffret» — u. o. s. 41: «exemplum narrat in ser. Meffret» — u. o. s. 44: «Meffret in ser. narrat exemplum» — u. o. s. 47: «refert Meffret in ser.» — u. o. II. s. 19: «narrat Meffret in suis sermonibus» — u. o. III. s. 42: «Meffret exemplum narrat» — u. o. s. 45: «Meffret et alii exemplum narrat in sermone» — u. o. s. 47: «Exemplum narrat in ser. Meffret» — u. o. s. 48: «in sermonibus Meffret» — u. o. s. 70: «et ut narrat Meffret in ser.»

kinoknak» nemei látszottak rajta (Nyelvemléktár II, p. 6). Meffreth prédikációiból, talán Pelbárt közvetítésével, került ez a legenda a *Bod-kodexbe* és a *Lobkowitz-kodexbe* (u. o. XIV. k. 276):

Meffreth. De temp. I. 51.

Exemplo cuiusdam militis de quo legitur, qui fuit de Austria natus et totus mundo deditus. Hic quadam nocte solus ante castra in hortum suum pulchrum floribus, ut melius de mundi pompa cogitare posset, descendit. Quædam eni domina humana æstimatione pulchra et ornata se ei presentavit dixitque: Ecce assum, quam toto amore hactenus quæsivisti. Ad me accedas. Ille vero gaudens valde diligentius inspexit se hortantem reputansque aspectu et affatu talis dominæ dignus fuit. Et illa: Sicut me ante vidisti ita me retro intuearis. Viditque in dorso eam plenam vermibus putredine et immundicia et foetore. Itaque horror istorum omnem gloriam prius visam superabat atque in stuporem raptus ac mimio territus est. Cui illa. Ego sum gloria mundi et tales sunt fructus mei. Et ad hæc verba imago disparuit.

Pelbárt. De temp. I. s. 21.

Refert Meffret in ser. exemplum quod miles quidam d'Austria totus fuit mundus deditus: cui de pompa mundi cogitanti apparuit domina quædam pulcherrima et ornata dicens: Ecce assum, quam toto amore quæsivisti. Ille in aspectu eius gaudens diligentius intuebat eam, et illa subiunxit: Sicut me d'ante vidisti: ita et a retro intuearis. Et ecce a tergo vidit eam plenam vermibus, putredine et foetore, scil. sulphurei quasi ignis infernalis, et dicens: Ego sum gloria mundi disparuit. Et miles perterritus se emendavit ac mundo renunciavit.

A világtagadásnak ez a példázata előfordul csaknem minden nagyobb középkori példagyűjteményben; egy XIII. századi német költő, KONRAD VON WÜRZBURG verses elbeszéléssé kerekítette ki, templomportálékon ismételt szoborrá van alakítva a «Világ-Asszony» és a hozzá hasonló «Világ-Fejedelem» (v. ö. Rudolf Asmus: *Repertorium für Kunstwissenschaft*, 1912. 35. k. 509. s. k. lk.) — az egész legenda pedig abban az újplatonikus képzetben gyökerezik, hogy a tyrannisosok a Tartarusban szemben virulóknak és pompásoknak látszanak, de a hátuk sebes a földi gazságok jegyeitől. Ez az egy példázat tehát jelzi azt, a mi általánosságban is jellemző a magyar középkori szellemi világra: stereotyp formulák, tipikus helyzetek, melyek az egyházi műveltségen belül mindenütt és minduntalan visszatérnek és magukban rejtenek valami emléket az ókori mystikából — ezt az egyetemen elterjedt formulát pedig a magyar minorita barát egy német kortársának munkájából másolja le és továbbítja a magyar kodexirodalomba. Hasonló tanulsággal szolgál a többi példa is, melyet Pelbárt német prédikátortársaitól átvett.

A többi kortárs, kinek műveit Pelbárt ismeri, mind a bécsi egyetem köréhez tartozik, ezért nyilvánvaló, hogy Pelbárt szellemi vezetőit az egyetemes egyházi tudományban a bécsi egyetem körében kell keresnünk. A bécsi egyetem két legismertebb theológusa HEINRICH LANGENSTEIN és NICOLAUS DINKELSPÜHEL még a XIV. században tanított. Dinkelspühelt nem találtam Pelbárt olvasmányai között, de Heinrich von Langenstein egyik sokat idézett tekintélye. A hesseni

származású Langenstein Párizsból jött Bécsbe és mint Occam párizsi növendéke a nominalismust hozta magával a bécsi egyetemre (v. ö. J. Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität*. Wien, 1865. I. k. 366—402. l.). Hogy Pelbárt a nominalismusként ezt a bécsi szöszölőjét gyakran és szívesen szerepelteti szentbeszédeiben, jellemző ismeretetőjele az ő theologiai irányának. Langenstein nevének volt a XIV. században a bécsi theologusok között a legnagyobb egyházipolitikai súlya és tudós híre: «doctor eximius, studii Wiennensis fundator, qui fuit lumen totius ecclesiae», ilyen és hasonló jellemzéseket jegyeztek föl róla (v. ö. Aschbach id. h. 380. l.). Langensteinnek ez a tekintélyes neve később humanista körökben hírhedtté lett és czégerül szolgált az egész egyházi tudomány megbélyegzésének. Ő az a sokat gúnyolt bécsi exegeta, a ki tizenhárom évig magyarázta a Genesis, magyarázatai már kilencz vasfos foliansot töltöttek meg és mégsem jutottak túl a Genesis három első szakaszánál. Ezt a neveltségessé vált munkát, a *Lectura supra Genesim* címűt, Pelbárt gyakran és tisztelettel idézi, ismeri ezenfelül Langensteinnek a magáéhoz hasonló prédikációit is.¹⁾

Pelbárt idejében a bécsi egyetem legtekintélyesebb, egyházi és világi ügyekben legbefolyásosabb tanára THOMAS EBENDORFER VON HASSELBACH volt (Aschbach id. m. 493—525. l.). Langensteinnek nagy tekintélyét ő örökölte a bécsi egyetemen, ő képviselte az egyetemet a baseli zsinaton, politikai missziókban, s mint a gyermek V. Lászlónak tanácsadója Budán is többször megfordult. Pelbárt ezzel a jelzéssel idézi őt egyik beszédeben: «Refert etiam egregius doctor Thomas hanselspah Uuienensis in suo sermone . . .» (*De Sanct.* I. s. 17.). Haselbach skolasztikus tudományát is utóbb elérte ugyanaz a végzet, mint Langensteinét a Genesiskommentálás miatt: róla az a hír maradt fenn — és ez Enea Sylvionak egyik hazug tréfája — hogy Ézsaiás prófétát huszonnégy évig magyarázta és még az első fejezetnek sem jutott a végére (valójában a 16. fejezetig jutott öt folio kötettel).

Pelbárt egy helyütt (*Quadrag.* I. s. 45.) «quidam doctor theologiae Wiennensis»-re hivatkozik névemlítés nélkül. Ez az idézet valószínűen nem Haselbachra czéloz, hanem olvasmányaiiban szereplő két másik bécsi theologus közül valamelyikre. Az egyiknek, JOHANNES NIDERNEK (Aschbach id. m. 446—451.) latin és német mystikus írásai, a németek közül különösen a *Vierundzwanzig gulden Harfen* című épületes könyve, igen elterjedt és kedves olvasmányok voltak

¹⁾ V. ö. *De temp.* I. s. 7: «repondet sermonem Henricum de Hassia in lectura super Gen.» — u. o. s. 8: «magistri Henrici de Hassia» — u. o. s. 9: «ad hæc repondet . . . dictamina magistri Henrici de Hassia in lectura super Genesim 9. sic» — u. o. III. s. 43: «ad hoc repondet sermonem Henrici de Hassia in lectura sup. Gen.» — u. o. s. 45: «Hen. de Hassia super Genesim». — *De Sanctis* I. s. 14: «Henricus de Hassia» — u. o. s. 92: «Henr. de Hassia sermonibus dotis» — u. o. II. s. 4: «magister Henricus de hassia super Gen.» — u. o. II. s. 103: «ut dicit Henricus de Hassia». — *Stellarium* s. 43: «Henricus de Hassia in suo tractaculo de Maria refert». — Ez a «tractaculo de Maria» Langenstein *Contra disceptationes et contrarias praedicationes fratrum medicantium super conceptione beatiss. Mariae V. et contra maculam S. Bernharo mendaciter impositam*. Mediolanum 1480.

a XV. században, úgy hogy a fiatal könyvnyomdászat talán egyik bécsi theologusnak írásait sem terjesztette oly buzgalommal, mint Nider mystikus imakönyveit. Pelbárt nem mondja meg, hogy melyik könyvét ismeri («narrat magister Nider in sermone» *Quadr.* I. s. 3.). A másik, kevésbé híres bécsi tanár PAULUS WANN (Aschbach id. h. 570—72) a pfalzi Chemnaten községből jött testvérével Bécsbe tanulni. Testvére Budán telepedett le és lemondva a tudós pályáról polgári tekintélyt szerzett, Paulus hű maradt a tudományokhoz és a bécsi egyetemen mint hitszónok érvényesült. De ő is megfordult Budán, legalább erre vall *Tractatus de corea cancionibus instrumentis musicis ad populum Bude praedicatus* (Katona L. id. h. 70. l.) című kézirata. Prédikációi Pelbárt *Pomeriumával* egyidőben, ugyancsak Hagenauban jelentek meg nyomtatásban. Pelbárt «quidam doctor Paulus» (*De temp.* I. s. 46) néven szerepelteti őt egyik beszédében.

Pelbárt idézeteit vizsgálva megismerjük a XV. századi magyar tudós barátinak szellemi látókörét. Idézeteiből kitűnik, mekkora szerepe van tanulmányaiban német kortársainak és mennyit köszönhet tudománya a bécsi egyetemenek. Olvasottságából levonhatjuk azt a következtetést, hogy a bécsi egyetem volt a középkori magyar szellemi világnak legerősebb fényforrása. A középkorban nekünk nem volt állandó és nagyhatású magyar főiskolánk, s ezért a bécsi egyetem lett a magyar tudományok legfőbb iskolája. A bécsi egyetemen a XIV. és XV. században temérdek magyar tanuló tanult és magyar tanár tanított,¹⁾ a mit még fokozott, hogy Mátyás diadalmas korában megkerülte Bécsset az ország nyugati határa, mely egyébként sem volt sohasem műveltségi határvonal. A középkori magyar tudománynak kapcsolata Béccsel, a mely Pelbárt olvasottságában tükröződik, nem csak véletlenül Pelbárt tanulmányaira jellemző, hanem általánosságban az egész XIV—XV. századi magyar egyházi műveltségre talál. Ha Pelbárt citátumai helyett egy pár középkori magyar könyvtárjegyzéket átfutunk, megint ugyanazokkal a német nevekkel fogunk találkozni: LANGENSTEIN, DINKELSPÜHEL, HASELBACH, NIDER, MEFFRETH, GRIETSCH (hozzájuk csatlakozik az angol HOLKOTH, kinek könyve Németországban jelent meg nyomtatásban és szintén sokat szerepel Pelbárt citátumai között). a XIV—XV. században hatásos és eleven frók magyar földön. Próbaképen középkori könyvtárainkból fennmaradt kéziratosokat tekintem át futólag. Az eredmény megint ugyanaz: ugyanaz a névsor, mely Pelbárt citátumaiból kikerül. kerül elő régi kézirataink jegyzékéből is. Nem törekszem teljességre, csak néhány példát idézek:

HEINRICH VON LANGENSTEINTE vonatkozó kézirata van 1. a pozsonyi szent-ferencziek tartományi könyvtárában: *Conciones Mag. H. de Hassia* és hozzátartozó *Vocabularium latino-germanicum* XV. századi papirkézirat (Magyar Könyvszemle 1877, II. k. 47. l.); 2. a németújvári szent-ferencz-rendi kolostor könyvtárában: *Tractatus magistri H. de Hassia* XV. századi papirkézirat (M. Könyvszemle 1883, VIII. k. 103. l.); 3. a gyulafehérvári Battyáni-könyvtárban: *Expositio Henrici de Hassia professoris studii Vien-*

¹⁾ V. ö. Fraknói V.: *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. századokban* (Értekezések a történettudomány köréből III. k.) 1874. Schrauf K.: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. Budapest, 1892.

nensis in Decalogum. Anno 1422 (Beke Antal: Index Manuscriptorum Bibliothecae Battyanae Diocesis Transylvaniensis. Sz. Fehérvár, 1871); 4. Magyarországi pálos kézirat ma Göttweigben: *Tractatus Magistri Henrici de Hassia contra detestabile vitium proprietatis* (M. Könyvsz. 1881. 111. l.).

DINKELSPÜHEL kézírataiból való a gyulafehérvári Battyáni-könyvtár *Tractatus de tribus partibus poenitentiae Nicolai Thinkelspuehl* XV. századi kézirat (Beke id. m.).

HASELBACH-kéziratok vannak 1. a körmöczi plébánia könyvtárában: *Sermones Sacri Pentecostales* című XV. századi kézirat, melynek colophonján olvasható: «De Haselbach Thomas quem Austria dedit ad ortum hoc conscripsit opus rusticus eloquiis». A kézirat Michael Peneckler pozsonyi bakkalaureus tulajdona volt (M. Könyvsz. I. 1876, 234. l.); 2. u. o. *Sermones pentecostales* című XV. századi papirkodex, melynek colophonja: «a Magistro Thoma de Haselbach scriptus Viennæ» (M. Könyvsz. I. 1876, 235. l.); 3. Gyulafehérvári Battyáni-könyvtár: *Haselbach Thomae Sermones Dominicales ad populum* XV. századi kodex (Beke id. m. 26. l.).

NIDER munkája kéziratban van a pozsonyi szent-ferenczrendiek könyvtárában: *Conciones M. Johannis Nyder Tractatus de lepra moralis* (Magyar Könyvsz. 1877. 47. l.).

MEFFRETH nyomtatott könyve, mely régebbi könyvtárainkban rendszerint több példányban van meg, kéziratos másolatban volt a lőcsei szent Jakabról nevezett parochiális egyházi könyvtárban: *Sermones de Meffret hortulus reginae*, XV. századi papirkézirat, tulajdonosa: «liber beati Jacobi n Leutshaw» (Magyar Könyvsz. V. 1880, 334. l.).

E kis kéziratjegyzékből kitűnik, hogy LANGENSTEIN, HASELBACH, MEFFRETH, NIDER stb. művei nemcsak Pelbárt budai kolostorában voltak ismeretesek, hanem a többi magyar kolostorban is. Bármennyire universalis és kiegyenlített is volt a középkor szellemi műveltsége: az egyetemes istenállam talaján már kifejlődött a fölbonthatatlan közösség a magyar és német szellemi élet között. A mint Pelbárt ismerte német társait, német kolostorokban is ismerték az ő munkáit. Könyvei német nyomdákból kerültek ki és hogy olvasták is őket, annak nyoma van a régi német könyvtárak Pelbárt-köteteiben és a régi német irodalomban.¹⁾ Szerzetének krónikása azt jegyezte föl róla: «Pelbartus de Themesvár, Hungarus, per universam Germaniam doctrina et concionibus illustris».²⁾ Valóban, talán azóta sem szövéődött össze a magyar szellemi élet az európai kultúra legmagasabb szintjével olyan benső szálakkal, mint a lejáró középkor utolsó századában, a mikor Pelbárt a német kortársainak műveit, német kortársai pedig az ő műveit egyformán olvashatták.

(Budapest.)

THIENEMANN TIVADAR.

¹⁾ V. ö. Katona Lajos id. m. 3. l. és Bleyer Jakab: *Adalék Pelbárt irodalmi hatásához*. EPhK. 28. k., 1904, 398—403. l.

²⁾ *Annales Minorum* XIV. k. 351. l. Horváth Cyrill, EPhK. Pótkötet I. 1889. 209. l.

HAZAI IRODALOM.

R. Vári: Leonis imperatoris Tactica. Tomus I. (proœmium et constitutiones I—XI. continens). Sylloge Tacticorum Græcorum, consilio Rudolfi Vári et auxilio Collegii Historicorum Hungaricorum Romani ab Academia Litterarum Hungarica publici iuris facta. Volumen tertium. Pretium 50 coronæ. Budapestini, MCMXVII. XXXIX+322 l.

Midőn 1914. május 4-én tartott akadémiai székfoglalóban a felmerült kétségekkel és ellenvetésekkel szemben megkísérlettem bizonyítani Böles Leó Taktikájának magyar történeti szempontból való hitelességét s értekezésem végén kifejeztem azt az óhajtasomat, vajha ez a mind egyetemes, mind ősmagyar haditörténeti tekintetben egyaránt nagyfontosságú mű végre valahára megbízható és a tudományos követelményeknek megfelelő kritikai kiadásban feködne előtünk, nem gondoltam volna, hogy óhajtasom hamarosan oly közel jut a megvalósuláshoz. Alig három év múlva már megjelent a Taktika első kötete (az egész műnek csaknem egyharmada) fényes, sőt szövegkiadásoknál igazán pazarnak mondható külső kiállításban s egyúttal gazdag belső tartalommal. A kiadó számos ismeretes értekezésében s a Honfoglalás kútfőiben közölt mutatványában is régóta tanujelét adta annak, hogy komolyan foglalkozik Leó új kiadásának elkészítésével s másnemű tudományos tervein kívül talán az a tekintet is visszatarthatta előkészített anyagának feldolgozásától, illetve közrebocsátásától, hogy e mű tudományos értékét éppen a legérzékenyebb ponton, t. i. a magyarokról szóló részben nem látta eléggé tisztázottnak. Csakis így érthető meg, hogy röviddel azután, hogy a tudományos vitában Leó értékét illetőleg régóta ingadozó mérleg végre határozottan Leó javára billenni látszott, egy minden tekintetben nagy-szabásúnak ígérkező és széles alapokra helyezkedő vállalat keretében hozta nyilvánosságra Leó szövegére vonatkozó kutatásainak közel egyharmad részét!

A kiadás nagyon helyesen azon az alapelven épül fel, hogy valamely bizánczi taktikus írónak a szövege csak akkor állítható helyre és érthető meg megnyugtató biztossággal, ha mindazok a munkák, melyek forrásául szolgáltak, avagy vele bárminő összefüggésben állanak, a szövegkiadásnál felhasználtnak, illetve párhuzamba állíthatnának. Ezt eléggé megokolja a legtöbb taktikai munkának compilatio-szerű keletkezése és egy-egy népszerűbb Taktikának századok múlva többé-kevésbé átdolgozott formában újra és újra való felbukkanása. Ennek az alapelvnek megfelelően Leó műve egy terjedelmes gyűjtemény első kötete gyanánt jelenik meg, mely a Sylloge Tacticorum Græcorum nevet viseli s felöleli a római és bizánczi korszak majdnem valamennyi taktikai irodalmi alkotását. Kár, hogy itt a «Græcorum» korlátozása miatt Vegetius latin nyelvű taktikai munkája kimarad a gyűjteményből, a mely pedig igen jelentékeny hatással volt Herakleioson keresztül Leóra is. A «görög» principium különben is át lévén törve Marchus Græcus Liber ignium-ának tervbevető felvételével, miért ne foglalhatna helyet Vegetius is a gyűjteményben?

Leó szövegét a kiadó a forrásokkal és a későbbi átdolgozásokkal, illetve párhuzamos helyekkel synoptikusan közli. A források, mint Onesandros, Ailianos, Arrhianos etc. és Herakleios a szöveg fölött vannak közölve, a Konstantinos-féle recensio a szöveg alatt, míg az Inedita Tactica Leonis a Leó apparatusába van beillesztve. A kiadás értékét és használhatóságát nagyban emeli a források közlése. Fejezetről-fejezetre, sőt mondatról-mondatra nyomon lehet kísérni, hogy Leó mit és hogyan vett át elődeitől s ez a szembeállítás nem csupán annak megítélésére fontos, hogy milyen viszonyban áll Leó forrásaival, hanem nagyon jó segédeszközül szolgál a Leo-féle Taktika kézirati hagyományának ellenőrzésére, illetve az eredeti szöveg helyreállítására nézve is. Ezt a segítséget a kiadó alaposan ki is aknáztta. Számtalan helyen megjavítja a szöveget tisztán az alapul szolgáló forrás szövegezésének figyelembevételével. Erre legjobb példa a 6. fejezet 1. pontja, melynek egyetlen mondatában nem kevesebb, mint négy helyen tesz javítást a Leó szöveghagyományán a Herakleios idevonatkozó passusa segítségével. Néha azonban túlságba is megy a forrást megillető tiszteletadásban, a legfeltűnőbbben talán olyankor, a mikor a Leó-féle hagyományban valamely nyilvánvaló és könnyen kiküszöbölhető hibát nem mer kijavítani és locus corruptusnak jelez csak azért, mert ez forrásában is így van. Így pl. a II. fejezet 9. pontjának utolsó mondatát (p. 20—21.) így közli: καὶ γὰρ ἡ ὕστερήσασα δυνάμεις φρόνησις οὐδὲν διανοήθη κρεῖττον, † ἡ ἑλλείπουσα φρονήσεως δύναις οὐδὲν ἐτελείωσεν. Nyilvánvaló, hogy itt az ἡ a másoló tévedése ἡ helyett s erre a felcserélésre a megelőző κρεῖττον félreértése vezetett. Már Köchly észrevette és kijavította ezt a hibát a mint a kiadó az apparatusban meg is jegyzi, de azért a szövegben, mégis benne hagyja — megkeresztelve. Ugyanezt cselekszi Herakleiosnál is, a midőn ezt a mondatot így állapítja meg: ἡ γὰρ ὕστερήσασα <δυνάμεις> φρόνησις οὐδὲν ἐνόησε κρεῖττον, † ἡ ἑλλείπουσα δύναις οὐδὲν ἐτελείωσεν. Látnivaló, hogy itt ugyanakkor, a mikor túlzott konzervativizmussal bennhagyja az ἡ (ἡ helyett) másolási hibát, másfelől merész radikalizmussal megkorrigálja magát a forrást Leóból kiindulva a δυνάμεις beiktatásával, a mi szerintem felesleges, sőt helytelen, mert nem egyeztethető össze a Herakleios lapidaris stílusával s különben is annak, a ki ezt a javítást megteszi, a parallelismus kedvéért be kellett volna szűrnia az ἑλλείπουσα után a φρονήσεως-t is.

Kár, hogy oly fontos forrásművet, mint a Herakleios-féle Taktika, apparatus nélkül közöl, holott, mint az előszóban bevallja. ennek négy kézírata is rendelkezésére állott. Pedig tagadhatatlan, hogy itt is gyakran végzett szövegkritikai munkát, a mit a sok csillag (a coniecturák jelölésére) és egyéb kritikai jelek bizonyítanak. Amde apparatus nélkül minden ellenőrzéstől el vagyunk zárva s a kiadó lelkiismeretes módszerbe vetett hitünk sem képes teljesen elfojtani azt az aggodalmunkat, hogy nem teljesen szilárd alapra építünk akkor, a mikor Leó szövegének rekonstrukciójánál a főforrásnak ily nem egészen kifogástalan módszerrel megállapított szövegére támaszkodunk. Módszertani szempontból a helyes eljárás az lett volna, ha először Herakleios kritikai kiadásáról gondoskodik a szerkesztő s ily módon teremt biztos alapot Leó kiadásához. Hogy Vári mégis ragaszkodott

a «filius ante patrem» elvéhez, abban bizonyára súlyos gyakorlati és célszerűségi szempontok játszhattak döntő szerepet, a melyek ránk ezúttal nem tartozhatnak. Herakleiosnak biztos fundamentumon nyugvó és helyes módszerrel megállapított szövege megóvhatta volna Leó kiadóját oly felesleges konjekturáktól, mint a milyen pl. a 6. fejezet 2. pontja utolsó mondatában a <καὶ μανίακα> beszúrás, a mely ide igazán nem tartozik, hiszen itt csak fegyverekről és nem ruhadarabokról van szó. Persze itt a Herakleios *περιπραχίλια*-jának szerintem helytelen beállítása és értelmezése hatott félrevezetőleg, a mi ellen már régebben felszólaltam (l. Böles Leó Taktikájának hitelessége 81. l.) s bár Vári szöveg alatt hivatkozik felszólalásomra, sőt azt is megemlíti, hogy előttem már Kulakowskij hasonló nyomon járt, azért mégsem fogadja el indítványomat. A mit e helyett nyújt, az semmikép sem tekinthető kielégítő megoldásnak. A második interpunctio a *σχῆμα* után még aggasztóbb az elsőnél. Ilyen s ehhez hasonló helyeken mohó vágyakozással keressük, hogy mi van a kézirati hagyományban, de — sajnos — erre nem kapunk feleletet.

A források közlésénél a II. fejezet 44. pontjára nézve egész bátran megjelölhette és közölhette volna Onesandros c. IV. p. 9-nek idevonatkozó passzusát a határozatlan «ex eodem fonte unde XX 58 (Mgn) etc. . . fluxerat» nyilatkozat helyett. A 628—631. sorokban közlöttkre vonatkozólag már az én idézett értekezésemből (44. l.) tudhatta volna, hogy a forrás Vegetius. Általában úgy látszik, hogy Vári az újabb nézetek számára nehezen hozzáférhető s görösen ragaszkodik ezekkel szemben a régebbiekhöz, kivált, ha egyszer mellettük már állást foglalt. Különös merevséggel mutatkozik ez a Scheffer-kiadta Taktika szerzőjének sokat vitatott kérdésében, a melyről már többen, köztük legutóbb e sorok írója is, kimutatták, hogy nem származhatik Urbikiostól s Vári mégis kitar, régi kedvencze mellett, annak ellenére, hogy ezt már a Recensio Ambrosiana eljettette a XII. században. Joggal elvárhattuk volna tőle, hogy Urbikios szerzőségét az elhangzott ellenvetésekkel szemben megvédelmezi, illetve újból megokolja és állást foglal azt a legújabb felmerült nézetet illetőleg is, mely ezt a Taktikát Herakleios császár művének tartja. Nagy sajnálatunkra Vári mindkettővel adós marad.

Leo szövegének megállapításánál hat kézira támaszkodik, ú. m. a Mediceo-Laurentianus gr. LV, 4. (M), Vindobonensis phil. gr. 275 (W), Ambrosianus 139 (B. 119 sup.) (A), Vatic. Barberinianus gr. 276 (P₁), Vaticanus gr. 1164 (V), Escorialensis Y III. 11 : 278 gr. (E). A főkézirat régóta elismerten a Mediceo-Laurentianus, melynek tekintélye kétes esetekben Vári előtt is döntő súlylyal esett a mérlegbe. Ezek mellett a praefatióban dicséretreméltó teljességgel állítja össze családok szerint elosztva az összes, felkutatható Leó-kéziratokat, szám szerint 88-at, s helyesen állapítja meg ezeknek egymáshoz való viszonyát, értékét s a leszámazást feltüntető családfát. Leó kézirati hagyományát teljesen tisztázza s biztos kézzel választja ki belőle azt, a mi a szöveg megállapításához felhasználható. Ez által a kiadó legelső és legfontosabb kötelességét kétségkívül teljesítette. Az apparatus criticus azonban jobban egyszerűsíthette volna. A sorok számának folytatlagos megjelölése az egész munkán végig magas számok eredményez, melyek majd a 10000-en is felül fognak emelkedni. Sokkal egyszerűbb

lett volna paginák szerint újra kezdeni a sorszámozást, a mint ez általában szokásos. Felesleges a kettős elválasztóvonal (||) az egyes kritikai tárgyalás alá kerülő helyek között; e typographiai ballaszt helyett helyesebb lett volna egyszerűen kis közöknek üresen hagyása az egyes tételek között. Nem czélszerű továbbá az apparatusban olyan utalásoknak közlése, melyek nem szorosan a kézirati hagyományra, hanem az interpretatióra, vagy az állásfoglalás megokolására vonatkoznak (Kühner-Gerth, Psaltes, Preuschen stb.). Akkor se vége, se hossza az utalásoknak. Ezek inkább a kommentárhoz tartoznak. De legfeltűnőbb itt az ú. n. Inedita Tactica Leonis párhuzamos helyeinek közlése, néha egész hosszúlélegzetű részletekben. Ennek a műnek eredetéről, természetéről, hagyományáról s a többi Taktikához való viszonyáról Vári titokzatosan hallgat s az olvasót a legnagyobb tájékozatlanságban hagyja a felől, hogy mit tartson e munkáról. Annyi első tekintetre világos, hogy e mű távolabb áll Leó szövegétől, mint a Konstantinos-féle recensio s ha ezt az apparatus alatt, tehát attól elkülönítve közli, akkor hogyan kerülhet bele az a homályos relatiójú mű az apparatusba?

A Konstantinos-féle Taktikáról maga a kiadó elismerte, hogy semmi egyéb, mint egy lépcsőfok a Leó-féle Taktika szövegtörténetében (l. BZ. XV 67.), tehát akkor teljes joggal foglalhatott volna helyet a Leó apparatusában. Vári azonban mégis ettől külön a lap alján közli s ezt nagyon helyesen tette. A Konstantinos-féle recensio ugyanis sok helyütt átdolgozása, illetve átstilizálása a Leóéénak s ezért bizonyos fokú önállóságot mutat vele szemben. Így az apparatusba való beszorítása zavarólag hatott volna s erősen megduzzasztotta volna a Leó apparatusát. Mindenesetre sokkal tisztább képet nyerünk róla így, elkülönítve, különösen, ha még variánsokat is közöl valaki ennek szövegéhez. Hát akkor hogy ne hatna zavarólag a Leó-apparatusában egy távolabb álló munkának a közlése, mely inkább tárgyi, mint nyelvi tekintetben szolgáltat párhuzamokat a főszöveghez s a melyről még nem tudjuk, hogy mikor és hogyan keletkezett, de a mely azon a helyen, a hová került, határozottan kakuktojásnak látszik. Kötelessége lett volna a kiadónak e munka mivoltát tisztázni, még mielőtt a Leó-kiadásba beillesztette volna.

A mi a szövegkritikai módszert illeti, általában véve helyes érzékkel választja ki a kéziratok eltérő olvasásai közül a legmegfelelőbbet s többnyire találóan jár el akkor is, midőn a kézirati hagyományt a források alapján kikorrigálja. E tekintetben főleg két észrevételünk lehet. Az egyik, melyet már előbb érintettünk, az, hogy néha túlzásba viszi a forrás tekintélye előtt való meghajlást. A VIII. fej. 20. pontjának a végén (p. 203.) pl. a *ἐτέροις*-t nem javítja, holott maga is elismeri, hogy a helyes olvasás a Meursius ajánlotta *ἐταίροις* s azért jár el így, mert ez az orthographiai hiba Herakleiosnál is bent maradt a kéziratokban. Tehát ezt az íráshibát mindkét szerzőnél nagy komoran a feloldhatatlan keresztrel jelzi. A másik észrevétel arra vonatkozik, hogy nem mindig distingvál kellő körültekintéssel a Herakleios és Leó nyelvhasználata között. Az előbbi cziczomatlan, katonásan egyszerű és erősen hajlik a népies nyelv felé, az utóbbi már rhetorikusabb és jóval szigorúbban ragaszkodik az archaizáló irodalmi nyelv formáihoz. Ezért nagyon is aggodalmas, ha Vári pl.

a IX. fej. 17. pontjában (p. 220.) ἀπ' αὐτὸν-t ír a kéziratok nagy többsége ellenére (ἀπ' αὐτοῦ M ἀπαυτοῦ W μετ' αὐτὸν P₁ V), holott pár sorral lennebb s másutt is már ἀπ' ἐχεινοῦ áll. Ily erős vulgarismus még Herakleios szövegében is feltűnő lenne s ott meg is találjuk a helyes olvasást: μετ' αὐτόν. A IV. fej. 36. pontjában (p. 64.) coniciált ἐπιβάλαι Herakleios szövegében még megállhat (úgy látszik, az eredeti hagyomány is ez volt), de már Leó nyelvhasználatának jobban megfelel a főkéziratok ajánlotta ἐπιβαλε. A coniecturákkal sokszor nincs szerencséje a kiadónak; néha túlságosan merész (erre jó példa a p. 67-en a Konstantinos-féle recensio 43. pontjának utolsó része, a hol egészen felforgatja s beszúrásokkal is bővíti a hagyományt, a mely pedig egészen jó), máskor meg indokolatlanul óvatos s egyszerű dolgok kijavításától visszariad. Feleslegesen sok a kereszt, a locus corruptus-nak feltüntetett hely a kiadott szövegekben. Ezek nagy része könnyen orvosolható lett volna.

Mindamellett a Vári által nyújtott Leó-szöveg lényeges és határozott haladást mutat az eddigi, felületesen összetákolt szövegekkel szemben. Ha a források is ugyanilyen gazdag apparattussal és lelkiismeretes kritikával lennének közölve s ha a Leó stilusa egyöntetűbb méltánylásra talált volna a szöveg megállapításánál, akkor a kiadó könnyen alkothatott volna oly munkát, mely a mai tudomány összes igényeit kielégíthette volna. E pontokon még nyitva áll a mező a jövő kutatók számára s nem kevés gyümölcs várható a Leó szövegének constitutiójára nézve is. Addig is hálásak lehetünk a nagyérdemű kiadónak, hogy a munka fáradságosabb részén a gazdag anyag összehordásával és rendezésével magát keresztültörte s a görög taktika-irodalom legjelentékenyebb művének kényelmesen használható és csaknem az összes segédeszközökkel felszerelt kiadásával ajándékozta meg a philologiai irodalmat. Őszintén kívánjuk, hogy a megkezdett munkát folytatva és befejezve, mihamarabb birtokába juttathasson bennünket a teljes Leónak!

(Debreczen.)

DARKÓ JENŐ.

Dante: A Purgatorium. Fordította Babits Mihály. Budapest, Révai. 1920. 8-r. 297 l.

Az új Dante-fordítás méltó Babits Mihályhoz, méltó az erkölesi komolyság nagy költőjéhez, kinek halála hatszázadik évfordulóját az idén minden nemzet készül méltóképen megünnepelni. A fordítás hálával és hűséggel Szász Károly szellemének van ajánlva. Babits a *Purgatorio* fordításánál, mint az *Inferno*-énál is, ragaszkodik Szász Károly fordításának mindazon helyeihez, melyek véglegesen megoldották a fordítás talányait. A változatlanul maradt sorok száma nem nagy, mert Babits általában felülmúlta elődjét, a mi nem von le semmit Szász Károly fordítói érdemeiből — hiszen ez a könyv a legszebb elégtétel Szász Károly szellemének. Babits indexben összeállítja azokat a rímeket — ez fordítónál ritka lelkiismeretesség — melyeket egészben vagy részben átvett a régiebb fordításból.

Jellemző sajátága az új fordításnak, hogy nem simítja el Dante különöségeit. Az olvasó gyakran bukkan feltűnő szavakra, különös kifejezésekre: azok nem a Babits rímei vagy versei kedvéért kerültek

oda. Ha például az Arno-folyót így nevezi: «Az átkozott és szerencsétlen *árok!*» akkor az *árok* szót nem a rím hozta, hanem a Dante elkéseredése, mely szülővárosának még a folyóját is ároknak láttatja vele: «*La maledetta e sventurata fossa!*»

Az összehasonlításra önként kínálkozik a XIX. ének 1—15. verse, mely Babitsnál így hangzik:

Midőn az elmúlt nap hevét a holdnak
hidegje már legyőzi, mert a földről
s a Saturnusról hús párák omolnak,

s Keleten a földjós a csillagkőrből
nagysorsa képét látja ki ragyogva,
amerre már a hajnal fénye föltör:

egy nő jött elé, álmomban, dadogva,
a szeme kancsal, arca színe halvány,
lába meggörbült, és a karja csonka.

Ránéztem; s mint a napsugár natalmán
az éj fagyától dermedt tag fölenged:
úgy tekintetem, nyelvét dalra csalván

megoldta; egész lénye földerengett
kis idő alatt, és fakószínű arca
mint a szerelem szereti, olyan lett.

Szász Károly fordításának megfelelő része:

Az' órakor, midőn a nap heve
A hold fagyát nem bírja már enyhíteni,
A föld- s olykor Saturn ált' győzve le, —

Midőn a földjósok *Nagysorsa* hinti
Fényét keleten, a hajnal hasadtán,
Mit nem soká fog már sötét borítani:

Egy dadogó nőt láték — magam alván —
Kancsal szemekkel, eltorzulva lába,
Két karja csonka volt, a színe halvány.

Ránéztem — s mint a naptól éj fagyába'
Megdermedett tagok hogy fölengednek —
Tekintetemtől szózatossá válva

A nyelve, gyorsan elevenedett meg
Egészbe, s arcai, előbb oly dúltak,
Mintegy szerelmi vágytól szinesedtek.

A fordítás minden sorából kiérezni, hogy Babits a *Purgatorio*-t szereti legjobban, hogy a *Purgatorio* esik legközelebb a *Nyugtalan-ság Völgye* költőjéhez. Jellemző gondosságára, hogy hat évig dolgozott a fordításon.

A Dante-irodalom hálával tartozik a sikerült fordításért a költő-philologusnak. Az a kívánságunk, hogy mihamarább elkészüljön a *Paradiso* fordítása is, Dante és a magyar irodalom nagyobb dicsőségére. A magyar irodalom igazabban nem ünnepelheti a *centenario dantesco*-t, mint a *Divina Commedia* teljes új fordításával.

(Budapest.)

ZAMBRA ALAJOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Tycho v. Wilamowitz-Moellendorff: Die dramatische Technik des Sophokles. Aus dem Nachlass herausgegeben von *Ernst Kapp*. Mit einem Beitrag von *Ulrich v. Wilamowitz-Moellendorff*. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1917. (Philologische Untersuchungen, herausgegeben von A. Kiessling und U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Heft XXII.) 8°, VIII+379. Ára füzve 18 M.

A vaskos kötet első lapját a szerző arczképe díszíti, kinek 28 éves életét Iwagorodnál éjjeli harezban orosz golyó oltotta ki. Bevégtetlen munkáját, melynek Antigonéről szóló része meg 1911-ben doktori értekezésként jelent meg, némi kiegészítésekkel barátja, Ernst Kapp adta ki. A hol az elhunyt szerző jegyzeteiből összefüggő szöveget nem lehetett kihozni, ott a nagyhírű apa veszi át a szót. Neki köszönjük az *Oedipus Kolonosban* elemzését és az Euripidesnél szereplő Polyneikesről szóló hosszabb jegyzetet. Az egész könyv, a hogy van, érthető egyenetlenségei ellenére, méltó emléke a német tudományos szellem magatartásának a nagy világegés közepette s mint emberi documentum a legszebbek közül való. A német akaraterő a gyászban is töretlenül megteszi a magáét s az elhunyt fiú munkáját kiegészítő apa nagy alakjához e könyvön át mintha emberileg közelebb jutnánk.

Kellemesen csalódik az, a ki a cím után indulva a drámai technikának, mint külsőleges, virtuóz fogások összeségének ismertetését keresné e könyvben. A munka több ennél: a legjobb értelemben vett folytatólagos interpretatio az egyes tragédiákhoz, történeti érzékű megvilágítása mindazon szerkezeti zökkenéseknek és látszólagos ellentmondásoknak, melyeket a modern æsthetikai elméletektől szabadulni nem tudó fölfogás Sophoklesnél észlelt és kellően megmagyarázni nem tudott. Ugyanaz a szigorúan philologiai, azaz történeti szellem irányítja a fiú kutatását, melylyel az apa valamikor a modern elméletektől, sőt az Aristoteles-féle, inkább böleseleti, mint történeti definitiótól függetlenül kereste az attikai tragédia meghatározását. Az egyes eredményeket részletesen nem mutathatom be, csak két kiemelkedő, Sophokles technikájára jellemző, eddig sok fejtörést okozó dráma-technikai requisitumra utalok, melyeket a fiatal szerző meglepően új világításba helyez. Az egyik a prologus viszonya a dráma cselekvényéhez, a másik egyazon motivumnak két részre tagolása abból a célból, hogy a költő kétféle különböző hatást érhessen el. Különösen ez az utóbbi megállapítás igen szép eredmény, mert sikerül bezidonnyítani, hogy ez a fogás — ha nem is mindig zökkenő nélkül — gyakran előforduló eleme Sophokles technikájának. Megvilágításul bemutatom az Antigone egyik ilyen kettéosztott motivumát. Sokat kutatták pl., miért keresi fel Antigone másodszer az előzőleg már kellő módon eltemetett — *θάψας... κατὰ χωρὶ διψίαν κόνιν παλῶνας κἀφαριστεύσας ἃ χρὴ* — holttestet? Drachmann szerint ez az egyenetlenség tervszerűen át nem gondolt kettős átdolgozás maradványa, a szerző szerint tudatos alkalmazása a motivum-kettőztetésnek. Antigonének egyrészt valóban el

kellett érnie, a miért meghalt, a temetésnek tehát tökéletesen sikerülnie kellett. Másrészt azonban rajta kellett őt fogni a temetésen, mert csak így lehetett kétségtelenül tettes. Elképzelhető a helyzet úgy is, hogy az első temetés után rögtön elfogják. Gondoljuk el, ez esetben mennyi szépségtől fosztanók meg a cselekvényt. Pl. a Kreon felett aratott erkölcsi győzelem hatása teljesen összezsugorodnék, ha a temetésről és Antigone elfogatásáról a hírt ugyanaz a jelentés hozná. «Darum hat der Dichter die Handlung Antigones, von der zwei ganz verschiedene Wirkungen ausgehen sollen, in zwei zerlegt, in eine Bestattung, die gelingt, und in eine andere, die misslingt, also dasselbe Mittel der Verdoppelung einer Handlung angewandt, das sich schon bei Kreons Edikt gezeigt hat und noch öfters zeigen wird» (34. l.).

A szorosabb értelemben vett szerkezeti megállapításokon kívül sok másról van még szó a kötetben: chronológiáról, az egyes tragikusoknak egymáshoz való viszonyáról, színpadi kérdésekről stb. Átdolgozását Sophokles tanulmányozóinak melegen ajánlom.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

Axel W. Persson: Die Exegeten und Delphi. Vorstudien zu einer Geschichte der attischen Sakralgesetzgebung. I. Lund—Leipzig, 1918. 86 l.

E könyv újabb tanúbizonysága annak a szomorú ténynek, hogy a klasszikus görög világ rekonstruálására irányuló törekvéseink akárhányszor csak föltevészerű eredményekhez vezetnek. Az exegetáknak, a klasszikus görög vallási jog és hagyományok eme tudós letéteményeseinek működése a nagy nyilvánosság előtt folyt le s kapcsolatban állt a mindennapi élet ezer eseményével: mégis amit róluk tudunk, alig több a semminél. A szorgalmas svéd tudós lelkiismeretes munkája sem tudta az adatok számát szaporítani s ezek híján kénytelen volt problematikus kombinációkhoz folyamodni. Főforrásnak, egyéb hiányában, megtette Platon *Nomoi*-ját, a mely mű régiségtani jelentőségét igen sokra becsüli. Szerinte Platon itteni adatai oly nagy mértékben egyeznek a tényekkel, hogy ott is értékesíthetők, a hol a való tények ismerete cserben hagy minket. Rögtön az elején alkalmazza ezt a módszertani elvet az athéni exegeták számának meghatározására. Plato (*Nomoi* VI, 759 D) szerint az exegetákat a 12 phyle választja úgy, hogy mindegyikre jut egy-egy exegeta-jelölt. A három legtöbb szavazatot nyert jelölt lesz a nép exegetája (*ὁ ὑπὸ τοῦ δήμου καθεσταμένος*), a megmaradt kilenczből a delphii jósa választ ki hármat (ezek *οἱ πρῶτοι*). Persson szerint ez a leírás megfelel a valóságnak. A források azonban, melyekből Plato eme leírásához párhuzamos adatokat akar felhozni, vagy nem mondanak semmit, vagy Timaiosnak Platon-lexikonjára mennek vissza, a melyről pedig valószínű, hogy az exegetákra vonatkozó adatait Platóból merítette (cf. Schömann, *Antiquitates iuris publ.* VI, §. 16). Hogy fogadjuk el azonban Platónak különösen a számadatait, mikor a *Nomoi* ideális alkotmánya mindig az isteni dodekasnak megfelelő 12 phyléről beszél (V 745 E, VI 759 D, VIII 828 B), míg a história Plato korában csak a Kleisthenes-féle 10 phyléről tud! ? Bebizonyítottnak vehető azonban

a szerző által felsorakoztatott egyéb adatok alapján az exegéták kettős osztályozása (a nép ill. a jósdá által választottak). Helyes szerzőnk eljárása, midőn az *Εὐπατριδαί*-t az *ἐξηγητῆς ἐξ εὐπατριδῶν* kifejezésben kis *ε*-vel írja s egyszerűen «nemes»-nek fordítja s nem feltételez az állami exegéták közt csupa Eupatridai-családi exegétát az eleusisi Eumolpidai-család magán-exegétáinak az analogiájára. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a régibb korra nézve ne vegyünk fel az Eumolpidai-családbeli exegéták mellé történelmi Eupatridai, vagy Chr. Petersennel (Das heilige Recht bei den Griechen, Philologus 1860 Suppl.-B. I. p. 165) Kerykes-családbeli exegétákat. (Ez utóbbiakat nem is említi Persson, bár egy helyen igen helyesen említi, hogy az exegétaság eredetileg az előkelő családok előjoga volt. Miért? Semmi esetre sem a Platon említette okból, hogy t. i. reprezentáljanak, hanem mert e főrangú családokban élt a hagyományokhoz való élénk ragaszkodás. Úgy látszik volt egy korszak, a mikor nem is volt más exegéta, csak azok, a kik az előkelőbb családok vallási hagyományait gondozták.) Az exegéták kötelességeinek megállapításánál is elsősorban a *Nomoi*-ra támaszkodik, csak utána a lexicographusokra s az irodalomra. Jellemző az exegétákra, hogy tisztán a magyarázó, tanácsadó passzív szerepét viszik, cselekvőleg nem folynak bele a vallásos életbe. Functióik közül szerzőnk különösen hangsúlyozza, hogy a tisztulásra vonatkozó tanácsaik kiterjedtek épúgy a természetes, mint az erőszakos halálesetekre. Merésznek tűnik fel szerzőnk ama hypothesis, mely szerint az exegéták az ephebosokat formális vallásoktatásban részesítették volna. Ami a functióknak a kétféle exegéta közt való megosztását illeti, Persson szerint a *πυθόχορηγοι* úgy látszik főleg a tisztulások, jóslatértelmezések, naptár s gyarmatosítások ügyében adtak tanácsot, a nép exegétái pedig inkább az áldozatok s ünnepekre vonatkozó hagyományok (*τὰ πάτρια*) magyarázatánál szerepeltek.

Ha már most a delphii jósdá működését vizsgálja szerzőnk, arra az eredményre jut, hogy az tulajdonképp csak nagyobb méreteiben különbözik az exegéták, nevezetesen a *πυθόχορηγοι* működésétől. Kezdetben a jósdá maga adott tanácsot minden egyes embernek, a ki hozzáfordult kérni, mitevő legyen élete fontosabb eseményeinél, hogy tegyen eleget a vallás szent szabályainak. Idővel oly sokan keresték fel Delphit ily kérdésekkel, hogy a jósdának, ha nem akart lemondani hatalmáról, helyettesek után kellett látnia, a kik az ő szellemében s az ő tekintélyének fedezetével adták meg a szükséges felvilágosításokat. Az exegéta tehát — legalább is a *πυθόχορηγος* — a delphii jósdá tehermentesítője: ez ennek a könyvnek a végső eredménye. Itt ismét alkalmazza szerzőnk kétes értékű módszerét, melylyel a valóság idealizált rajzát értékesíti elméletének támogatására. Jelen esetben Lukianos Alexander v. Pseudomantis című satiriját használja fel arra, hogy a satirabeli szélhámós jósdának a világ minden részébe széthelyezett tudósítóival párhuzamba állítsa a görög föld minden helyén megtalálható exegétákat. Szerinte az előkelő családokból származó exegéták ismerték az illető államnak s vezető köreinek belső életét s így a jósdá által adott legtöbbször kétértelmű feleletnek megadhatták a lehető leghelyesebb értelmezést. Skeptikusan kell fogadnunk a szerzőnek különben tetszetős és logikusan levezetett eredményeit: adatok, a mik az exegéták s a jósdá viszonyát közelebből

megvilágítanak, nincsenek. Pedig itt kellene az adatok: a szerzőtől rekonstruált delphii érdekhálózat a jósdai papság hatalmának az egyes államok életébe oly mélyen s irányítólag belenyúló szervezettségét feltételezi, melynek a számtalan apró-cseprő görög állam particularismusa mindig erős akadálya lett volna. Mégis érdeklődéssel várjuk Perssonnak a sacralis törvényalkotásra vonatkozó további értekezéseit, melyekben — mint igéri — ki fogja mutatni, hogy a historiai idő folyamán sacralis kérdésekben mindenütt találkozunk a delphii jósda keze nyomával.

(Budapest.)

LAJTI ISTVÁN.

Eduard Schwartz: Zur Entstehung der Ilias. Schriften der Wissensch. Gesellsch. in Strassburg 34. K. J. Trübner 1918. 8-r. 40 l.

A Homeros előtti epikus költészet üres fantóm addig, a meddig csak általánosságban emlegetik. A legkisebb konkrét adat róla többet ér a legszebb analógiákra támaszkodó elméletnél. Ilyen konkrét adatokat akart felkutatni Wilamowitz. Az ő Homér-könyvének recensiója nyomán támadt megfigyeléseit közli E. Schwartz ebben az értekezésében, a melyről itt ép Wilamowitz-ismertetésem (EPhK. XLIII. 265. s k.) kiegészítéseül szeretnék pár szót mondani.

Wilamowitz feltevését, a mely szerint az Ilias Achilleus halálával kellett hogy végződjék egyszer, az idézett helyen részleteztem. A főbb érvek, a melyekre hypothesis támaszkodik (Thetis és Hektor jóslata), páratlanul meggyőző erejűek. Várjuk a megrendítő véget. A Hektor haláláról szóló rhapsódia a trójai nők panaszával végződik. A következőnek bevezető jelenete a szörnyű éj, a melyet Achilleus Patroklos holtteste mellett tölt el. Ez virradt eredetileg a hős halála napjára. Achilleus Homeros Iliasának utolsó énekében elesett az ellenséges város kapuján betörve Apollón nyilától. Eduard Schwartz ezt a hypothesis-t a következőképp korigálja: Hektor jóslata egy tekintetben sokkal bizonytalanabb, mint a XVIII. ének (96 *ἀντίχα γάρ τοι ἔπειτα μείθ' Ἐκτορα πόντος ἑτοῖμος, ρόγτον* Hektor után elér a végzeted — XXII 358 *ἦρατι τῷ, ὅτε κέν σε Πάρις κτέ.* majd azon a napon, mikor stb.). Mintha kitolná a végzetes terminust. S Achilleus ugyan rögtön, a mint a gyűlölt ellenség kilehelte lelkét, általános támadásra szólítja fel a görögöket (e támadásban érné el végzete), de hirtelen (385) monológikus fordulattal félbeszakítja önmagát: *ἀλλὰ τίη μοι ταῦτα φίλος διελέξατο θυμός* — miért sugallta ezt szívem, mikor Patroklos temetetlenül fekszik még? Wilamowitz szerint ez szépen szolgálja Achilleus jellemzését, Eduard Schwartz ellenben ide teszi a kést: itt egy újabb költő műve, — az erőszakos hangulatváltozás csak így magyarázható meg, — a ki Hektort meghurczoltatja, Patroklosnak temetést rendez, Achilleus halálát elhalasztja. Az Ilias régibb formájában mindez nem volt meg; Hektor könyörgés nélkül halt meg, Achilleus rögtön rohamra indult a város ellen s meghalt azon a napon, a melyen Patroklos gyilkosát megölte. Eszerint a 327. sorra a 330. következik, a 336.-ra a 367.-ik, a megfelelő, de már ilyen simán végre nem hajtható törlésekkel az előzményekben.

E. Schwartz finom és rendkívül világos előadású fejtegetéseinek másik része az Ilias II—VII. énekére vonatkozik. A Thersites-epizód

eredeti főszereplője szerinte nem Odysseus, hanem Achilleus volt s az előbbi, ma is észrevehetően, csak a 278. versben lépett fel először. A Diomedes vitézkedése a régi Achilleus haragjával konkurrens költemény lett volna, stb. Ezek inkább ötletszerű részlethypotesisek. De ha később a tudomány maga mögött is hagyja őket, egészen hatástanul semmi esetre sem maradnak.

(Greifswald.)

KERÉNYI KÁROLY.

A. Thumb | : *Οἱ Νεοέλληνες καὶ ἡ καταγωγή τους. Μετάφραση Φ. Δραγούμη. (Βιβλιοθήκη Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου. 7.) Ἀθήνα. 1916. 29 σελ.*

E kis füzet újjörög népnyelvi fordításban adja az újjörög nyelvést nemrég elhunyt kiváló művelőjének, a Handbuch der neugriechischen Volkssprache ismert szerzőjének előadását, melyet Angliában az újjörögök származásáról tartott s a mely először The Modern Greek and his ancestry címen a The Bulletin of the John Rylands Library-ben (1914) látott napvilágot. A szerző világosan, áttekinthetően foglalja össze a mai görögök eredetére és ethnikai jellegére vonatkozó tudományos kutatások eredményeit, mindenütt figyelemmel kísérve és hivatkozva az ide vágó újabb szakirodalomra. A Fallmerayer-féle elmélet rövid ismertetése után kritika alá veszi a bizánczi írók ide vonatkozó tudósításait s kiemeli, hogy a VI—VIII. századi görögországi szláv invázióknak az egykorú források szűkszavú és homályos megjegyzésein s a kétes eleusisi «szláv» feliraton kívül egyedüli emlékei a szláv eredetű helységnevek. A görög faj assimiláló, beolvasztó ereje oly erős volt, hogy a szláv vérrel való keveredés sem a nép anthropologiai jellegén, sem nyelvében és szokásaiban nem hagyott maradandó nyomokat. A mű legérdekesebb része az a fejezet, a mely — belevonva a kérdés megvilágításába az anthropológiát is — Virchow, Ranke és Thumb kraniometriai vizsgálatait összegezi. A régi görög koponyákon és ógörög szobrokon eszközölt mérések s ezek összehasonlítása az újjörögök koponya-alkatával azt mutatja, hogy az ógörög typus mesokephaliája az újjörögöknél a brachykephalia felé közeledik ugyan, de ez az általános tünet, a mely a szlávok hatásától kevésbé érintett helyeken is jelentkezik, nem tekinthető a szláv beözönlés következményének. Thumb a brachykephalia percentszámának növekedésében inkább hajlandó albán befolyást látni. Az anthropologiai kutatásokon kívül hivatkozik az újjörög nyelvre és rámutat arra, hogy e «kevert szláv-görög idiomá»-ban mindössze 70 olyan szláv kölcsönző mutatható ki, a mely nem lokális jellegű, hanem általános közhasználatban van. Végül utal az ógörög népszokások és hagyományok fennmaradására, a melyek a nyelven kívül világosan mutatják a történeti folytonosságot és kapcsolatot, a mely az ógörögök és mai leszármazottjaik közt az ókortól napjainkig fennáll s a melyet a szláv invázió nemcsak hogy nem szakított meg, de nem is befolyásolt. Az újjörög népszokások vagy az ógörög, vagy a bizánczi korba nyúlnak vissza; a szláv eredetű βουκόλας (szerb: vukodlak) szerepe is inkább újabb délszláv hatásra vall.

Nem foglalkozhatunk e helyt részletesebben Thumb értékes kis munkájával; felhívja reá a figyelmet csak kegyeletünket rójjuk le a

megboldogult emléke iránt, a ki rövid élete (1915. aug. 4-dikén hűnyt el 50 éves korában) és munkássága nagy részét az újjörög nyelv kutatásának szentelte.

(Budapest.)

MORAVCSIK GYULA.

Konrad Burdach: Deutsche Renaissance. Betrachtungen über unsere künftige Bildung. Zweite, vermehrte Auflage. Berlin, S. Mittler, 1918. 8-r. 100 l. — **Konrad Burdach: Reformation, Renaissance, Humanismus.** Zwei Abhandlungen über die Grundlage moderner Bildung und Sprachkunst. Berlin, G. Paetel. 1918. 8-r. 220 l.

Konrad Burdach egyik vezetője a német philologia újabb, mindig erősödő irányának, mely a nyelv- és irodalomtörténetnek szellem-történeti kiszélesítésére törekszik. Kutatásai nyelvi és irodalmi jelenségekből indulnak ki és mindig megmaradnak a philologiai módszerességénél, azaz konkrét adatok pontos interpretálására támaszkodnak és nem keringenek légüres általánosságokban — végső céljukkal mégí messze túlemelkednek a német philologia szokott keretein. Tanulmányai német kultúrkörök történetének és tartalmának minden irányban kiterjedő egységes fölfogására törekednek. A német renaissancera vonatkozó tanulmányai a német irodalmi nyelv keletkezésének problémájából indultak ki, de idővel mindinkább kiszélesültek és elmélyültek, a német renaissancéről átterjedtek az olasz renaissancera, a nyelvtörténetről az irodalom, művészet, tudomány, politika történetére. De bármennyire is szerteágazók a kutatásai, csodálatos sokoldalúságuk mellett mégis egy pontban futnak össze: a német renaissancemozgalom kialakulását igyekeznek megfogni minden mozzanatában és minden megnyilvánulásában.

Renaissance-tanulmányainak újabb rövid összefoglalása (*Deutsche Renaissance*) jelent és multat egybekapcsol. A mi szempontunkból különösen tanulságos ez a könyv, mert sok olyan kérdéssel foglalkozik, melyről a «magyar renaissance» kapcsán nálunk is újabban sok szó esett. A könyvében összezsúfolt gondolatokból kiemelek néhány olyan tételt, mely a magyar szellemi élet történetében is értékesíthető lesz.

1. Burdach tanulmányai alaposan átfestik azt a renaissance-képet, mely Burckhardt klasszikus műve nyomán közkeletűvé vált. Tudatosan szembeszáll «azokkal a történetlegendákkal, melyek a renaissance képét Burckhardt és Dilthey előtt és után annyira ellepték» (17. l.). A magyar renaissancéről való közkeletű fölfogásunk is, különösen az a finom vázlat, melyet Riedl Frigyes szuggesztív művészettel rajzolt *A magyar irodalom főirányai*-ban, Burckhardt után igazodik és azért a magyar irodalomtörténetnek is előbb-utóbb revisio alá kell vennie a magyar renaissancéről formált képét.

2. Újabban, olasz szimpátiák kifejezéséeként, megint olvashattuk, hogy az olasz renaissance hazánkban előbb honosodott meg, mint másutt Európában. Ez a közhely tudtommal Fraknoi úttörő művei nyomán terjedt el; *A Hunyadiak és Jagellók kora* (1896) cz. összefoglaló munkájában pl. ismételtelen kifejezi, hogy a renaissance és humanismus «Olaszországból legelőbb Magyarországra hatolt el» (519. l.), hogy az «észak nemzetek között a magyar volt a legelső, mely ezt a

tüzet Olaszországból átvette» (648. l.). Riedl Frigyes is elfogadta ezt a gondolatot és e szép szavakba foglalta: «a bődítő tavasz, melynek egy árama elébb csapott be hozzánk, mint a többi Európába» (id. h. 53. l.), Burdach tanulmányai mást mondanak. Burdach fölismerte a XIV. századi prágai-német renaissance jelentőségét és a porosz akadémianak kiadásában megjelenő nagy művében¹⁾ ennek a német renaissance-kulturának egész gyökérzetét igyekszik föltárni. Egy századdal Corvin Máttyás uralkodása előtt Prágában megjelent már az Alpeseken innen az első renaissance-fejedelem, luxemburgi IV. Károly császár, kinek politikai terveit a nemzeti állam eszméje irányítja. Mellette találjuk a renaissance-fejedelmek állandó kísérőjét, a humanista kancellárt, a ki klasszikus latin nyelvbe öltözteti a császár rendeleteit és leveleit. Ez a kancellár Johannes Neumark, Dante ismerője és Petrarca barátja. Egy századdal Máttyás udvartartása előtt Prágában lázas mohósággal gyűjtenek és másolatnak drága olasz kéziratokat. IV. Károly körében személyesen is megfordulnak a megújuló élet apostolai, Petrarca és Cola di Rienzo. Idővel a magyar irodalom-történetbe is át fog menni az a meggyőződés, hogy a XV. századi nagy magyar átalakulás jelenségei nemcsak Olaszországhoz, hanem elsősorban a német-római császárság középpontjához tapadnak. Hiszen Corvin Máttyás, ki személyében és jellemében megtestesíti a magyar renaissanceot, sohasem volt Olaszországban, hanem Prágában töltötte ifjúságának esztendeit. Itthon nevelője volt Vitéz János és a vielicskai plébános, Sanocki Gergely. Humanista irodalmunknak egyik legrégebb megnyilatkozása, a *Chronicon rythmicon*, németből van latinra fordítva. Enea Silvio is, a mint azt Huszti József (EPhK. 1919) kifejtette, a prágai és bécsi kancellárián át igyekezett a renaissance-nak magyar híveket toborozni (de ez az egy humanista tavaszt nem csinált). Burdach tanulmányait figyelve le kell tenni arról a gondolatról, hogy a magyar renaissance valami különösség vagy izolált jelenség volna, a mely nálunk előbb tűnt föl, mint másutt Középeurópában. A magyar renaissance is, mint minden más szellemi mozgalmunk, fejlődött és elmúlt, szerves összefüggésben egész Középeurópának szellemi életével.

3. Burdach az egyik közkeletű renaissance-fölfogás jellemzésére Berzeviczy Albertnek *Humanismus und Weltkrieg* 1915. cz. előadásával foglalkozik. Berzeviczy a klasszikus hagyományok életbentartásában látja az összetartó, kiengesztelő, nemzeti ellentéteket áthidaló erőt, mely a legjobb ellenszer a szűkkeblű nemzeti elfogultság ellen és ezt az általános emberire irányított klasszikus szellemet, mint a renaissance egyik nagy vívmányát kívánja a humanisztikus iskolázás által föntartani. Burdach meleg rokonszenvvvel követi Berzeviczy gondolatmenetét — «eine vielbeachtete, warmherzige, von ebenso edler als gesunder Grundanschauung beseelte Rede» (2. l.) — mégis másképp gondolkodik a renaissance-ról. «Wenn Albert v. Berzeviczy meint, in

¹⁾ *Vom Mittelalter zur Reformation*, Berlin, Weidmann, II. Band, 1. Teil: Rienso und die geistige Wandlung seiner Zeit. 1913. — II. Band, 3. Teil: *Burdach u. P. Pür*: Briefwechsel des Cola di Rienso 1912. — II. Band, 4. Teil: *Burdach—P. Pür*: Urkundliche Quellen zur Geschichte des Cola di Rienso 1912. — III. Band, 1. Teil: *Alois Bernt—Burdach*: Der Ackermann aus Böhmen, 1917.

allen wirklich schaffenden Epochen der Menschheit habe der ‚Glaube an eine einheitliche menschliche Zivilisation‘ geherrscht, so trifft das weder für die Antike, noch für die Renaissance zu» (76. l.). Berzeviczy gondolatmenetébe az a fölfogás van befoglalva, hogy az emberiség csak egyszer nyilvánult meg általános emberi tökéletességgel: a klasszikus ókorban és hogy ennek az általános emberi klasszikus kultúrának a föltámasztása: a renaissance. Burdach *Renaissance, Reformation, Humanismus* cz. tanulmányában részletes alaposzággal kifejti, hogy a «renaissance» szó sohasem jelentette az ókor újjászületését, halott kultúrát nem lehet föltámasztani, hanem jelenti a XIII. és XIV. századi emberek misztikus, határtalan rajongását egy teljesebb, megújult életért. «A renaissance a modern olasz nemzeti öntudatnak, általában minden modern nemzeti öntudatnak a fölébredése» (21. l.). A magyar renaissanceot is eddig leginkább antikizálásában, humanista tudományában, latinosságában és idegenségében ismertük meg, pedig kétségtelen, hogy a magyar renaissance nemcsak Mátyás udvarának idegen vendégeiben, olaszos fényében és kedvteléseiben, magyar földön meddő és múló divatjában nyilvánult meg, hanem megnyilvánult Mátyás magyarságában, a benne megtestesülő magyar nemzeti öntudatban és a magyar nemzetállam eszméjének hatalmas fölvirágzásában. Ez az igaz magyar renaissance pedig, mely elválást jelent a középkornak universalismusától, nincsen Mátyás udvarának idegen fényéhez kötve, hanem a magyar társadalom széles rétegeiből, különösen a rohamosan fejlődő autonóm városok öntudatos polgáraiból merítette erejét.

Burdach gondolatkeltő tanulmányai mélyen szántanak a XIV. és XV. századi szellemi életben és azért sokat fogják foglalkoztatni a magyar renaissance vizsgálóit is.

(Budapest.)

THIENEMANN TIVADAR.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XLV. KÖZGYŰLÉSE.

1920 február 14.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt Társaság! Utolsó, 44-dik közgyűlésünket tavaly márczius 29-én tartottuk, egy óriási állami fölfordulás mézes napjaiban, melyek mézes hetekké nem izmosodhattak, mikor holdkóros idealisták hazánkat és nemzetünket egy boldog korszak virradatán vélték láthatni. Tudjuk, nagyon is jól tudjuk, hogy ez a boldog korszak megdöbentően rövid idő alatt hová vezetett: a múlt minden becses vívmányának vad lerombolásába és egy felháborítóan undorító vértócsába, melyből még ma is csak nehezen tudunk kimenekülni. Csontjaink és idegeink még ma sem nyerték vissza eredeti nyugalmukat és erejüket, fejünk még mindig kábult, szemünk csak irtózáttal tekint vissza az utolsó hetekbe, és előre még mindig sűrű köd borítja a láthatárt.

Tavaly még nyugodtan kifejthettem, hogy egy ország kormányformája közömbös a tudomány szempontjából, mely monarchiában és köztársaságban egyaránt lehet virágzó vagy hanyatló, a munkások hivatottsága vagy hitványsága szerint. Azért jó lélekkel biztathattam tagtársainkat, hogy ne sokat törődjenek a napi politika esélyeivel, melyek egyébként sem tartoznak reánk, ha a tudomány szolgálatában munkálkodunk, hivatásunk és elhatározásunk értelmében, hanem dolgozzanak ernyedetlenül tovább, mintha mi sem változott volna.

De mit mondjak ma jelenünkről és jövőnkről? A frázisnak, mint igen jól tudják, esküdt ellensége vagyok, hiszen ma már a fráziskovacsolók is láthatják, hogy szép hangzású szónoklataik hová vezetnek. Mert bizonyos, hogy szörnyű helyzetünk megteremtésében a frázisnak igen nagy része volt; a multunkkal való fölényes kérdésünknak, a jelenkor igényei és követelései büszke megvetésének, önimádásunknak, nagyságunk túlbecsülésének, hangzatos, de realis alap nélkül szűkölködő népszerű jelszavaknak. Tehát frázisokkal nem szolgálhatok, a tudomány terén nem is jogosultak, sőt egyenesen tőrhetetlenek. De hát mit mondjak önöknek, a mi tájékoztatás vagy vigasz lehetne?

A jelen teljességgel kétségbeejtő. Tudomány dolgában is blokádnak alatt szenvedünk, külső és belső blokádnak alatt. A világtól el vagyunk zárva: külföldi könyvekhez és folyóiratokhoz nem juthatunk, úgy élünk mint Robinzon a maga szigetjén, köröskörül a tenger sivatagja rémes szörnyetegeivel, melyek pusztulásunkat követelik. És nem kevésbé fojtogató belső blokádnak: munkásságunk eredményeit nem tudjuk közzétenni, mert a kiadók, a kik csak hitvány regények és émelgyős rimelések közzétételére vállalkoznak, a tudomány számára hozzáférhetetlenek, a nyomdák pedig annyira fölesigázták áraikat, hogy még tudományos folyóirataink is szünetelni kényszerülnek. Üléseket csak kegyelemből tarthatunk valamely kölesönbe kapott fűtött helyiségben, nagy kinnal összekuporgatott kis tőkénk nagyon keveset vagy éppen semmit sem jövedelmez. Koldusok vagyunk, kizárva az európai tehetős nemzetek köréből, még jajgatnunk sem szabad, mert leigázóink kinevetnek vagy botozással tanítanak engedelmeskedni és tűrni.

Így fest a jelen, és hogyan fest a jövő, a megszokott frázisok hangoztatása nélkül? Ki tud erre a kérdésre komoly választ adni? A próféták kora lejárt, a mi szemünk nem hatol a jövőnek homályába, és legfeljebb sejtésekkel, inkább csak óhajtasokkal kopogtathatunk a bekövetkezendő idők kapuján. Ma divatos bölcselkedés, hogy már máskor is így voltunk; hogy a tatárjárás után, a mohácsi vésznapot követő években vagy a török hódoltság korában még rosszabb helyzetben voltunk és kibírtuk. Most is úgy lesz, lesz még ünnep a világon! Nem vitatom e politikai okoskodások alaposágát, nem avatkozom a politikába. Helyzetünk kétségbeejtő, erről nem térhetnek el a vélemények; de kétségbeesnünk nem szabad, azért nem baj, hogy időről időre elringatjuk fájós szívünket és kábult fejünket tetszetős történeti fejtegetésekkel, noha józan perczekben be kell látnunk, hogy ezek nem bizonyítanak semmit.

Nekünk különben főkérdésünk: mi lesz a tudományval hazánkban? és mi lesz philologiai társaságunkkal? A válasz e kérdésekre nem lehet kétséges: Lemondanunk nem lehet és nem szabad, ellen-

kezőleg: dolgoznunk kell és dolgozni fogunk. Könyveink nem fognak egyhamar megjelenni, folyóiratunk jó sokáig szünetelni fog. De megtarthatjuk üléseinket, melyeket gyakoribbakká és tartalmasabbakká kell tennünk. El kell készülnünk a föltámadásra, melynek napján majd kinyitjuk íróasztalunk fiókjait és közzéteszszük csöndes szorgalmunk gyümölcseit. Meg kell mutatnunk a nemzetnek és az elfogulatlan külföldnek, hogy nem haltunk meg, még nem is alszunk, hanem teljes odaadással és fáradhatatlan munkával szolgáljuk, ha úgyszólván titokban is, a tudományt, melyre fölesküdtünk. A frázis öl, de a hit föntart és boldogít. Hinnünk kell egy jobb jövőben, melyet azonban nemcsak reménylenünk, hanem teljes erővel építenünk is kell. Hagyjuk a nagy szólamokat, melyek csak csillogó szappanbuborékok, és folytassuk munkánkat, a hol elhagytuk. A kétségbeesés, a lemondás, a resignatio még mindig rendelkezésünkre van, ha máskép csakugyan nem lehet. Ma még nem vagyunk odáig. Minél szomorúbb a jelen és a közvetlen jövő, annál nagyobb erélylyel kell ellene fordulnunk és legdrágább kincseinkért küzdenünk. Az élet mindig küzdés volt és küzdés lesz ezentúl is. A fődolog, hogy ne hagyjuk el helyünket és ne dobjuk fegyverünket a bokorba.

Ez bizony szegényes vigasz, de frázisok nélkül jobbat adni nem lehet, én legalább nem adhatok. És legveszedelmesebb, a mit előbb belső blokádnak neveztem. Mert a kiadók embertelen magatartásához hozzájárul még az éhező tömegek lázadása, a pártok vizsgálja, a hivatatlanok túlekedése, az egyetem és az iskolák állapota, a fővárosnak kétségbeejtő állapota, — de minek folytassam, a mit önök épen oly jól tudnak mint én, és a min sem önök, sem én segíteni nem tudunk. De ezt a belső blokádöt is ki fogjuk bírhatni és le fogjuk győzhetni, ha minden egyes magyar ember, sem jobbra, sem balra nem tekintve, egész erejének és buzgalmának latba vetésével megteszi a kötelességét. Csak erre buzdíthatom önöket, a kik bizonyára ily buzdításra rá sem szorulnak. Minél kilátástalanabb a helyzet, annál nagyobb erőt kell kifejtenuünk, sőt nem szabad visszariadnunk nagyobb föladatak és czélok kitévésétől sem. Országok elbukhatnak és nemzetek megsemmisülhetnek, de csak akkor, ha fiai gyávák vagy léhák. A bátrakat és munkálkodókat megsegíti a sors, mely nem olyan vak, mint a milyennek rövidlátó bölcselek mondják. Maradjunk együtt és dolgozzunk vállvetve!

E baráti fölhívással megnyitom társaságunk 45-dik közgyűlését.

HEINRICH GUSZTÁV.

II. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Utolsó közgyűlésünket 1919 márcz. 29-ikén tartottuk. Azóta hónapok merültek alá a végtelenség árjába s egy ezredév értékeit sodorták el magukkal. A rohanó idő nem csak hazánk területét szaggatta részekre, hanem szétépte azt a tiszteletet is, melyet a magyar nemzet az európai műveltségért vívott harczaiban szerzett. A súlyedés szédületes gyorsasággal folyt le. S hogy a borzalmas korszak a feltámadás reményét is elrabolja a lesújtott nemzetől, még a történelem logikájába, az igazság erejébe vetett hitét is áldozatul kérte. Az általános nemzeti összeomlás következménye, hogy titkári

jelentésem tulajdonkép csak a pusztulás határait vonja meg, mikor a Philológiai Társaságnak 1919-ik évi életét vázoló.

Társaságunk szabad mozgása a tanácskormány idején mind szűkebbre szorult, május 14-ikén pedig teljesen megszűnt. E napon a közoktatásügyi népbiztosság rendeletére directorium vette át a Philológiai Társaság ügyeinek vezetését. Ekkor jelent meg a *Philológiai Közlönynek* a régi szerkesztőktől összeállított füzet, magán hordva a censura nyomait. Társaságunk új életjelt csak a tanácskormány megdőlte után, szeptemberben adott magáról. Miután a régi tisztikar, szerkesztőség és választmány ismét elfoglalták helyüket, megindult a romok eltakarítása, melyek a Társaság működését lépten-nyomon akadályozták.

Közviszonyaink kuszáltsága miatt csak két felolvasó ülést tarthattunk. Az elsón, okt. 25-ikén Tolnai Vilmos mutatta be Arany Vojtina-leveleiről szóló értekezését; a másodikon, decz. 13-ikán Hornyánszky Gyula olvasott fel részleteket *A polis fogalma* című nagyobb tanulmányából. Minél inkább fokozódott az érdeklődés felolvadásaink iránt, annál inkább óhajtotta a vezetőség a régi kapcsolatot tagtársaink között irodalmi vállalataink megindításával is megújítani. A nyomdai áraknak ijesztő emelkedése mellett egyelőre csak a *Philológiai Közlöny* folytatásáról lehetett szó, s szerkesztőink akadályt nem ismerő akaratának végre sikerült egy új tizenkét ívnyi füzet kiadását biztosítani. Így az 1919-ik évfolyamnak 24 ívnyi kötete egyrészt nehéz időknek, szomorú megpróbáltatásoknak emléke, másrészt biztató jele annak, hogy Társaságunk életereje még a vaspántokon is keresztültör.

Egy pillanatra megdőbbsenhet bennünket pénzügyi viszonyainknak aggasztó összebonyolódása, de joggal kelthet bennünk bizalmat jövő terveink iránt jóakaróinknak nemes pártfogása, melyben talán nem alaptalanul keressük Társaságunk jelentőségének felismerését. Különösen tekintélyes összegekkel támogatta irodalmi törekvéseinket a közoktatásügyi minisztérium. E segítség nélkül a *Philológiai Közlöny* még a múlt évi szűk terjedelemben sem jelenhetett volna meg, azért a legnagyobb hálával jegyezzük fel a nagylelkű adományokat Társaságunk évkönyvében.

A letűnt sötét esztendő azonban nem csak munkaterünket dúlta fel, hanem megtépte tagtársaink sorait is. A múlt év folyamán hűnytak el: dr. Anyos István, földbirtokos, philosophiai író, Incze István nagykanizsai kegyesrendű főgymn. tanár, Jánosy Boldizsár budapesti főgymn. tanár, ókori remekírók lelkes fordítója és magyarázója, dr. Kardos Lajos, szép műveltségű irodalomtörténeti kutató, dr. Schuster Alfréd, budapesti főgymn. tanár, képzett modern philologus, s több becses iskolai kézikönyv szerzője, dr. Tihanyi Mór orvos, az *Ókori Lexikon* munkatársa, dr. Vajticzky Emánuel, ceglédi főgymn. tanár, a magyar irodalomtörténet munkása, Varsányi Román, soproni benedekrendű főgymn. tanár, dr. Zindl Béla, budapesti főgymn. tanár, érdemes classicus-philologus és pädagogus, Zsámboki Gyula, budapesti főgymn. tanár, a művészeteknek és classica-philológiának szép lelkű művelője. E szomorú sorhoz csatlakozott néhány héttel ezelőtt dr. Bászél Aurél, egykori budapesti egyetemi magántanár és nyugalmazott főgymn. tanár, ki a görög és római irodalom-

történet körébe vágó, értékes tanulmányaival nagy mértékben hozzájárult újabbkori classica-philologiai irodalmunk megalapozásához. A nyolczvanas évek elején a kritika egyértelmű elismeréssel fogadta Theokritos idylljeiről, Thukydides beszédeiről s a classica-philologia munkásairól szóló dolgozatait, kiemelve fejtegetéseinek mélységét és biztosságát. A mi rokonérzésünket azonban a széles látókörű tudós mellett egyaránt magához vonzotta a hű munkatárs, ki 1874-ben már ott állott az alapkötetételnél s attól fogva évtizedeken keresztül állandó ragaszkodással szolgálta Társaságunk ügyét, mint választmányunk tagja. Legyen elhunyt tagtársainknak síri álma nyugodt, s emlékeztük áldott!

Halottaink közül tudományos munkásságának rendkívüli arányával emelkedik ki Simonyi Zsigmond budapesti egyetemi tanár. Munkásságának köre a magyar nyelvészet volt, de a magyar nyelvtörténet és a rendszeres magyar nyelvtan kiépítésével nagy hálára kötelezte a magyar irodalomtörténet kutatóit is. Hogy irodalmunk letűnt korszakait reálisabban ítéljük meg, hogy nyelvünk törvényeit pontosabban ismerjük, hogy beszédünkben és írásunkban a magyar nyelv szelleméhez igazodunk, azt részben Simonyi Zsigmondnak köszönjük. Ezekért az elévülhetetlen érdemeiért választotta meg a Philologiai Társaság őt, mint választmányunk régi tagját, tiszteleti taggá. Ezek előtt hálunk meg most is, mikor gondolatban felkeressük a nagyhatású tudósnak nem rég hantolt sírját, hogy hálánk koszorúját helyezzük el rajta.

Bánatos szívvel állottunk meg a mellett a koporsó mellett is, mely egyik legfáradhatatlanabb philologusunknak, Bayer Józsefnek, földi maradványait adta át az örök nyugalomnak. Bayer Józsefben a tudós askesise szinte eszményi kifejlődést nyert. Őt nem érintette a gyors érvényesülés ragálya; a nagy irodalmi tervek embere volt. Három emlékszerű alkotásában: *A magyar játékszín történetében*, *A magyar drámairodalom történetében* s a magyarországi Shakespeare-hatás rajzában kitörölhetetlenül hagyta ránk írói egyéniségének jellemző vonásait: a gyűjtésben való lankadatlan buzgalmat s a nagy rendező tehetséget. Munkássága rokon Toldy Ferenczével. Aesthetikai ítéletei elavulhatnak, adatai kiegészítésre szorulhatnak, de az alap, melyet vetett, az irodalmi izlés változásai ellenére megmarad. S vajjon a ki oly sokat adott a magyar tudománynak, mit nyert viszonzásul a magyar társadalomtól? De fájó kérdés s keserű panasz ne zavarja meg gyászunkat! Minket a legbensőbb hála köt a boldogulthoz, mint Társaságunk alapító tagjához, kinek majd minden évben volt egy vagy több irodalomtörténeti cikke a *Philologiai Közöny* számára. Mély megindultsággal búcsúznak kiváló pályatársunktól, emléket kegyelettel őrizzük meg, s egyéniségét, mint eszményképet, híven követjük tudományos törekvéseinkben.

Könyeink ködén s nemzeti gyászunk sűrű fátyolán keresztül nem látunk jövőnk rejtelmébe. Ha azonban valami visszaránthatja még a magyar nemzetet a bukás örvényéből, az nem lehet más, mint a férfiás elhatározás és a komoly munka. A nemzeti erőmegfeszítésből nem hiányozhatik a magyar philológiának s Társaságunknak munkája sem. Minél szigorúbb módszert követünk kutatásainkban, minél biztosabb eszközökre hivatkozunk tudományos eredményeinkben, annál inkább növeljük az igazság tiszteletét, pedig ennek uralma nemzetünk

számára a lét és nem-lét kérdése. Másrészt a philologia munkásai legkönnyebben találhatják meg a kapcsolatot a nyugati műveltséggel, melyet a világháború és a forradalom borzalmai oly végzetes szerencsétlenséggel fordítottak ellenünk. Csak szellemi munkánk benső tartalma vonhatja ránk ismét annak a nagy dolgos nemzetnek figyelmét is, mely munkabíráásával még bukásában is tiszteletet ébreszt maga iránt az egész világon. Rendkívül fontos nemzetmentő feladat vár épen a Philologiai Társaságra hazánknak azon részeiben, melyeket az erőszakos béke elszakíthat tőlünk, de soha sem törölhet ki emlékeztünkől. Itt nekünk kell tagtársaink és folyóirataink útján az érdeklődést fenntartanunk a magyar philologiai kutatások iránt, hogy megmentsük a magyar műveltségnek azt, a mi a magyar műveltségé.

Még jelentősebb szerepet juttat a nemzeti megújulásban a magyar philológiának a tudományos irodalmi erkölcs uralma. Mi lehetne ez más, mint a tudománynak lelkiismeretes művelése, az igazságnak melléktekintet nélkül való keresése s a meggyőződés bátor hirdetése. Az önzetlenségnek s önfegyelemnek mily nagyszerű példája az a philologus, ki elmerül a részletkérdések kutatásába s éveken keresztül következetesen halad ugyanazon tudományos cél felé! S mily egyetemes elvekhez kell annak emelkednie, ki az irodalmi életnek kevésbé felülről elemeit tárja fel a nélkül, hogy a tömeg tapsaira számítana, s csak azért, hogy az elért eredményeket évtizedek múlva valaki tovább építhesse! Mindez valójában az eszményi gondolkodás diadalát jelenti, mely hadat üzen a kicsinyes hiúságnak, a széthúzó egyéni érdekeknek s az anyagiasságnak. Vajha a Philologiai Társaság egyesítene magában a tudományos irodalmi erkölcsnek legnemesebb elemeit, vajha eszményeivel fordítaná a magyar társadalom tekintetét magasabb célokra, vajha lenne a nemzetnevelés tényezője s a jobb, szebb, boldogabb jövő munkása!

PAPP FERENCZ.

III. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése.

Tisztelt közgyűlés! Folyó hó 2-án a pénztárvizsgáló-bizottság elnökének lakásán megejtettük a pénztárvizsgálatot, melynek eredményéről a következőkben van szerencsénk beszámolni:

A) Megvizsgáltuk, a számadási okmányokkal összehasonlítottuk és mindenben helyesnek találtuk az 1919. évi zárószámadást, a mely szerint a bevétel volt 19,003 K 91 fillér, a kiadás 18,475 K 92 fillér, a pénzmaradvány pedig 527 K 99 fillér. Azonban a Közlöny 1919. évfolyamának I. V. füzeté után még 2313 K 98 fillérral tartoztunk folyó év elején a nyomdának, úgyhogy az 1919. évet tulajdonképen 1785 K 99 fillér deficittel zártuk, pedig a Közlöny múlt évi folyamából a VI.—X. füzet még meg sem jelent s így ennek nyomdai költségei az 1920. évi költségvetésünket fogja terhelni. A múlt év pénzügyi eredményei, noha kiadásunk az előirányzott 39,052 K 23 fillér helyett csak 18,475 K 92 fillérré rúgott, igen kedvezőtlen, mert bevételeink is hasonló arányban kisebbek az előirányzottaknál: 31,976 K 72 fillér helyett csak 18,475 K 92 fillér folyt be. Azt hisszük, felesleges e kedvezőtlen eredményt bővebben megokolnunk: a reánkzúdult nemzeti szerencsétlenség, s az ezt követő siralmas pénzügyi katasztrófa

mindent megmagyaráz: előfizetőink s tagjaink legnagyobb része sehogyan nem tudott kötelezettségeinek eleget tenni, s az ebből eredő veszteségeinket semmiféle nagylelkű állami támogatás sem pótolhatja.

B) alatt bemutatjuk a vagyonmérleget, a mely szerint vagyónk 27,913 K 43 fillért tüntet föl, 16,996 K 78 fillérre szűg teherrel szemben. Alapítványainkból 13,600 K névértékű 4%-os koronajáradékot 11,188 K-ra, 1350 K n. é. hadikölcsön-kötvényt 877 K 50 fillérre értékeltünk, 1617 K 30 fillér pedig a póstatakarékpénztárban van folyószámlán elhelyezve. A tagdíjhátralékokból, a melyek 12,348 K-ra rúgnak, csak 9500 K-t vettünk fel a vagyonrovatba, noha ennek is csak egy része lesz behajtható.

C) alatt előterjesztjük végül az 1920. évre szóló költségvetést, a mely szerint a bevételeket 21,717 K 99 fillérben, a kiadásokat pedig 26,608 K 98 fillérben irányoztuk elő, számításba vévén, hogy folyóiratunkból egyelőre csak az 1919. évfolyam elmaradt füzetei fognak megjelenni. Be kell ismernünk azonban, hogy költségvetésünk tételei csak találgató hozzávetéseken alapulnak, nem pedig okszerű számításokon, hiszen a mostani politikai és pénzügyi helyzet annyira zavaros és bizonytalan, hogy reális, az eddigi eredmények figyelembevételén alapuló költségvetést készíteni nem állott módunkban.

Befejezésül megállapítjuk, hogy a pénztári ügyvitel ellen semmi kifogásunk nincs s tisztelettel kérjük, hogy a Tisztelet közgyűlés jelentésünket tudomásul venni és Császár Ernő pénztárosnak az 1919. évre a szokásos felmentést megadni sziveskedjék.

A) A Budapesti Philologiai Társaság 1919. évi zárószámadása. (Idő: 1919 január 1-től december 31-ig. Pénztárkönyv: 423. lap 1. tételétől 428. lap 72. tételéig.) Bevétel: Pénzmaradvány 1918-ról 5626 K 72 f, előfizetés 1919-re 2580 K 50 f, rendes tagdíj 1919-re 1596 K 60 f, rendes tagdíjhátralék 903 K 50 f, rendkívüli tagdíj 1919-re 66 K, rendkívüli tagdíjhátralék 36 K, a Közlöny eladásából 47 K 75 f, kamatok 137 K 94 f, az állam segélye 7000 K, hirdetésekért 100 K, alapítványok 803 K 80 f, idegen pénzek 105 K 10 f, összesen 19,003 K 91 f. — Kiadás: Nyomdai tartozásunk törlesztésére 8026 K 47 f, a Közlöny 1919. évi nyomtatási költségei 8312 K 40 f, szétküldési költségek 60 K 76 f, czímzalagok 30 K, írói tiszteletdíjak 311 K 70 f, szerkesztőknek 500 K, pénztárosnak 544 K 16 f, szolgáltnak 60 K, irodai költségek 290 K 50 f, egyéb nyomtatványok 37 K 90 f, különféle kiadások 282 K 83 f, idegen pénzek 19 K 20 f, összesen 18,475 K 92 f.

B) A Budapesti Philologiai Társaság 1919. évi vagyonmérlege. Vagyon: Pénzmaradvány: a) forgó tőke 244 K 33 f, b) alapítvány 283 K 60 f, 13,600 K n. é. 4%-os koronajáradék 11,188 K, 1350 K n. é. 6%-os hadikölcsön-kötvény 877 K 50 f, tagdíjhátralékok 9500 K, a Közlöny raktári készlete 800 K, irodai felszerelés 20 K, követelés egy czikk nyomdai költségeiért 5000 K, összesen 27,913 K 43 f. — Teher: Alapítványok 14,682 K 80 f, tartozás a nyomdának 1919. decz. 31-én 2313 K 98 f, vagyonegyenleg 10,916 K 65 f, összesen 27,913 K 43 f.

C) A Budapesti Philologiai Társaság költségvetése az 1920. évre. Bevétel: Maradvány az 1919. évről 527 K 99 f, előfizetések az 1920. évre 1500 K, rendes tagdíjak az 1920. évre 1000 K, rendes

tagdíjhátrálékok 500 K, rendkívüli tagdíjak az 1920. évre 40 K, rendkívüli tagdíjhátrálékok 20 K, a Közlöny eladásából 30 K, kamatok 600 K, a Magy. Tud. Akadémia segélye 2000 K, az állam segélye 10,000 K, hirdetések 100 K, különféle bevételek 5200 K, alapítványok 200 K, összesen 21,717 K 99 f. — Kiadás: Nyomdai tartozásunk kiegyenlítésére 2313 K 98 f, a Közlöny 1920. évi nyomdai költségei 20,000 K, szétküldési költségekre 100 K, címsszalagokra 45 K, tiszteletdíjakra 650 K, szerkesztőknek 500 K, pénztárosnak 1000 K, szolgáltnak 50 K, meghívók postaköltségeire 300 K, irodai költségekre 250 K, tőkésítésre 1000 K, különféle kiadásokra 200 K, idegen pénzek 100 K, összesen 26,608 K 98 f.

Budapesten, 1920 február 2-án.

HUSZTI JÓZSEF,
biz. tag.

SZÉKELY ISTVÁN,
biz. elnök.

GYULAI ÁGOST,
biz. tag.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai társaság választmányának 1920 február 14-én a közgyűlés előtt tartott rendes üléséről.

Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Ferenczi, Finály, Heinlein, Incze, Némethy, Thienemann, Tolnai, Zlinszky vál. tagok, Papp I. titkár, Császár Ernő pénztáros, Förster szerkesztő. Jegyző: Zolnai Béla.

A tárgysor főbb pontjai:

1. Papp Ferencz indítványára az EPhK. szerkesztésére továbbra is Bleyer Jakabot és Förster Aurélt kéri fel. Bleyer akadályoztatása esetén helyettesítésére Thienemann kap megbízást.
2. Gragger átírata alapján a társaság közreműködik a berlini Ungarisches Institut évkönyve összeállításán.
3. Új tag: Jankó Gyula (aj. Tolnai).

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1920 február 19-én tartott XLV. rendes közgyűléséről.

Elnök: Heinrich Gusztáv.

Jegyző: Papp Ferencz.

Jelen voltak: Förster Aurél szerkesztő, Császár Ernő pénztáros, Baros Gyula, Czeglédy István, Császár Elemér, Danczer Béla, Darkó Jenő, Eckhardt Sándor, Elek Oszkár, Ferenczi Zoltán, Finály Gábor, Gröger Rezső, Gulyás Pál, Gyomlay Gyula, Heinlein István, Incze József, Jankó Gyula, Karl Lajos, Kornis Gyula, Kuzsinszky Bálint, Némethy Géza, Popsioru Máriusz, Husztiné Révhegyi Rózsi, Schwartz Elemér, Szegedy Rezső, Szigetvári Iván, Szinyei Ferencz, Thienemann Tivadár, Tolnai Vilmos, Várdai Béla, Vári Rezső, Vécsei Béla, Weber Artúr, Zambra Alajos, Zolnai Béla és mások.

1. *Heinrich Gusztáv* elnök megnyitja a közgyűlést és fölolvassa elnöki beszédét.

2. *Tolnai Vilmos* fölolvassa Attila és Buda testvérségéről szóló értekezését, melyhez Heinrich Gusztáv és Ferenczi Zoltán fűznek megjegyzéseket.

3. *Papp Ferencz* fölolvassa titkári jelentését, mely tudomásul szolgál.

4. *Császár Ernő* előterjeszti a pénztárvizsgáló-bizottság jelentését. A közgyűlés, megköszönve a bizottság fáradozását, elfogadja a jelentést, Császár Ernő pénztárosnak az 1919-ik évre megadja a felmentést, egyúttal elismerését fejezi ki neki pénzügyeinknek lelkiismeretes vezetéséért.

5. Az elnök indítványára Schwartz Elemér és Thienemann Tivadar gyűjtik össze a szavazatokat. A választás eredménye a beadott 33 szavazat alapján következő. Elnök: Heinrich Gusztáv, alelnök: Hege-düs István, első titkár: Papp Ferencz, második titkár: Huszti József, pénztáros: Császár Ernő. Budapesti választmányi tagok: Alszeghy Zsolt, Binder Jenő, Birkás Géza, Cserép József, Eckhardt Sándor, Ferenczi Zoltán, Fest Sándor, Finály Gábor, Friml Aladár, Gyomlay Gyula, Gyulai Agost, Heinlein István, Hittrich Ödön, Hóman Bálint, Ince József, Kempf József, Kmoskó Mihály, Kuzsinszky Bálint, Melich János, Némethy Géza, Pauler Ákos, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Pintér Jenő, Szegedy Rezső, Székely István, Tolnai Vilmos, Vári Rezső, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla. Vidéki választmányi tagok: Burián János, Császár Elemér, Csengeri János, Darkó Jenő, Dézsi Lajos, Dombi Márk, Dóczi Imre, Erdélyi Pál, Gálos Rezső, Gedeon Alajos, Gombocz Zoltán, Gragger Róbert, Helle F. Hugó, Hornyánszky Gyula, Kacsok-vics Kálmán, Kornis Gyula, Kristóf György, Lajti István, Láng Nándor, Pap Károly, Pirchala Imre, R. Prikkel Marián, Pröhle Vilmos, Schmidt Henrik, Thienemann Tivadar, Vietorisz József, Werner Adolf, Zoltvány Irén. — Ezekon kívül szavazatokat kaptak még: Baranyay Zoltán (1), Czeglédy István (1), Kardos Albert (13), Koszó János (3), Marót Károly (15), Nagy Pál (11), Prácser Albert (1), Pruzsinszky János (9), Schröder Imre (10), Simon László (2), Szalay Gyula (1), Szinnyei Ferencz (4).

Több tárgy nem lévén, a közgyűlés véget ért.

PAPP FERENCZ,
első titkár.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1920. jan. 21-én *választmányi ülést* tartott Heinrich Gusztáv elnöklete alatt. Jelen voltak: Császár Elemér, Darkó, Ferenczi, Finály, Gyomlay, Heinlein, Kuzsinszky, Némethy, Székely, Thienemann, Tolnai, Vári vál. tagok, Papp I. titkár, Császár pénztáros, Förster szerkesztő. Jegyző: Zolnai Béla. — 1. Heinrich G. megemlékezik az ország sorsában és az egyesület életében előállt változásokról. 2. Császár Ernő előterjeszti pénztárosi jelentését s említi a tagok sorában beállt változásokat. 3. Papp Ferencz a jelölő-bizottság munkájáról jelent. 4. Székely István a rostáló bizottság jelentését olvassa fel, melynek alapján a választmány több tagot kizár. 5. Dönt a választmány a közgyűlés idejéről és helyéről.

1920. márczius 10-én *felolvasó ülés* volt a következő tárggyal: *Eckhardt Sándor*: Bessenyei és az angol-francia politikai irodalom. — Utána Heinrich Gusztáv elnöklete alatt *választmányi ülés*. Jelen voltak: Birkás, Friml, Heinlein, Ince, Lajti, Némethy, Pauler, Székely, Thienemann, Vári, Zlinszky vál. tagok, Papp I. titkár, Császár pénztáros, Förster

szerkesztő. Jegyző: Huszti. — 1. Császár előterjeszti pénztárosi jelentését, mely szerint 1920. márczius 1-ig az összes bevétel 16,765'99 K, kiadás 13,763'40 K. 2. Förster a görög szótár ügyében szólal fel. Javasolja, hogy a bizottság tartson ülést. 3. Új tag Turkovitsch Ferencz (aj. Papp).

1920. ápr. 14-én *felolvasó ülés* volt a következő tárgysorral: 1. *Szent-irmay Gizella*: Részletek Scholz Meroë című tragédiájának fordításából. 2. *Vikár Béla*: La Fontaine Magyarországon. — Utána *választmányi ülés* Heinrich Gusztáv elnöklete alatt. Jelen voltak: Ferenczi, Finály, Heinlein, Incze, Lajti, Némethy, Székely, Tolnai, Zlinszky vál. tagok, Papp I. titkár, Császár pénztáros, Förster szerkesztő. Jegyző: Huszti. — 1. Pénztárosi jelentés: 17,828'49 K bevétel, 13,891'80 K kiadás. 2. Alapító tag lett Baranyai Zoltán. Új tag: Tóth László (aj. Császár Ernő). 3. Förster jelentése a görög szótár-bizottság üléséről.

1920. május 19-én *felolvasó ülés* volt a következő tárgysorral: 1. *Heinlein István*: Tarentum alapításának mondaja. 2. *Szigetvári Iedn*: Petőfi leíró költészete. — Utána Heinrich Gusztáv elnöklete alatt *választmányi ülés*. Jelen voltak: Csengeri, Eckhardt, Fest, Finály, Förster, Hegedüs, Heinlein, Lajti, Némethy, Szegedy, Székely, Thienemann, Tolnai vál. tagok, Papp I. titkár, Császár pénztáros, Förster szerkesztő. Jegyző: Huszti. 1. Pénztárosi jelentés: 23,285'99 K bevétel, 20,022'24 K kiadás. 2. Rendes új tag: Grabits Lajos (aj. Császár Ernő). 3. Förster jelentése a görög szótár ügyében kiküldött elszámoló bizottság munkájáról.

1920. okt. 13-án *felolvasó ülés* volt a következő tárgysorral: 1. *Székely István*: Nagy Sándor levele Aristoteleshez. 2. *Elek Oszkár*: A walesi bárdokról. — Utána Heinrich Gusztáv elnöklete alatt *választmányi ülés*. Jelen voltak: Ferenczi, Gyomlay, Hegedüs, Heinlein, Lajti, Némethy, Pintér, Székely, Thienemann, Tolnay, Zlinszky vál. tagok, Papp I. titkár, Förster szerkesztő. Jegyző: Huszti. 1. Pintér vál. tag elvállalja, hogy a társaság meghívóit a tanári testületekkel közölteti. 2. A bécsi egyetemi könyvtár legalább 1900-tól két példányt kér az EPhK. évfolyamaiból. A választmány megadja. 3. Hegedüs a görög szótár dolgában a bizottság összehívását javasolja.

1920. nov. 10-én *felolvasó ülés* volt a következő tárgysorral: 1. *Tolnai Vilmos*: Adatok Thaly kurucz balladáinak keletkezéséhez. 2. *Förster Aurél*: Magyarozott helyek görög auctorokból. — Utána Heinrich Gusztáv elnöklete alatt *választmányi ülés*. Jelen voltak: Alszeghy, Bittenbinder, Császár Elemér, Eckhardt, Gyomlay, Heinlein, Incze, Kornis, Lajti, Némethy, Pauler, Szegedy, Székely, Thienemann, Tolnai, Vári, Zolnai vál. tagok, Császár pénztáros, Förster szerkesztő. Jegyző: Huszti. 1. A pénztárvizsgáló és jelölő bizottság kiküldése. 2. Új tag: Nocker Janka (aj. Heinlein). 3. Hegedüs jelentése a görög szótár-bizottság munkájáról.

1920. decz. 15-én *felolvasó ülés* volt a következő tárgysorral: 1. *Heinrich Gusztáv*: Amadis de Gaula. 2. *Papp Ferencz*: Gyulai Pál ismeretlen útirajza. — Utána Heinrich Gusztáv elnöklete alatt *választmányi ülés*. Jelen voltak: Dézsi, Eckhardt, Heinlein, Incze, Székely, Thienemann, Tolnai, Vári vál. tagok, Papp I. titkár, Császár pénztáros, Förster szerkesztő. — Papp I. titkár jelentést tett a jelölő bizottság üléséről. — A választmány a közgyűlést Bayer József emlékeztetének kívánja szentelni. — A *Philologiai Közlöny* 1920-iki évfolyama öt ívnyi lesz. — Császár pénztáros jelentést tesz a pénztárról. — A Társaság 10 korona pótlékot szed a tagdíj mellett a tagoktól. — A választmány Lajti választmányi tagnak köszönetet mond a meghívók sokszorosításáért.

— Zsoldos Benő elhunytáról érkezett hír Sárospatakról, hol a boldogult 1874 óta a latin és görög nyelvek tanára volt. A közönség kivált Thukydides-fordításából ismerte, mely két- és egynyelvű kiadásban az Akadémia classica-philologiai bizottságának kiadásában jelent meg még 1887—8-ban (3 kötetben). Értesülésünk szerint megvan hagyatékában De-

mosthenes 18 beszédének, köztük az összes demegoriáknak fordítása is, melyet az Akadémiának már 1893-ban bemutatott, s melyen azóta is tovább dolgoztatott. Tudományunknak a központtól távol élő, de avatott és szorgalmas régi munkását veszítettük el benne. Nyugodjék békével!
Gy. Gy.

— Mikes *«kérácza»*-ja és *«polatéli»*-je. Ezt a két újjörög szó a Mikes leveleiben található török szavak között Erődi Béla magyarázza, előbb a Jeles írók iskolai tárának XVII. kötetében (Zágoni Mikes Kelemen válogatott Törökországi levelei), majd (minden változtatás nélkül) a 24 évvel ezután megjelent diszmunkában (Zágoni Mikes Kelemen Törökországi levelei, Budapest, Franklin 1906): mint látni fogjuk helytelenül. Erődi abból indul ki, hogy Mikes «magyaros hangzásúvá» teszi az idegen szavakat s ez alapon a maga tudása tárházából hasonló görög szavakat vesz elő s egyeztetni Mikesével. Az alábbiakból kitűnik, hogy a czimben levő két szót igen jól írta le Mikes, úgy, a mint hallotta:

1. A 22. levélben (Jenikő 28. dec. 1718. 31. l.) Bercsényinéről írja: «El mondhatni valósággal, hogy méltóságos asszszony. Mert sokan viselik az asszszony nevet, de nem mindenik viseli érdemesen azt a nevet, és az olyanokat csak asszszonyocskáknak kellene híni, vagy asszszonyállatnak (Ne szóllyunk az asszszonyok ellen); elég az, hogy azzal az úri asszszonnyal inkább eltöltheti ked az időt, mint sem a görög kéráczákkal». Ehhez Erődi magyarázatul megjegyzi: «*Koráci* közhasználatú népies alakja az új görög koraszion (*κοράσιον*) szónak, mely leányt jelent. Mikes ezt is magyaros hangzásúvá tette, mint majdnem minden idegen szót» (LXXII. l.). Az igaz, hogy a *κοράσιον*-t el kellene ferdíteni, hogy *kérácza* legyen (Erődi szerint ez magyarosabb hangzású), de a formán kívül van itt más hiba is! A szó jelentése (leány) se illik Mikes szövegébe. De nincs is szükség arra, hogy itt más formájú szót keressünk, megvan az újjörögben Mikes *kérácza*-ja épen olyan formában, a mint nála találjuk: Vizandiosz Skarlatos szótára (*Λεξικόν τῆς καθ' ἡμᾶς Ἑλληνικῆς διαλέκτου ὑπὸ Σκαρλάτου Δ τοῦ Βυζαντίου, ἐν Ἀθήναις 1835. 133a. l.*) szerint: *κεράτσα, κερατίτσα* (Σημ. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πρὸ πενήντα χρόνων ἡ λέξις ἦτον ἀκόμη συνώνυμος τοῦ κερά: etc.) Minket épen az érdekel, hogy a XVIII. században Konstantinápolyban mi a jelentése, t. i. Mikes épen ott (illetőleg Jenikőben) hallotta s ottaniakra alkalmazta. *κεράτσα* tehát Vizandiosz Skarlatos tudomása szerint 50 esztendővel előtte Konstantinápolyban azonos jelentésű a *κέρα* szóval, mely: ἐπίθετον, διδόμενον πρὸς τιμὴν εἰς τὰς γυναῖκας, εἰς δὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν μόνον εἰς τὰς γεροντίσσαις, ἀντὶ τοῦ ὁποίου εἰς τὴν Ἑλλάδα, μετεχειρίζονται τὸ θειά: οἱ παλαιοὶ εἶχον τὸ Μαῖα. «Δέσποινα, κυρία, madame». Tehát a szó nem a *κορῆ*, 'leány', hanem a *κύρ*, 'Herr, sieure, sire'-rel azonos tövű. (Du Cange, *Glossarium ad script. med. et inf. Graecitatis etc.* (1688) Vratislaviae 1891. p. 767 *κυρά*, 'domina', *κυράτσα*, 'Hera, Domina'. Hímnemű megfelelője *κυριτσάκης*, *κυρίτσης*: «πρὸ μερικῶν ἀκόμη χρόνων ἡ λέξις ἐδόδετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὡς τίτλος τιμῆς εἰς τοὺς εὐγενεῖς καὶ σημαντικοὺς: τῶρα κατήντησε ἵνα σημαίη εἰς τὸ ἀρσενικὸν ὄ, τι, *κεράτσα*: εἰς τὸ θηλυκόν.» Vizandiosz Skarlatos 152. l.)

Vizandiosz Skarlatos adataihoz csak annyit kell toldanom, hogy a *κύριος* (*κυρία*)-ból byzáneci s újjörög *κύρ* (*κυρά, κύρατος*) az újjörögességben, legalább Konstantinápolyban nem a legelőkelőbb görögök *czime*. A görög születési s hivatali arisztokraták *ἡγεμών*-ok, *ἀρχών*-ok, viszont a *κύρ, κυρίτσης, κυριτσάκης* az arisztokratiával szemben a középbirtokos és hivatalnok osztályra, követségi emberekre, tolmácsokra szorul. (Pl. a konstantinápolyi Patriarchion Mikesék korából származó rodostói codexében (Patr. Nr. 905) olvasom ἡ *κυράτσα τζαμπετούλα* (egyebütt *τζαμπετούλα*) Mikes *kéráczái* is *κὼ-velsémi emberek, κυρίτση-k jeleségei*, a kikkel a pérai asszszonyok (néneje) s Mikesék is érintkeztek. Ez a *κεράτσα* szó (ma is közhasználatú *κύρατσα* = *kiraca*) *τώρα μετέπεσεν εἰς ἄλλον σημασιαν χαρακτηρίζουσα τὰς κενοδόξους γυναῖκας, ὅσαι παρὰ τὴν δύναμιν τῶν καὶ παρὰ τὸν καιρὸν, φιλοτιμοῦνται γελώεις ἵνα μιμηθεῖον*

τὰ φερόματα καὶ τοὺς λόγους τῶν καλλιτέρων ἄτων etc. «περπερος, affectée etc.» A jelentésátvitel „gezierte, affektierte Frau“ a követségí asszonyok társas életéből s életviszonyaiból érthető. Mikes se mulasztja el a kéréczkák említésekor megjegyezni: «sokan viselik az aszszony nevet, de nem mindenik viseli érdemesen azt a nevet, és az olyanokat csak asszonyocskáknak kellene hinni (Ne szólyunk az aszszonyok ellen).

2. A 35. levélben. (Jenikő, 16. ápr. 1720. 36. l., ezenkívül többször, így a 40., 42., 80., 109. s 164. levelekben) *Polatéti*. Erődi jegyzete: «*Polatéti* rövidített alakja Εἰς πολλὰ ἔτη (olv. Isz polla éti) vagy εἰς ἔτη πολλὰ (olv. Isz éti polla) új görög üdvözlésnek (Sok évig t. i. élj), mi a magyar „Isten éltesse“ nek felel meg». Nem tudom, hogyan képzelte el Erődi, hogy Polatétit írhatott Mikes, ha «Isz éti polla»-t, vagy «Isz polla éti»-t hallott. Ez az Erődi említette köszöntés is megvan összevont formában az újgörögsgben, de ez természetszerűleg nem *polatéti*, hanem σπολλάτι (Vizandios Skarlatos szótára 262. l.: Σπολλάτη [συνεφάρη ἀπὸ τὸ «Εἰς πολλὰ ἔτη», καὶ κατήνησεν ὄνομα οὐδέτερον, ταυτοσήμαντον τοῦ] «Ἐὐχαριστία» ἔδεν με εἶπεν οὗτ ἔνα 'σπολλάτη). Ellenben van egy másik köszöntésforma: «πολλὰ τὰ ἔτη» (olv. pollā tā éti), összevonva pollā tēti, melynek pontosan megfelel Mikes *polatéti*-je, (U. o. 95. l. «ἔτος [τῷ], διεσώθη μόνον εἰς τὸ «πολλὰ τὰ ἔτη, ἢ πολλὰ τὰ ἔτη σας etc.)

(Szabadka.)

FEHÉR GÉZA.

— Madách Imre Herakles-drámája a «Férfi és nő», a hús éves költő helyenkint lángészre valló, a maga egészében nagyon is ifjonezi (Gyulai Pál szava) kísérlete abban a különös szerencsében is részesült már, hogy egészen komolyan Sophokles Trachisi nőivel hasonlították össze (Palágyi Menyhért, *Madách Imre élete és költészete* 116. s k.), sőt a két darabot együtt emlegetni kezd általános szokássá válni a Madách műveivel foglalkozók között. Nem is lenne jogosult kétségbe vonni, hogy a magyar költőt a Solger-féle német Sophokles ihlethette hőse megválasztásánál. A párhuzam mégis annyira félrevezető, hogy akadhatott, a ki Xenophanes-t és Epicharmos-t olvastatott vele (Marót Károly, Irodalomtörténet, 1914. 225. s k.), holott legfeljebb, ha latin fordításban fordult meg a kezében Homeros. Ez a philologiai megnyilatkozása Palágyi naiv túlbuzgóságának, a ki szerint «egyszerű és fenséges erejű művészetét Madách a görög klasszikai tragédia iskolájában fejlesztette ki» (i. m. 134. s k.).

Shakespeare-je Madáchnak már 1839-ben volt (a Madách-könyvtár katalógusában a 746. darab, l. Magyar Könyvszemle, 1915. 20. l.), de a tragikusok között, úgy látszik, nem vetette meg Senecát sem. Heraklese, mielőtt a máglyára lép, Deianeira sírjára veti oroszlánbórét:

Fagyos porod,
Hogy fel ne sirjon hozzám: rád adom
Bundámat.

Majd imígy folytatja:

Botom! Te kedves uti társ,
Téged nem adlak senkinek; hiszen
Emelni senki sem bir (*a máglyára veti*). Itt helyed!

Az előbbi szavakban a shakespeare-i szertelenség retorikáját érezni. Az utóbbiakhoz olvassa bárki Senecát s ítéljen maga. A Hercules Oetausban a hírnök beszéli el Herakles halálát. A máglyára lépő hős Philoktetesnek ajándékozta íjját.

1661 «Hic nodus» (a bot!) inquit «nulla quem cepit manus,
Mecum per ignes flagret; hoc telum Herculem
Tantum sequetur. Hoc quoque acciperes» ait
Si ferre posses. Adiuvet domini rogam.»

Madách az ótái tűzhalál jelenetéhez talált antik forrást Senecában a kinek drámáit atyja könyvtárában is, a *Collectio Pisaurensis* II. kötetében olvashatta (katalógus-szám 728.). S ha már párhuzamot kellene vonni, mennyivel hálásabb lenne összehasonlításra a *viri virtus*-nak a testi fájdalom és a testi vágyon triumfáló hőse — mind a kettő egyformán nem-görög páthoszával.

Erdekes különben, hogy Madách drámájának hangulata és a költő fantáziája is középkorias szint követel: lovagtermet és várkertet. Jólének

Mindennap egy istendal hangzott
Ablaklugasai közt és a dalnok
Remegve nézett fel.

Jole és a Lantos szerelme primitíven Herczeg Ferencz Éva boszorkányának a motivuma.

(Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY.

— Görög auctorokból. I. *Solon* a Demosthenes egy idézeteként (Περὶ παραπρεσβείας 255) fenmaradt töredékében (4. fr. Bergk) keményen ostromozza honfitársai önzését és kapzsiságát, a mely az államot veszélybe sodorja. Zeus s az istenek végzése — úgymond — nem akarja ennek a városnak pusztulását: maguk a polgárok döntik romlásba a pénz csábításának engedve, s a nép vezéreinek jellemtelensége. Az emberek erkölcs-telen úton szerzik a vagyont nem kimélve még az istenek kineseit s az állam tulajdonát sem. Majd így folytatja (14—22):

οὐδὲ φυλάσσοιενταί σεμνὰ θέμεθλα Δίκης,
15 ἢ, σιγῶσα σύνοιδε τὰ γιγνόμενα πρὸ τῶντα,
τῶ δὲ χρόνῳ πάντως ἦλθ' ἀποτεισσομένη.
τοῦτ' ἦρ' ἡ πάση πόλει ἐργεταί ἔλλοκς ἀφυκτον,
εἰς δὲ κακὴν ταχέως ἦλυσε δουλοσύνην,
ἢ, στάσις ἔμφυλον πόλεμόν σ' εὐδοντ' ἐπεχειρεῖ.
20 ὅς πολλῶν ἐρατὴν ὤλεσεν ἡλικίην.
ἐκ γὰρ δυσμενέων ταχέως πολυήρατον ἄστυ
τρώχεται ἐν συνόδοις τοῖς ἀδικούσι φίλαις.

«S nem tisztelik Dike szent törvényeit, a ki — ha hallgat is — tudja a jelent s a multat, s az idők folyamán biztosan eljön, hogy boszút álljon. Immár minden várost utolér ez az elkerülhetetlen fekély s csakhamar terhes szolgaságra jut az olyan állam, a mely a belső villongást s az alvó háborút felkelti, mely annyi embernek pusztítja el kedves ifjúságát; mert ellenségei részéről hamarosan romlás éri a drágalátos várost az igaztalanoknak kedves titkos összejövetelemben». A kézirati hagyománytól e szöveg csak egy említésre méltó eltérést mutat: az utolsó sorban a kéziratok túlnyomó többsége φίλους-t ad, a Vulgata s egy kézirat φίλους-t. φίλαις Bergk coniecturája. Tényleg legtermészetesebbnek látszik φίλαις-t a συνόδοις jelzőjének felfogni s az igaztalan, rosszat forraló embereknek kedves titkos összejövetelekre, conventiculumokra gondolni. Az utolsó két sor azonban így sem ad kielégítő értelmet, mert hogyan érheti romlás a várost ezekben az összejövetelemben az *ellenség* részéről (ἐκ δυσμενέων), mikor itt a dolog természete szerint conspiráló polgárokról lehet csak szó. A commentatorok ugyan váltig erősítgetik, hogy δυσμενεῖς itt a belső ellenséget jelenti, de hiába; mert δυσμενής; az eposz és elegia nyelvhasználata szerint általában csak ellenséget, azaz külső ellenséget jelent, olyat, a kinek substantialitása önálló és független azétól, a kinek ellensége. A paradox «belső ellenséget» közelebbi meghatározás nélkül ez a szó nem jelentheti. Akárhogyan értelmezem is különben a δυσμενέων kifejezést, mindig sajtószóval bonyolult, erőltetett gondolatot kapok. Az értelmezés nehézségére vall a nagyszámú javító kísérlet. Maga Bergk sem elégedett meg

első kísérletével és τοῖς ἀδ. φίλοις helyett a PLG. 4. kiadásában τῆς ἀδικ' ἐστὶ φίλων-t ír, a nélkül hogy követőre talált volna. Hecker (Philologus V, 466) δυσμενέων helyett δυσνομήης-t javasol s így akarja a hely méregfogát kitörni, de ennek a 31. sorban teljes nyomatékka fellépő fogalomnak e helyen való szerepeltetése mindenképen korai. Ahrens ἡ συνόδοις τῆς ἀδικησιφίλων-t olvas s ez a szellemes ötlet Wilamowitz tetszését is megnyerte (a ki azonban ἡ helyett megtartja az ἐν-τ, Aristoteles u. Athen II, 306, 3) és így értelmezi a helyet: «Denn die Feinde (d. h. die inneren Feinde des staatswesens und der ordnung) zerstören sie gar bald (t. i. die Stadt) in ihren verderblichen Zusammenrottungen». De nem szólva a δυσμενέων magyarázatával járó nehézségekről, az ἀδικησιφίλωνs merész képzésű összetétele sem fejezi ki azt az értelmet, melyet várunk: nem «igaztalanságot kedvelő» v. «aki igaztalanságot szokott tenni», hanem «barátait károsító» lenne az értelme, amire Peppmüller mutatott rá a Buchholtz-féle Anthologia Anhang-jában (p. 174). Érdekes és tetszetős Diels propositiója is (Hermes XXIII, 281): ἐν συνόδοις τ' ἴσ' ἀδικοῦσι φίλοι. Diels megütközik a τρώχεται ἐν szavak közti hiatuson, a mely a pentameter e helyén csak interpunctióval kapcsolatban fordul elő a régi elégiában. A δυσμενεῖς szerinte az ellenpárt, az aristokraták, akik «potentia abusi in publicis bonis praedantur» (ἀστὺ τρώχεται), míg a φίλοι Solon barátai és párthívei, akiknek azt veti szemére, hogy «in rebus privatis (ἐν συνόδοις-t egy xenophoni hely [Mem. III, 5, 16] alapján ebben az értelemben fogja fel) inhonestum lucrum facessunt». Ez az interpretatio sem tudott általános elismerésre szert tenni. Nem szándékozom itt a kevésbé fontos, halva született ötletek elparentálásával foglalkozni. Ha egy pillantást vetünk a legújabb kísérletre, a melylyel Sitzler szórakozik a Bursian Jahresberichte legutóbbi, 1919-ben megjelent kötetében (τῆς ἀδικεῖν σσι μέλει), megállapíthatjuk, hogy a kritikusok inspiratója fogytán van, még mielőtt sikerült volna a nehézség megoldása.

De hát tényleg romlott szöveggel állunk-e szemben? Azt hiszem, hogy nem, s hogy a két utolsó sor teljesen kielégítő módon magyarázható a nélkül, hogy operatív beavatkozásra volna szükség. A mi a metrikai kifogást illeti, τρώχεται után tényleg nincs interpunctio, a mely a hiatus szemelláthatólag igazolná, de ha az egész distichont ἔκ γὰρ δυσμενέων-tól kezdődőleg egyfolytában olvasni próbáljuk, úgy találjuk, hogy az egyetlen hely, a hol az érteleml sérelme nélkül lélegzetvételt végezt egy pillanatra megállhatunk, éppen τρώχεται után van; a hexameter végén nem pauzálhatunk, mert ταχέως és τρώχεται, adverbium és ige szorosan összetartozik. A metrikai kifogás tehát alaptalan. A mi pedig a hely értelmét illeti, ragszkozunk a δυσμενέων szó normális értelméhez, hogy t. i. *ellenséget, külső ellenséget* jelent, úgy mint két sorral feljebb πόλεμος háborút, nem pedig polgárháborút, amint Wilamowitz és a legtöbben magyarázzák. δυσμενεῖς-nek ellentéte a φίλοι, enfiak a városnak s az egész gondolat: «mert a külső ellenség hamarosan romlást hoz a városra titokban czimborálva bűnös fiaival». σύνοδοι τοῖς ἀδικοῦσι φίλοις «titkos összejövetelek a bűnös polgárokkal», a cselekvést jelentő főnévtől függő dativus, mint pl. ἐπιδρομή τοῖς τείχεσσι Thuk. IV, 23 stb. (v. ö. Kühner-Gerth II, 1 p. 426). Nyelvi szempontból tehát szintén nincs nehézség. Hátra volna a tárgyi nehézség eloszlátása, a melyet a külső ellenség említése okoz. Hogyan kerül bele a külső ellenség az osztályharczba? ez az a mit a commentatorok nem tudtak megérteni. Ha Solon tisztán elméleti alapon dedukálta volna a belső egyenetlenség következményeit, akkor aligha jutott volna ehhez a conclusióhoz; ámde itt meggyőződésem szerint az athéni történelemnek egy emlékezetes mozzanatára céloz, melynek ideje az ő gyermekkorára eshetett, de a melynek hatása és fejleményei hosszú ideig éreztették befolyásukat az állam életében: a Kylon-féle puccskísérletre. Ez a nagyra-törő aristokrata, a ki Athén régi riválisa, Megara tyranosának, Theagenesnek leányát vette feleségül, apósa segítségével meg akarta szerezni a tyrannist, a mi egyszersmind Athénnek Megarától való függését is maga

után vonta volna. Ezért (Herod. V, 71) προσποιησάμενος έταιρητήν τῶν ήλικιω-
 τῶν kortársait szövetségbe egyesítve és (Thuc. I, 126, 5) παρὰ τοῦ Θεαγέ-
 νους δύναμιν λαβὼν καὶ τοὺς φίλους ἀναπέσας a Theagenestől kapott fegyveres
 segítséggel s barátjaival, a kiket erre rábírt, megszállja az Akropolist, de
 döntő sikert nem tud aratni, megszökik, számkivetésre ítélik, vissza-
 maradt párthíveit pedig, a kik az istennő oltárához menekültek, az isteni
 törvény megsejtésével elhurezcolják és megölik. A Herodotostól említett
 έταιρητή τῶν ήλικιωτέων nem egyéb, mint a Solon említette σύνδοσι, a hol a
 megarai kiküldöttekkel együtt főzték az Athén szabadsága ellen irányuló
 terveket. (A két kifejezést egymás mellett használja Platon Theæt. 172 D:
 σπουδαί έταιριῶν ἐπ' ἀρχῆς καὶ σύνδοσι.) — Azt hiszem tehát, hogy a két
 utolsó verssor minden változtatás nélkül is teljesen kielégítő értelmet ad.

Másrészt azonban az előző sorok gondolatmenetének gondos elem-
 zése arra enged következtetni, hogy ott a hagyományozott szöveg nem
 maradt ránk eredeti alakjában. Vegyük pl. a 17. sort: τοῦτ' ήδη πάση πόλει
 έρχεται έλικος άφυκτον «ez immár minden várost elér mint elkerülhetetlen
 fekély». Vajjon mire vonatkozik a τοῦτο s mi legyen az elkerülhetetlen
 fekély? Dikét, a fenséges istennőt, nem illetheti ezzel az imparlamentáris
 kifejezéssel, legfeljebb a büntetést, a melyet küld. Ennek a megemlítését
 vártuk volna a τοῦτο-val kezdődő vers előtt. A következő sorban εἰς δὲ κακίην
 ταχέως ήλυσε δουλοσύνην az alany csak a πόλις lehet s erre vonatkozik a
 következő η-vel bevezetett mondat is, «csakhamar rút szolgaságba sülyed
 a város (v. minden város), a mely a belső villongást s az alvó háborút
 felkelti». Ez megint több szempontból feltűnő kijelentés. Az előbb hiába
 vártuk a polgárok féktelen önzésére és harácsolására küldött büntetésnek,
 ennek az άφυκτον έλικος-nak megnevezését, most megkapjuk ugyan, de mint
 a belső és külső háború eredményét. επεγείρει-hez nem illik jól a πᾶσα
 πόλις; mint alany, mert egyrészt a belső villongás felköltése nem a város
 egyetemének a cselekménye, a külső háború illetén általános perhorresz-
 kálása pedig nem való Solon szájába, a ki a Salamis-kérdésben, mint tud-
 juk, egyike volt a legszélsőbb «háborús uszítóknak». Mindezek a nehézsé-
 gek egy csapásra eltűnnek, ha a két distichont (17. 18. és 19./20. sorok)
 egymással felcserélem. Az egész hely akkor így hangzik: «S nem tisztelik
 Dike szent törvényeit, a ki bár hallgat, ismeri a jelent s a multat s idő-
 vel biztosan eljön boszút állni, a ki — büntetésül — ránk hozza a belső
 s a külső háborút, mely annyi fiatal életet olt ki. Immár az egész várost
 éri utól kikerülhetetlenül ez a fekély, s csakhamar rút szolgaságba sülyed,
 mert hamarosan aláaknázza az édes hazát a külső ellenség titkos czimbo-
 raságban megtévelyedett véreinkkel». Így az egész gondolatmenet fel-
 építése kifogástalannak látszik. A kapzsiság, az isteni és emberi törvé-
 nyekkel nem törődő összeharácsolása a vagyonnak kényszerű folyomány-
 ként a polgárháborút vonja maga után, sőt a külső ellenséget is ránk
 szabadítja a pártoskodás elvakultsága. A kétszeri η-nek nyomatékossá asyn-
 detikus anaphorája ismert stilisztikai tünemény (Kühner-Gerth II, 546. §. c.).
 A τοῦτο-nak megvan a maga vonatkozása az előzményekben, επεγείρει-nek
 természetes alanya Δίκη, s a 21. sorban a γὰρ is közvetlenebbül indokolja
 meg az előtte állókat. A hiba keletkezését könnyű megállapítani; a disti-
 chonok élén álló kétszeri η tévesztette meg a másolót: az első distichon
 leírása után szeme a második η-re tévedt, mint legexponáltabb szóra, s az
 erre következő distichonnal folytatta a másolást. A kimaradt két sort a
 margóra írták s azután rossz helyen iktatták be a szövegbe.

Még meg kell említenünk, hogy a 19. sorban a kézírati hagyomány
 η helyett η-²-t nyújt, a mit megtartanak Blass, Weil és mások; minthogy
 azonban a hagyomány tekintélye csak az η-t védi, ékezet és hehezet dol-
 gában pedig szabad keze van az interpretációnak, ebből a körülményből
 nem lehet érvet kovácsolni a fönt javasolt magyarázat és áthelyezés ellen.

(Budapest.)

FÜRSTER AURÉL.

- Eckhardt Sándor: Remy Belleau (Budapest 1917) című könyvével csak most kezd foglalkozni a külföldi kritika. A külföldi bírálatok — főleg a francziák — szinte meglepődéssel csak most veszik észre, hogy milyen értékes francia irodalomtörténeti munka jelent meg Magyarországon a háború alatt. A *Revue Critique d'histoire et de la littérature*-ben (1920. N. 22. 435—438) a XVI. századi francia irodalom kiváló ismerője, Jean Plattard, behatóan elemzi a könyv tartalmát és ítéletét e szavakban foglalja össze: «un livre, où s'allient une documentation historique solide, une érudition discrète et un goût littéraire délicat. Remy Belleau c'est un talent d'une originalité incontestable: le mérite du livre de M. E. est d'analyser avec une grande précision et une réelle délicatesse de jugement». A *Revue du seizième siècle* (VII. k. 1920. 262—266. l.) ugyancsak J. Plattardtól hoz bírálatot: «La documentation historique en est solide et l'érudition discrète; les jugements esthétiques naissent d'eux-mêmes de l'exposé des recherches critiques. Enfin, la langue et le style de ce livre sont de bon aloi... Il nous manquait une étude méthodique et précise des caractères de ce talent descriptif: M. Eckhardt nous l'a donnée en un livre qui allie dans une heureuse mesure l'érudition et le goût esthétique». A *Mercur de France*-ben (1921. 450—451) Emile Magne a következőt írja a könyvről: «nous y découvrons, du moins, la certitude d'une profonde vénération d'un étranger pour la période, si peu familière encore à beaucoup de Français, de notre Renaissance. M. Alexandre Eckhardt est Hongrois: c'est néanmoins en France qu'il a documenté... et très sérieusement documenté — son étude. Il possède notre langue assez finement et, sans doute, est-il dans son pays un propagateur éclairé de notre littérature». Hasonló értelemben számol be a *Neophilologus* (IV. 1919. 171—172) a könyvről és azt a XVI. századi francia irodalomtörténet alapvető monographiái közé sorozza. «Ce livre — írja ott Salverda de Grave — agréablement écrit et très soigné, sur Remy Belleau et une partie importante de ses œuvres vient s'ajouter à propos aux travaux si fouillés sur les poètes de la Pléiade de Laumonier, de Chamard, d'Augé-Chiquet et d'autres: la vie et le talent du poète y sont étudiés de près». A *Litterarisches Zentralblatt für Deutschland* (1918, 32. sz.) a francia kritikát megelőzőnek ismerteti föl Eckhardt könyvének tudományos értékét: «eine eingehende und angenehme zu lesende Untersuchung, die die erste vollständige Bearbeitung des Stoffes darstellt und einen wichtigen Beitrag zur Forschung auf dem Gebiet der französischen Renaissance-litteratur bedeutet». Mindenképen örvendetes jelenség az az osztatlan elismerés, melylyel a külföldi kritika Eckhardt Sándor könyvét fogadja. *th.*

— Új könyvek.

Baesecke, Georg: Deutsche Philologie. Wissenschaftliche Forschungsberichte herausg. von Prof. Dr. Karl Hönn. Gotha, 1919. Perthes. 8-r. XI—132 lap. 6 M.

Baesecke ebben a kötetben az 1914—1917-es években a német philologia terén megjelent művekről akar tájékoztatni. A német nyelvészet, irodalom, poétika és metrika terén a háború folyamán végzett kutatások eredményeit kapjuk itt. A nem német munkák nem jöttek tekintetbe, kimerítő teljesség külömben sem uralkodik a műben, mindamellett nélkülözhetetlen segédeszköz mindenkinek a kezében, a ki német philológiával foglalkozik.

—ő—s.

Bettelheim, Anton: Neue Gänge mit Ludwig Anzengruber. Wien, Prag, Leipzig, Strache, 1919. XI+320 lap.

Bettelheim Anzengruber egyik legjobb ismerője; ő írta életrajzát, ő gondoskodott művei kiadásáról s ő adta ki levelezését. Ebben a kötetben is sok érdekeseget nyújt. A «Selbstgespräche» mélyreható önanaliziseket adnak Anzengrubertről. Több fejezetben a költő barátaival van alkalmunk közelebről megismerni. Benne van a kötetben a már az Österreichische

Rundschau-ban megjelent czikk az «Ein Geschworener»-ről, a mely darabot 1917-ben Bettelheim fedezte fel a Theater an der Wien irományai közt s a melyet 1919-ben színre is hoztak Bécsben.

Charbonnel, J.—Roger: La pensée italienne au XVIe siècle et le courant libertin. Paris, Champion, 1919. 8-r. X+A—55+720+LXXXIV l.

Nagyarányú analízise az olasz renaissance-filozófiának. Először bemutatja a történelmi adatokat, melyek az új filozófia európai elterjedését bizonyítják, a különféle filozófiai rendszereket, melyekből ered. Majd a paduai iskola aristotelesi kritikájában megjelöli a profán filozófia kezdeteit. Macchiavellin bemutatja a paduai iskola tanítványát. L. da Vinci, Giordano Bruno, Galilei és Campanella következnek aztán, megannyi egyéni megnyilatkozásai a thomismusról leváló és vele szembe helyezkedő szabadgondolkodásnak. Végül kapjuk az új rendszerek hatásának és tovafejlődésének vázlatos képét.

Keller, Gottfried: Der grüne Heinrich. Nach der Ausgabe letzter Hand mit einem Nachwort herausgegeben von Carl Enders. Két kötet: 437+591 lap, a költő arcképével. Leipzig, Ph. Reclam jun. (Universal Bibliothek 6161—6170.) 15 M.

Reclam végre kiadhatta Keller műveit. Hogy ez mit jelent a mai időben, azt a német irodalom minden barátja azonnal megérti. Az Universal Bibliothek 6171-től 6199-ig terjedő számai Keller egyéb munkáit is adják.

Lug, Viktor: Deutsche Ortsnamen in Ungarn. Reichenberg, Selbstverlag des Reichenberger Zweigvereins des Allg. Deutschen Sprachvereins 1917. K. 8-r., VIII+143 l. 2-20 K.

A gyűjtés munkájáért és német helységneveink lajstromának kiadásáért a szerzőnek köszönettel tartozunk. De ehhez hozzá kell fűznünk, hogy német helységneveink magyarázatára csak magyar hagyományokban járatos nyelvész vállalkozhatna; viszonyainkat egyáltalán nem vagy ferdén ismerő külföldiek munkája már eleve sikertelen lesz. Azt azonban a szerző aligha éri el, hogy a pósta, vasút, kereskedővilág s az újságok a régi német neveket fogják használni a magyar nevek helyett.

Renaudet, A.: Préréforme et humanisme à Paris pendant les premières guerres d'Italie (1494—1517). (Bibl. de l'Institut Français de Florence. 1re série, t. VI.) Paris, Champion, 1916. 8-r. XLVIII+740 l.

Páratlanul alapos elemzése a reformációt megelőző kor reformtörekvéseinek és az azokat tápláló humanisztikus mozgalom kezdeteinek. Az egyházi reform csak részben sikerült: főleg a windesheimi miszticizmus, melynek az *Imitatio* a tipikus terméke, és az új olasz aszketizmus csak a szerzetes papságra hatott annyira, hogy később az ellenreformáció harcossai e megreformált szerzetesek sorából kerülnek ki. A szellemi történetből a nominalizmus győzelmének utolsó hullámát rajzolja a könyv, melyet aztán a különféle misztikus irányok, a humanizmus kritikája, sőt a neo-thomizmus kezdenek ki. Lefèvre d'Étaples alakja dominál ebben a regenerálási törekvésben, ki misztikus hajlamával a hitéletet akarta bensőségesebbé tenni. Külsőleg azonban az aristotelesi kritikát alkalmazta s ennek érdekes terméke az a himnuszmagyarázó *Elucidatorium*, melyet tanítványai Clightowe készített 1519-ben Zelestyei Gosztonyi János győri püspök felkérésére. (Vajjon milyen terjedelmű volt Magyarországon ennek a mozgalomnak a hatása?) Erasmus szerepét, melylyel szintén igen behatóan foglalkozik szerző, kevésbé mélynek tartja és inkább a modern exegesisre szorítja.

Vischer, Friedrich Theodor: Goethes Faust. Zweite, erweiterte Auflage mit einem Anhang von Hugo Falkenheim. Stuttgart und Berlin, Cotta, 1920. 593 lap. 23-50 M.

Fr. Th. Vischer 1875-ben és 1881-ben írta a Faustról szóló két nagy értekezését. Utána 1887-ben fedezte fel Erich Schmidt az «Ur-Faust»-ot, a mi valóságos forradalmat idézett föl a Faust-kutatás terén. Mégis már

1888-ban azt írta Richard Weltrich (Magazin für Literatur des In- und Auslandes), hogy Vischer, a ki már nem érte meg ezt a harcztot, maradt a vita győztese: az ő könyve vesztett legkevésbé az új felfedezés által. A nagy esztétikus annyira beleélte magát a hatalmas műbe, hogy ösztöne jóformán mindenütt helyes úton vezette az «Ur-Faust» ismerete nélkül is. Könyve épp ezért ma is értékes és a most megjelent formában, a mely nemcsak az 1875-i fűmüvet, hanem az 1881-i «Zur Verteidigung meiner Schrift „Goethes Faust“» című értekezést is magában foglalja, érdekes olvasmány.

—ó —s.

Zanta, Leontine: *La renaissance du stoicisme au XVIe siècle*. Paris, Champion, 1919. 8-r. 366 l.

A stoicizmus hatása előbb bomlasztó. Pomponazzinál autonóm morállá fejlődik, a nagy reformátoroknál szabad vizsgálatra, majd a stoicizmus elleni harcra vezet, egyes független elmékben, mint Erasmusnál és Montaignenél természeti morált alakít ki. A neo-stoicizmus a kereszténység és a stoa kiegyenlítésére irányul. Szerző ismerteti ez egyeztetési törekvéseket, melyek felnyúlnak a középkoron át az egyházatyáig. Justus Lipsiusban és Du Vairben mutatja be a neo-stoicizmus egész rendszerét. Ezek a stoikusok mintájára az érzelmeken uralkodó ratiót tették egyeduralgódóvá. Descartes racionalizmusa, Corneille heroizmusa és Pascal reactionszerű fideizmusa egyenes vonalban a neo-stoicizmus folytatása. e. s.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke.

(A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Alexander Bernát: Shakespeare. Budapest, Franklin. 1920. 8-r. 416 l.

*Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. XVIII. század. Magyar Tanulmányok 1. szám. Budapest, Pfeiffer. 1920. 8-r. 176 l. 18 K.

Benedek Marcell: *A modern világirodalom, 1800—1920*. (A *Kultúra és Tudomány* című sorozatban.) Budapest, Franklin, 1920. 16-r. 328 l.

Benedek Marcell a R. Moritz Meyerek termékenységei ontja, szépirodalmi és kritikai írásait és fordításait. Ebben a termelésben kétségtelenül ez a legújabb könyve a leghasznosabb: nyeresége népszerű tudományos irodalmunknak. Nagy szellemi kultúra és olvasottság, kevés irodalomtörténeti szaktudás van belegyömöszölve ebbe a kötetbe, a mely egy nagyobb önkritikával, körültekintőbb mérlegeléssel dolgozó és objektivebb alapokra építő, de kevesebb invencióval és kritikusai bátorsággal rendelkező philologusnak élete munkáját fölemésztette volna. Benedek Marcell rokonszenves típusa az impresszionista kritikusként. Igazi gyökere a jelenben van — jobban mondva: a *külföldi* jelenben — és a multról is a tárcáiró modorában ír. Nem ejt ki örökbecsű kathedra-bölcseségeket, de szubjektív megállapításai egy intelligens, gondolkodó és ötletes ember irodalmi élményeiből fakadnak. Ez a szubjektivitás meglátszik az értékelésin is. Hiába tiltakozik az előszavában a szociológia, politika és közgazdaságtan szempontjai ellen, sokkal tisztábbalátó, politikusabb mentalitású ember, — ma valamennyien azok vagyunk, úgyilátszik a l'art pour l'art egyelőre a tudományban is megszűnt — semhogy ne venné észre az írók formaburokja alatt a világnézet magvát, az irodalomban megnyilatkozó élet akarásait, tendenciáit és harczeit. Ebben talán Lanson-tanítvány is a szerző. Műve a maga egészében egy modern, világvárosi, intellektualista, Anatole France-on nevelkedett lélek megnyilatkozása. Megért mindent, nacionalismust épügy mint a «nemzeteken fölülemelkedő» pacifizmust, talán még a «regionalizmus» irodalmát is, de a hangja rezdüléséből kiérzik, hogy melyik írónál érzi otthon magát. Anatole Franceot őt lapon bonczolja, Barrésnek hat sort juttat, Zolában leplezi a szocialistát, Heinrich Mannban agyonhallgatja a dekadens, destruktív szellemet és a Barbusse *Clarté*-ja mellől elsikkasztja a «bolsevista» jelzöt. Nincs terem rá itt, hogy gombostűhegyre szedjem a mondatait, a sorközeit és a három-

pontjait, de örömmel olvastam, hogy Zola *legnaivabb* gondolatának tartja a vallástól való tökéletes megszabadulást, az emberiségnek tisztán racionális alapokra helyezkedését. Ha maga körül tekint Benedek Marcell, sok ilyen «naiv» (enyhítő jelző!) gondolkozót fog találni a legártatlanabbtól a legveszedelmesebb fajtáig. Leggyöngébb része a könyvnek a magyar irodalom, a melyet a szerző nem tud szervesen beolvasztani a világ-irodalomba. Berzsenyit mégsem lehet három odavetett jelzővel elintézni, a mikor ugyanannyi Szép Ernőnek is kijár. És hogyan kerül Hajó Sándor a drámai irodalomba? Az irodalmi művek jellemzése szemelláthatólag, sőt hivalkodva olyanok számára készült, a kik már ismerik őket. Ilyen szempontból igen hangulatos és az író stílusművészetét is rekonstruáló a Flaubert-ről szóló rész. De másutt viszont borzasztóan semmitmondó az ilyen fölülről adott, kurta jellemzés: «Max Halbe *erőshatású* Jugendje ma is él». A két nemzedék összeütközése és a német nyárspolgári világnézet tragédiája Sudermann (meg sem említett) *Othton*-jában: szintén megérdemelt volna egy pár ismertető szót, — de nem Alfred Kerr modorában. Jólesően látjuk a Benedek Marcell könyvében, hogy nem követi azt a betegre intellektualizálódott, szillogizmusokra szerteködlő, élettelen esztéta formalizmust, a mibe Lukács György-Fogarasiék juttatták a józan magyar kritikát. A könyv soraiból — talán a szerző akarata ellenére — ki-kicsap egy-egy erősebb fuvallat, a mely mintha a Benedek Elek hazájából jöne. (Egy névmutató elkelne a kötet végén.)

ZOLNAI BÉLA.

Eckhardt, Alexandre: Ronsard accusé de plagiat. Revue du seizième siècle. 1920. Paris, Champion. Tome VII, pagina 235—247. (Közlönyünk 1918. évfolyamának 26—209. lapjain megjelent értekezésnek francia kiadása.)

Hankiss, Jean: *Philippe Néricault Destouches. L'homme et l'oeuvre*. François de Csáthy, Debreczen 1918. (Borítékon: Hegedűs & Sándor, Debreczen 1920.) 8-r. 448 l.

H. monográfiája újabb, eddig ritka jelenség a magyarországi francia irodalomtörténeti kutatások terén. Terjedelme, szempontjainak sokfélesége és az a törekvése, hogy tárgyat kimerítse, fölébe helyezik az átlagos értekezéseknek. Hankiss legelőbb életrajzát adja Destouchesnak. Új benne, hogy belekapcsolta irodalmi működésének minden részletét és milieu-rajzot ad a korabeli francia és angol irodalomról. Destouches műveiről két részben szól. A *Partie analytique*-ban sorra veszi Destouches 24 vigjátékát és egyenként elmondja tartalmukat, bonczolgatja a szereplő személyeket, rámutat a mintákra, analógiákra. A *Partie synthétique*-ben aztán újra előkerülnek a minták és források, a tárgyak, jellemek, cselekmény, majd külön fejezetek szólnak a komikai elemekről, a technikai felépítésről, a stílusról, a «mœurs»-ről, a «morale»-ről, a komoly és ríkató elemekről és végül Destouches irodalmi hatásáról. Ennek a csoportosításnak csak az a hibája, hogy a részleteredmények eltűnnek a tisztán formális elrendezésű és sok fölösleges dolgot tartalmazó analitikus részben. Mintegy könyvének genesisét adja, a mi az olvasóra nem kevésbé fárasztó; nem volt meg benne eléggé az a hasznos önfeláldozás, mely minden íróembert arra kötelez, hogy mondanivalójának jó részét az egységért és világosságért feláldozza. Ugyancsak lazítja a könyv egységét és csökkenti egyéni érdekességét az a szokása, hogy minden irodalmi fogalommal, pl. komikummal, stílussal kapcsolatban általános fejtegetésekbe elegyedik: ezek a fejtegetések mindig egy-egy esztétikusra támaszkodnak és nem ritkán polémiába mennek át. Groteszkül hat egy harmadrangú, XVIII. századi vigjátékíró műveiről szólva Lukács György dramaturgiai theóriáira hivatkozni, vagy mikor stílusról készülünk beszélni, előbb J.-J. Weiss-szel és Schlegellel pörölni; Destouchesről értekezve nem lehet esztetikai alapproblémákat tárgyalni, alapfogalmi meghatározásokba bocsátkozni. Innen néha egy-egy fejezetének belső szóthullása. Destouches komikuma pl. másodrangú jelenség, már meglevő, többnyire moliéri formák alkalmazása. Nem üti-e agyon a jó

Destouches szerény eszközeit az a hatalmas formai beosztó apparátus, melylyel Hankiss hozzálát anyagához? Elméletek csak addig használhatók, míg meg tudunk magyarázni velük valamit. Ezek a formai kifogásaink. Már most kétségtelen, hogy Hankiss alapos munkát végzett Destouches műveinek elemzésével. Különösen szembevetendő, mennyire jártas a XVIII. század vigjátékirodalmában, tárgy történeti és forráskutatási eredményei a legjobbak és legbiztosabbak, bár már előtte is sokan taposták az utat. Itt csak La Bruyère és általában a portrait-irodalom hatásának kifejtését várná az ember részletesebben: Hankiss megemlíti ugyan, de gyorsan elmegy mellette. Pedig a portrait műfajból jól megmagyarázható Destouches alakjainak egyvonalúsága, vézna átlátszósága, mert a mi ott vázlatos, de egyszempontú karrikatúrában egységes képet ad, az drámába áttéve szintelenné lesz: Destouches nem tudja a statikus képeket a cselekmény dinamikájába feloldani. Szépen kidomborodik az angol hatás Destouches vigjátékaira. Moralizáló tendencia, pathetikus jelenetek, szimpátikus jellemek, különösen a nőkben, mindez az angol polgári irodalomhoz hajlásnak a jele. Hankiss legfontosabb eredményének tekinti azt a megállapítást, hogy Destouches vitte bele a keresztény etikát a francia vigjátékirodalomba (?). Viszont az is tény, hogy Destouches vigjátékainak moralizáló tendenciáját túlozzák egy kissé. Egész darabok, mint a *Philosophe marié*, a *Dissipateur*, tisztán a komikai hatású équivoque-okra vannak felépítve és csak itt-ott, legfőképp a darabok végén ütközik ki az erkölcs tanítás jellege. Külső formájára nézve a könyv szép kiállítású munka. Nyelve folyékony, könnyed, jó franciaságú. Hasznos bibliográfia, index és egy kissé nagyvignyű *Tableau chronologique* is van a könyv végén.

ECKHARDT SÁNDOR.

**Horváth János*: Aranytól Adyig. Irodalmunk és közönsége. Budapest, Pallas. 16-r. 62 l.

**Pauler Ákos*: Bevezetés a filozófiába. Budapest, 1920. Pantheon irod. int. r. t. kiadása.

Schwarz, Elemér: Zur Kenntnis der bayerischen Mundart in Ungarn. Zeitschrift für deutsche Mundarten XV. 1920. 64—80. l.

Szerző a hazai német nyelvjárásokról eddig magyar nyelven megjelent tanulmányok alapján fonetikai és hangtörténeti szempontból tudományos alaposággal ismerteti a magyarországi bajor nyelvjárásokat és arra az eredményre jut, hogy legnagyobb részük északi bajor eredetű, csak a Nagyfalva (Vas megye) és környékén beszélt nyelvjárás tartozik a délbajor nyelvjárások csoportjába.

**Szabó Dezső*: Tanulmányok és jegyzetek. Budapest, Táltos, 1920. 8-r. 151 l.

**Szabó Dezső*: Egyenes úton. Budapest, Táltos, 1920. 8-r. 148 l.

Szinnyei József: A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége. Második, javított kiadás. (Olcsó Könyvtár, 1569—71. és 71 a, b.) Budapest, 1919. Franklin-Társulat. 16-r. 74 l.

Szinnyei, Josef: Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur. (Ungarische Bibliothek für das Ung. Institut an d. Univ. Berlin, hg. v. Robert Gragger. I. 1.) Berlin u. Leipzig 1920. Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger. 8-r. 57 l. (Az előző mű fordítása.) Szinnyei munkája három részből áll. Az első rész vitairat a magyar nyelv finnugor származása, a második a honfoglaló magyarság finnugor volta mellett, a harmadik pedig a magyarság ősműveltségéről ad képet a nyelvtudomány eredményei alapján. Hogy az első részre még ma is milyen nagy szükség van, arról az ember lépten-nyomon meggyőződhetik. Az «Inter Arma» (kiadta Vörösváry F.) című 1915-ben megjelent háborús előadásorozat egyik darabjában egy egyetemi magántanár azon a véleményen van, hogy a magyar nyelvnek az urál-altajai nyelvcsalád ugor vagy török ágához való tartozása ma is eldöntetlen kérdés (168. l.). Vagy pl. Gibbon «Decline and Fall of the Roman Empire»-jének Bury-féle kiadásában (5. kiadás, LXV. l.) azt olvaszuk, hogy Vámbéry támadásai megdöntötték Hunfalvy elméletét. Kíváncsok

volna, hogy Szinnyeinek a magától értetődő alaposság mellett igen szépen megírt népszerű összefoglalása, mely egyúttal arra is alkalmas, hogy a távol állót a finnugor nyelvtudományba bevezesse, (esetleg bővíve) angolul és francziául is megjelenjék. A második részben Szinnyei a honfoglaló magyarság finnugor voltát vitatja, illetőleg megczáfolja Vámbérynak a magyarság török volta mellett felhozott érveit. Vámbéry három főérvét (1. a bizancki írók τούροικι neve, 2. a magyarok harcziassága, 3. török eredetű régi személyneveink) Szinnyei világos logikával megdönti s meg vagyok róla győződve — bár, úgy érzeni, ez a kérdés túlhaladja a volta-képeni philologia határait —, hogy Szinnyeinek igaza van, t. i. hogy a honfoglaló magyarság lényegében nem török, hanem finnugor. Hanem itt feltűnik valami, és ez az, hogy a magyarság történeti szereplése kezdetén mint az akkori keleteurópai s nyugat- és középázsiai török kultúra egyik részese jelenik meg. Ezzel eljutottunk Szinnyei művének harmadik részéhez, mely a magyarság honfoglaláskori műveltségéről szól. A honfoglaló magyarság műveltsége alapjában finnugor, de legfeltűnőbb vonásait ez a műveltség a törökségtől kapta. Erről tanúskodnak a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai s azt hiszem, a törökségről való ismereteink gyarapodásával egyéb bizonyosságaink is lesznek a fenti tétel igazolására. A török nép a történelemben Kr. előtt kétszáz évvel jelenik meg. E nomádok jelleme évezredek át ugyanaz: a munka nem úrnak való, arra törekedj, hogy erősebb légy a másíknál s vedd el tőle, a mit az alkot. Ez a kulturális elv semmi esetre sem volt kedves a szomszédoknak, de kétségtelenül magas fokra fejlesztette a török műveltséget. Ilyen életet a törökség csak jól kifejlesztett szervezettel folytathatott; azonkívül a fent leírt barátságtalan úton megismerkedve a különböző szomszédos művelt népek anyagi termékeivel, a szellemi termékek iránt sem maradt érzéketlen. (Marquart nagyon téved, mikor a törököket «hasznos kultúrnépnek» csúfolja, vagy «vérengző rablóbandának» nevezi.) E török műveltségre vonatkozólag a hiungnuktól kezdve máig számtalan leírás, nyom, emlék maradt reánk. Ezeknek a feldolgozása, egybefoglalása, a török műveltség megrajzolása azonban ma még feldolgozóra vár. Kísérletet tett rá Vámbéry «Die primitive Kultur des turkotatarischen Volkes» (Lipese, 1879) című művében, ez azonban nem elégíthet ki bennünket, mert a bőséges történeti és néprajzi feljegyzések felhasználása helyett főleg kétes etymologiai spekulációkra építi megállapításait. Bizonyos, hogy a török műveltség megrajzolása után a honfoglaló magyarok műveltségének török elemei még jobban ki fognak tűnni; Szinnyei munkájából világosan látja az ember, mint rakódik rá a régi finnugor műveltség rétegére egy újabb török réteg. (V. ö. pl. az állattenyésztés és földművelés szavait.) Szinnyei biztos eredményekre törekszik. Kiküszöböl minden kétes dolgot, nehogy a tisztta, világos képet elrontsa valami zavaró momentum. Természetes következménye ez az ő szigorú kritikai jellemének, melynek bélyege az egész modern magyar nyelvtudományon rajta van. (Bár átvénnék ezt a szellemet őstörténetünk kutatói is.) Ez a kritikai vonás ad Szinnyei munkájának ezen a nehéz területen rendkívüli értéket és fontosságot, bár világos, hogy egy olyan feldolgozásban, mely a kétesebb dolgokat is felveszi, szintén sok igazság lehet. Azt hiszem például, a magyarság ősműveltségének rajzába bevehetjük régi írásunkat is; erre vonatkozólag Szinnyei-ben élnek a régi kétségek, melyek — a sok visszaélés következtében — még ma is megvannak philologus-köreinknek éppen kritikussabb részében. Pedig két dolog bizonyos. Először az, hogy ez az írás megvan, másodszer az, hogy a török írásban megvan az őse. Általában kétségtelen, hogy a kutatás előrehaladásával a magyar ősműveltség képét még lényeges vonásokkal gazdagíthatjuk.

NÉMETH GYULA.

Ungarische Jahrbücher. Herausgegeben von Robert Gragyer, B. I. H. 1. Berlin und Leipzig. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger. 8-r. 86 l.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Görög és latin philologia.

Aigikoreis 26
 Albania 20
 Aristoteles Metaphysikájának mód-
 szere 27—32
 Aristoteles Analytica post. 34 k.
 arkadiai államszervezet 19 kk.
 ἀρχή tana Aristotelesnél 31 k.
 Athén 18, 26
 Delphi 67
 Demokritos 27
 ἐνέργεια 31
 ἐντελέχεια 31
 exegeták 67
 falvak, görög 20, 22
 Geleontes 26
 Herakleios-féle Taktika 61
 Ilias 69
 Konstantinos-féle Taktika 63
 κοράσιον 85
 Leo-féle Taktika 60—64
 nemzet fogalma 19 kk.
 ὀπλίτης 25
 Parmenides 27
 Platon, Nomoi 67
 polis fogalma 15—26
 πολιτής fogalma 21 k.
 reductiv módszer Aristotelesnél 28
 Sokrates 37
 Solon 87
 Sophokles drámai technikája 66
 Sparta 18
 σπολλάτη 86
 stoicizmus 92
 συμπολιτεία 24
 synoikismos 23 k
 σύστημα δῆμων 22 k
 szövetséges állam 23
 törzsek, görög 19 kk., 24, 26
 ujjgörögök 70
 Urbikios 62
 φυλή 25
 φυλοβασίλεις 26

II. Modern philologia.

Alkuin 54—56
 Bayer József 79
 Beda Venerabilis 54—56

Berzeviczy Albert 74—76
 Bessenyei György 6, 42—53
 Clarke 43
 Cseli (Ment) József 10
 Denis 40
 Destouches 95—96
 Dinkelspübel 58—60
 Ebendorfer v. Haselbach 59
 Eckhardt Sándor 92
 Enea Sylvio 74
 Fischart János 15
 Fraknoi Vilmos 73
 Gosztonyi János 93
 Gritsch Johannes 56—57
 Gvadányi József 5
 Haymo von Halberstadt 53—54
 Helvetius 46
 Herberay des Essarts 14
 Herczeg Ferencz 89
 Herolt Johannes 57
 Hrabanus Maurus 55
 Kisfaludy Sándor 8
 Langenstein Heinrich 58—60
 Locke 42—43
 Madách Imre 88—89
 Malebranche 46—50
 Meffreth 57—58
 Mikes Kelemen 87—88
 Montesquieu 3—8
 Neumark Johannes 74
 Nider Johannes 59
 Occam 59
 Petrarca 74
 Pope 52
 Riedl Frigyes 73
 Rousseau 44—53
 Sanocki Gergely 74
 Schreiber Aloys Wilhelm 42
 Simonyi Zsigmond 79
 Sonnenfels 4
 Szász Károly 66—67
 Székely Sándor 40
 Tasso Bernardo 15
 Temesvári Pelbárt 54—61
 Török Zsigmond 6
 Vambéri Armin 97
 Vitéz János 74
 Voltaire 47—53
 Wann Paulus 54—60
 Wolf Christian 48
 Wolgemuth Fülöp 6

PÁLYÁZATI HIRDETÉS.

A KISFALUDY-TÁRSASÁG 1920. évi december hó 29-én tartott ülésén hozott határozat nyomán a FRANKLIN-TÁRSULAT adományából a következő pályadíjakat tüzi ki:

- I. Kivántatik 12—15 nyomtatott ív terjedelmű *magyar társadalmi regény*. Pályázati határidő 1921 október 31. Jutalma: *harminczezer korona*.
- II. Kivántatik 12 15 nyomtatott ív terjedelmű *magyar történelmi regény*. Pályázati határidő 1921 november 30. Jutalma: *harminczezer korona*.
- III. Kivántatik 6—8 nyomtatott ív terjedelmű, 8—12 éves gyermekeknek szánt, *magyar tárgyú ifjúsági regény*. Pályázati határidő 1921 október 31. Jutalma: *tizenöt-ezer korona*. Ha a jutalomra érdemesítendő regény aviatikai tartalmú lesz, a jutalmat a Társaság a kereskedelemügyi miniszter megbízásából 20.000 koronára emeli föl, ha pedig a jutalmazott mű nem aviatikai tárgyú lesz, de a többi pályamű között akad olyan, a mely aviatikai tárgyú és a melyet a bíráló bizottság alkalmasnak tart a kiadásra, ez a pályamű a miniszter által adományozott 5000 koronával mint külön díjjal fog jutalmaztatni.

*

A pályaművek — melyek *Franklín-pályázat* jelzéssel látandók el s azonkívül feltüntetendő rajtuk, hogy a társadalmi, a történelmi vagy az ifjúsági regény-pályázatban vesznek e részt, gépirással írva, vagy idegen kézzel tisztán és olvashatóan másolva, bekötve, lapszámozva, a pályázó nevét rejtő lepecsételt jeligés levél kíséretében a fent jelzett határidőig adandók be a Kisfaludy-Társaság titkárnál (*Szász Károly*, Budapest, I., Ág utca 4.)

A pályaművek megbirálását a Kisfaludy-Társaság kebeléből kiküldendő bíráló bizottságok végzik, melyeknek jelentése fölött a Társaság dönt. Csakis önálló irodalmi értékű, befejezett munkák jutalmaztatnak. A jutalmat nem nyert, de a bírálat nyomán a Kisfaludy Társaság által kiadásra érdemesnek ítélt pályaműveket a Franklin-Társulat megfelelő írói tiszteletdíj mellett ki fogja adni. Ugy ezeknek a műveknek, mint a jutalmazottaknak kiadói joga kizárólag a Franklin-Társulatot illeti.

A pályázatok eredménye a Kisfaludy-Társaság 1922. évi közgyűlésén hirdettetik ki.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok kéziratát *dr. Förster Aurél* (IV., Eskü-tér 8.), a *modern philologiai* dolgozatokéit *dr. Bleyer Jakab* címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendő. Fölolvasások *dr. Papp Ferencz*, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tízhavi füzetben,
minden hónap elején
(augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Évi tagdíj:	Előfizetési ára:	Egy füzet ára:
20 korona	60 korona	6 korona

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz *dr. Császár Ernő*höz (Budapest, VI., Felső erdősor 1.) intézendők.

A reklamált füzeteket csak akkor küldjük meg ingyen, ha a reklamáció a füzet megjelenésétől három hónapon belül történik.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB
ÉS
FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

Kultúra és Tudomány

A modern tudomány
nagy gondolkodóinak és kutatóinak
művei és eszméi.

1. Széchenyi eszmevilága I.
2. Slaby—Kreuzer. A szikratávíró.
- 3-4. Bölsche. A természettudomány I—II.
5. Kant-breviarium.
6. Lhotzky. Az emberiség jövője.
7. Hobson. A vagyontudománya.
8. Palante. A szociológia vázlata.
9. Le Bon. A tömegek lélektana.
10. Rodin beszélgetései a művészetéről.
11. Bergson filozófiája.
12. Széchenyi eszmevilága II.
13. Strachey. A francia irod. főirányai.
14. Arrhenius. A világegyetem élete.
15. Lenhossék. Az ember helye a természetben.
16. Eucken. Az élet értelme és értéke.
17. Bury. A gondolatszabadság története.
18. Jerusalem. Bevezetés a filozófiába.
19. Pollard. Anglia története.
20. Croce. Az esztétika alapelemei.
21. Durkheim. A szociológia módszere.
22. Geréb. A római kultúra.
23. Enyvvári. Filozófiai szótár.
24. Balanyi. Világpolitika.
25. Faguet. A kontárság.
26. Molnár. Az európai zene története 1750-ig.
27. Schopenhauer Kantról.
28. Balanyi. A Balkán-probléma fejlődése.
29. Le Bon. Múlt és jövő.
30. George. Munka, hit és föld.
31. Benedek. A modern világirodalom. 1800-1920.
32. Emerson. Természet, ember, társadalom.

Kaphatók minden könyvkereskedésben.